

Nem a ruha teszi?

Czingel Szilvia,
Deák Éva,
Fülöp Hajnalka,
Kiss Csilla,
Nagy Ágoston,
Pásztókai-Szeőke Judit
tanulmányai,

valamint

Tangl Balázs írása

*Ein Ungerischer Hußar frisch vnd keck.
brächt im ungewitter ein Cápeneck.*

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2014. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2014-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

56. Iskola, nemzet, társadalmi mobilitás

57. Egyház, társadalom, konfesszionalizáció a kora újkorban

58. Lakások és házak Budapesten 1870–1945

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van

az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, [Benda Gyula,] Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Nem a ruha teszi?” című blokkunkat szerkesztette:
Granasztói Péter

Olvasószerkesztő: Jung Eszter

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Magyar huszár. Michael Wening 1665-ös kiadású
*Mancher Figuren. Vngarn, Turcken, Husarn, Heyducken
Wallachen vnd Armanien* című metszetgyűjteményéből
(Lipperheidesche Kostümbibliothek, Kunstbibliothek,
Staatliche Museen zu Berlin)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

NEM A RUHA TESZI?

Pásztókai-Szeőke Judit	A római <i>toga</i> viselése Pannoniában – egy mítosz és a valóság	5
Nagy Ágoston	Republikanizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül	22
Kiss Csilla	„A modern színművészetnek egyik, hatalmas hódító fegyvere a toilett.” A magyar színésznők öltözködésének hatása a divatra	46
Czingel Szilvia	A látható és láthatatlan divat. A modern fehérenemű magyarországi elterjedése	74
Fülöp Hajnalka	Autentikus paraszti öltözetek néptáncosok ruhatárában	101
Tangl Balázs	A katonaság szerepe Kőszeg város fejlődésében 1867 és 1889 között	123

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Deák Éva	Öltözködés és identitás a 17–18. századi Erdélyben a viseletsorozatok tükrében	150
----------	---	-----

KÖNYVEK

Filmtörténet a történettudomány köntösében. Sárközy Réka: Elbeszélt múltjaink. A magyar történelmi dokumentumfilm útja	– Berta János	169
Dominique Kirchner Reill: Nationalists Who Feared the Nation. Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste and Venice	– Eszik Veronika	176
Alexandra Walsham: The Reformation of the Landscape. Religion, Identity and Memory in Early Modern Britain and Ireland	– Mohay Borbála	182
Lipták Dorottya (szerk.): Vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878)	– Cieger András	191
Szijártó M. István: Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai	– Bence Áron	196
E. Dózsa Katalin – Simonovics Ildikó – Szatmári Judit – Szűcs Péter: A magyar divat 1116 éve. A magyar viselet a honfoglalástól a 21. század elejéig	– Szentesi Réka	200
Szerzőink		204
Contents		206
Abstracts		208

Pásztókai-Szeőke Judit

A római *toga* viselése Pannoniában – egy mítosz és a valóság

A magyar régészet utóbbi éveinek egyik legfontosabb és legintenzívebb szakmai érdeklődést kiváltó kutatása a szombathelyi *Iseum* rekonstrukciós projektjéhez kapcsolódik. A szombathelyi római kori Isis-szentély 1963-ban felavatott vasbeton rekonstrukciójának mind katasztrofálisabb állapotromlásából adódóan a 2000-es évekre egyre inkább szükségessé vált a lebontásra ítélt régi helyén egy, az addig eltelt évtizedek régészeti kutatásainak eredményei alapján készített új épületrekonstrukció megvalósítása. Ennek köszönhető, hogy területén 2007 és 2010 között az építészeti munkákat megelőzően régészeti feltárások, majd a kivitelezés közben régészeti felügyelet zajlott, melyek során addig érintetlen római kori rétegsorokat és leleteket is sikerült feltárni.¹ A régészek szakmai érdeklődése természetesen leginkább a hely kiemelkedő vallástörténeti jelentőségének köszönhető, a lelőhely ipartörténeti jelentősége azonban kevésbé ismert. Jelen dolgozat a Szombathely ókori előzmény, Savaria római város előterében létrejött textilműhely unikális régészeti leletanyagának viselettörténeti jelentőségére kívánja felhívni a figyelmet.

WARDROBE STUDIES – A RUHATÁR KUTATÁSA

Ma már mind a szociológusok, mind a marketing szakemberek és divattervezők fel- és elismerik a *wardrobe studies*-ban (magyarul: ruhatárkutatás) rejlő lehetőségeket. A divat és öltözködés területén a ruhatárelemzés egy olyan, a mai fogyasztói társadalomra vonatkozó és fogyasztó/felhasználó-központú interdiszciplináris megközelítést képvisel, amely a ruhatár, valamint a ruhadarabok anyagi mivoltára helyezi a kutatás súlypontját, nem hagyva figyelmen kívül azok társadalmi vonatkozásait. Más szóval elsősorban a ruhatár és az azt alkotó egyes ruhák mennyiségét, összetételét és tulajdonosukhoz való viszonyát, használatát vizsgálja. Céljai közt szerepel, hogy pontosabb képet rajzoljon a ma emberének mindennapi viseleti, öltözködési szokásairól, a ruhaneműk fogyasztásáról. Utóbbi alatt a beszerzésen túl a használatot, a tárolást, a fenntartást és a selejtezést is érti, és ebből adódóan egy ruhadarab vagy öltözet biográfiáját, avagy életrajzát is vizsgálja.² A ruhatárkutatások nemcsak a gazdasági, illetve a környezeti,

¹ Balázs–Csapláros–Sosztarits 2013, 2014.

² Cwerner 2001; Grimstad Klepp–Bjerck 2012.

1. kép. *A savariai műhely régészeti hagyatékaként fennmaradt azonosítócímkek*

környezetszennyezéssel kapcsolatos kutatások számára lehetnek rendkívül hasznosak, de a mindennapi viseletre és öltözködési szokásokra vonatkozó módszertana a különböző történeti időszakok kutatói számára is alkalmazhatónak tűnik.

A történeti korok ruhatárainak megismerésére tett kutatási kísérletek esetén különösen nehéz megbízható adatsort vagy leíró forrást találni. Bár egyes történeti időszakokra, így a római korra vonatkozóan is viszonylag bőséges ikonográfiai adattal (pl. szobrok, falfestmények, mozaikok ábrázolásaival) rendelkezünk, ezek azonban inkább azt reprezentálják, ahogy az egykori emberek láttatni szerették volna magukat, más szóval ahogy kortársaik és az utókor emlékeiben szerettek volna fennmaradni. Ezek az ábrázolások azonban nem feltétlenül tükrözik hűen a korabeli valóságot, tehát azt, hogy az egyes személyek a való életben mit, hogyan és milyen rendszerességgel viseltek a mindennapokban.

Újabbán a római Egyiptomban talált papiruszok által megőrzött, elsősorban házassági szerződések részét képező és ruhadarabokat is felsoroló hozományleírások alapján történtek kísérletek az egyiptomi nők ruhatárainak vizsgálatára.³ A nedvesebb klimatikus viszonyoknak köszönhetően a Római Birodalom nyugati felében sajnos nem maradtak fenn papiruszok, így ha az itteni tartományok, így pl. Pannonia lakosainak gardrójába akarunk bepillantani és az ott tárolt ruhadarabok használatát megérteni, más forráscsoport után kell néznünk.

Mínthogy az egyes ruhadarabok használatuk során annak mértékétől, időtartalmától, jellegétől függően bepiszkolódhattak, sérülhettek, minden tisztántartásukra, javításukra vonatkozó adat segíthet rávilágítani használatuk történetére, az

³ Droß-Krüpe–Wagner 2013.

egy ruhadarabok biográfiájára.⁴ Bár papiruszokkal nem, de a javításra, tisztításra, újrifestetésre beadott használt ruhadarabok visszaazonosítását megkönnyítő feliratos ólomcímkekkel szolgálhatnak a birodalom európai provinciái is, melyek közül történetesen éppen Pannoniából ismert a legtöbb ilyen feliratos fémlelet.⁵

A fent említett, ólomból készült feliratos címkek kisméretű négyzögletes, egy vagy két helyen perforált lapok, melyek mindkét oldalára latin nyelvű rövidítéseket karcoltak. Ezek az ügyfél kilétére, valamint a leadott javak és a kért szolgáltatások mibenlétére (valószínű javításra, (újra)festésre vagy tisztításra, ványolásra stb.) vonatkozó adatokat erősen rövidítve tartalmazó ólomcímkek minden esetben ugyanazt a célt szolgálták: a kliens által beadott használt vagy új ruhadarab, illetve gyapjú későbbi azonosítását.⁶

A savariai címkeket az teszi különlegessé, hogy nem folyómeder kotrásából,⁷ latrinából⁸ vagy éppen újrahasonosításra váró fémhulladékként összegyűjtve,⁹ hanem egy textilműhely hagyatékaként régészeti feltárásból kerültek elő az ókori Savariában, a mai Szombathely területén.¹⁰

A SZOMBATHELYI MŰHELY

A mai Szombathely alatt húzódó ókori Savaria jelenleg is sűrűn beépített déli elővárosában 2001-ben indultak meg ismét a feltárások, melyeket további ásatási évadok is követtek. A feltárások során a kb. Kr. u. 70 és 120 közé keltezhető rétegekből a kisméretű feliratos ólomcímkeken kívül (latinul *tesserae*) számos textilművességhez kapcsolható eszköz is napvilágra került. A textilműves szerzők között egy gyapjufésű, kézi orsók maradványai (orsókampók, -pálcák és -gombok), valamint agyagnehezékek, egy szövökés és varrótűk fordulnak elő.

A savariaihoz hasonló nagyméretű kétsoros fésűk láthatóak a gyapjufeldolgozást foglalkozásukként megemlítő rómaiak (*[lanarii] pectinari*) síremlékein is, míg a római asszonyokén a szépségápolásban is használt egy-, illetve kétsoros kisméretű (csont- vagy fa-) fésűk jelennek meg gyapjúval teli kosárba tűzve. Feltehetően tehát, hogy a jelentősen nagyobb teherbírású, tartósabb vasszűket inkább a hivatásos gyapjufeldolgozók használták.¹¹ A gyapjú kifésülésekor keletkező és egymással párhuzamos elemi gyapjuszálakat tartalmazó laza szerkezetű

⁴ Cwerner 2001: 88–89; Grimstad Klepp-Bjerck 2012: 9.

⁵ Sisak (*Siscia*): közel 1200 darab (Radman-Livaja 2010, 2011, 2013a és 2013b; Petronell-Bad Deutsch-Altenburg (*Carnuntum*): több mint 240 darab (Römer-Martinje 1987; Petznek 2012); Štrbinci (*Certissia?*): 2 darab (Radman-Livaja 2013b; Szombathely (*Savaria*): 19 darab (Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014).

⁶ Radman-Livaja 2010, 2011 és 2013; Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

⁷ Radman-Livaja 2010, 2011 és 2013.

⁸ Petznek 2012.

⁹ Römer-Marijnse 1990.

¹⁰ Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

¹¹ Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

gyapjúhurkából (=előfonat) egyenletesebb és finomabb fonal fonható, mint a rendezetlen, kócos alapanyagból. Az így nyert és gombolyaggá feltekert előfonat más római tartományok ábrázolásaihoz hasonlóan a pannoniai sírköveken is jól látható guzsalyra szúrva.¹²

A római költő, Catullus szavaival jól illusztrálható a fonalkészítés, a fonás művelete:

„Baljuk a lány gyapjú gomolyával jól beborított
guzsalyt fogta s a szálát a jobbkéz húzta vigyázva,
fölfele fordított ujjal sodrotta, leszegzett,
fürge hüvelykujjal pergette a gömbölyü orsót.”¹³

A műhely leletanyagából is ismert rézötvözet-huzalból készült kampókat a fonásra használt kézi orsók tengelyét alkotó fapálca felső végébe csavarták be, illetve köpűjüknel fogva húzták fel, melyek így kapaszkodtak a készülő fonalba. A kerámia orsógombok az orsószárra húzva lendítőnehezékként szolgáltak.

Az iseumi feltárások egyik jellegzetessége, hogy az agyagnehezékek kis, 1-2, legfeljebb 4 darabból álló csoportokban kerültek elő.¹⁴ A római császárkorban a szövés két különböző függőleges szövőkereten folyhatott: egyrészt a rómaiak által ősidők óta ismert nehezékes szövőszéken (az antik szerzők szerint egyes hagyományos ruhadarabok, így a római menyasszony menyegzői viselete is ezzel készült), másrészt a kétgerendás szövőszéken.¹⁵ A késő köztársaság kori Itáliában a nehezékes szövőszék már réginek, elavultnak számított a fiatalabb, éppen elterjedőben levő kétgerendással szemben. Úgy tűnik, hogy a kétgerendás szövőszék Itálián kívül, így Pannoniában is jelentős mértékben háttérbe szorította a nehezékes szövőszéket a Kr. u. 2. század elejére, amiről a nehezékek számának drasztikus visszaesése tanúskodik.¹⁶ Nem minden nehezék, még ha bizonyíthatóan textilkészítéshez is használták, tartozott a fent említett akár több méter széles és nehezéksorokkal működtetett szövőszékhez. Savariához hasonlóan Római Birodalom-szerte,¹⁷ de Itáliában¹⁸ már ennél korábbi leletanyagban is dokumentálha-

¹² Pásztókai-Szeőke 2012a.

¹³ Caius Valerius Catullus: Péleus és Thétis esküvője. (Devecseri Gábor fordítása.)

¹⁴ Pásztókai-Szeőke–Radman–Livaja 2014.

¹⁵ A két szövőszék annyiban hasonlít egymásra, hogy a készülő szövetet mindkettő függőlegesen tartja, de a nehezékes esetben a függőlegesen futó fonalakat alul felfüggesztett agyag-, vagy kőnehezék-sorok feszítik meg, míg a kétgerendás estében a nehezékek szerepét egy vízszintes keresztgerenda tölti be. Az alsó keresztgerendának köszönhetően ez utóbbi szövőszék előtt a munka is kényelmesebben, ülő helyzetben folyt, mivel itt a szövet alulról felfelé növekszik, míg a nehezékes esetben éppen fordítva: felülről lefelé, aminek következtében szövőnek állni kellett (Ciszuk–Hammarlund 2008).

¹⁶ Pásztókai-Szeőke 2013: 211.

¹⁷ *Pompeii*: Ling 1997: 180; Allison 2004: 146 és 2006: 396–397; *Herculaneum*: Monteix 2004: 294–295 és 209. fig. 5.; Kréta: Sackett–Cocking 1992: 400; *Ephesos*: Trinkl 2003; *Britannia*: Wild 2002: 11.

¹⁸ Dél-itáliai *Herakleia*: Meo 2011.

tók azon agyagnehezék-párok, melyek használati módját korábban nem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

A fent említett szövőkés egy csontból készült penge formájú tárgy, melyet valószínűleg szalagszerűen keskeny szövet vízszintes vetülékszálainak szövés közbeni leverésére, tömörítésére használhattak, mint arról a használati kopásnyomok, valamint a penge kis szélessége együttesen árulkodnak.

A hasonló korú rétegekből, sokszor az eszközökkel együtt feltűnt ólom *tesse-rák* is minden kétséget kizáróan az itt folyó textilművességhez köthetők, hiszen a mindkét oldalukra karcolt latin nyelvű rövidítésekből álló szövegek többek közt gyapjút, illetve különböző ruhadarabokat is említenek.

A régészeti leletképződés és a feltárás itteni körülményeiből adódóan a feltételezett textilműhely építészeti maradványai egyelőre nem ismertek. Ennek oka az, hogy az Iseum területén a későbbi, egymást követő építési periódusokhoz tartozó területrendezések, illetve épület-alapozások sokszor elpusztították ezeket a korábbi régészeti jelenségeket, illetve az Iseum jelenlegi épületrekonstrukcióját megelőzően folytatott területileg korlátozott kutatások sok helyütt el sem érheték ezeket az esetenként fennmaradt korábbi rétegeket. Vagyis a műhely épített maradványai egyrészt valószínűleg a római korban élt későbbi építők kezei által pusztulhattak el, másrészt feltételezhető, hogy egyes fennmaradt részei máig sincsenek feltárva.

A Kr. u. 70-120 közé keltezhető régészeti jelenségekből származó textilműves eszközök meggyőző számának (különösen, ha a régészetileg feltárt korai rétegek nagyságát is figyelembe vesszük), valamint a szolgáltató szektorban használt ólomcímkék jelenlétének köszönhetően jelen esetben egyértelműen kizárható, hogy egy saját szükségleteit ellátó háztartás maradványairól lenne szó. A lelet-együttes jelentőségét az is jelzi, hogy mindezidáig a magyar kutatás – elsősorban női sírokban talált fonó- és szövőeszközökre, illetve sírköveken nők kezében ábrázolt fonóeszközökre alapozva megállapítását – a pannóniai textilművességet a háziipar körébe sorolja.¹⁹ Az előkerült leletek azonban egy jól szervezett

¹⁹ Madarassy 1997: 194–195; Bíró 2000; Gömöri 2003: 243–247; Barkóczi 2010: 41 és 45. Az ókori Itáliában a gyapjú fonása a szorgalmas, erkölcsös asszonyok szinonímája. Már az itáliai nők kora vaskori sírjaiból is ismertek olyan értékes alapanyagból, borostyánból, bronzból stb. készült fonóeszközök, melyek az elhunyt nők jelentős gazdasági és közösségi szerepének szimbólumaként értelmezhetők. Kora császárkori művészetekben, valamint síremlékek felirataiban a gyapjúfonás az erényes római asszony toposza, aki házassága révén a család és a nagyobb közösség folytonosságát is biztosította. Augustusnak a római birodalom első nagy politikai-jogi-erkölcsi reformereként jelentős szerepe volt annak a szimbólumrendszernek a kialakításában, mely a római ösök hagyományait, erkölcsait kívánta követendő példaként a polgárok elé állítani, és amelyben a gyapjúfonás már nem a feleség valóságos gazdasági erejét, hanem hitvestársi lojalitását, erkölcsös életvitelét jelképezte. Ez a császárkori ideál terjedt el birodalomszerte, így Pannoniában is, de feltételezhető, hogy egyes birodalmon kívül eső területekre is felismerhető hatással volt. Mivel a római társadalomban a gyapjúfonáshoz erős ideológiai tartalom is társult, az orsók és guzsalyok a női *gender*, azaz társadalmi nem erőteljes szimbólumaivá váltak, azonban egy férfiról szólva a textilmunka szeretete mindenképpen morális romlottságra, gyengeségre, feminin karakterre utalt. A (gyapjú)fonás erős ideológiai és társadalmi nemhez kötődő

és működtetett, ügyfelek megbízásait teljesítő komplex szolgáltatóegység jelenlétéről tanúskodnak. A Savaria déli városfala előtti terület ipartelepítő tényezők tekintetében tökéletes választás volt egy textilműhely számára, hiszen a római korban a közelben futó *Savaria* (Perint)²⁰ folyó nemcsak a működtetéséhez elengedhetetlen jó minőségű és bőséges vizet biztosította, hanem a jelentős mennyiségű elhasznált vizet a várostól messze is vezette. Továbbá a fenti vízfolyás az alapanyagok, valamint az elkészült termékek szállítását is megkönnyíthette. Egy nagy vízigényű iparág esetén a fenti vízfolyás közelsége tekinthető az elsődleges és legfontosabb telepítő tényezőnek. A Savaria előterében található terület presztízse ennek köszönhetően rendkívüli módon felértékelődhetett, hiszen jelenlegi ismereteink szerint a tárgyalt műhely működése idején még sem a város ellátását célzó vízvezeték, sem a városi szennyvízhálózat nem épült ki.²¹ Így egy nagy vízigényű és nagy mennyiségű szennyvizet termelő létesítmény csak természetes vízfolyás közvetlen közelében jöhetett létre, legalábbis a városi vízvezeték és a csatornahálózat egyidejű megépítése előtt. Véleményünk szerint az sem véletlen, hogy a Savaria déli előterében elterülő kézművesnegyed, így a textilműhelyt is addig nem számolták fel, míg a városi vízellátás és szennyvízhálózat ki nem épült, így a műhely esetleges átköltözése, városon belüli megtelepedése sem ütközhetett többé a vízhiány okozta akadályokba. A város területéről ilyen műhely(ek)re utaló régészeti leletanyagot egyelőre nem ismerünk, azonban nem elképzelhetetlen, hogy a Savariában három feliraton is megörökített, a textilműveseket is magába tömörítő *collegium fabrum et centonariorum* tagjai közt ez utóbbi műhely(ek)ben dolgozók is helyet foglaltak.²²

Feltétlenül említésre méltó még további két telepítő tényező is: egyrészt a korszak és a térség legfontosabb útjának, a Borostyánkő útnak, másrészt a korszak és a térség legfontosabb római településének, Savaria alapított városának jelenléte. A térség legjelentősebb városának előterében és a legfőbb kereskedelmi útvonala melletti telke(ke)n megépült műhely pusztán elhelyezkedésének köszönhetően elsősorú lehetőségekhez, ügyfelek népes táborához juthatott: nemcsak a városban megtelepülő, a bennszülöttekétől eltérő igényű öltözködési kultúrával rendelkezők közelíthették meg könnyedén a kiépített főútvonal mel-

szimbolizmusának köszönhető a fanni tudó férfiakra utaló római kori bizonyítékok csekély száma is. Annak ellenére, hogy ezek a férfiak csak alig észlelhető nyomot hagytak a régészeti, írott és képi anyagban, egyes férfiak nyilvánvalóan a római korban (is) értettek a fonáshoz. Habár a Pannonia régészeti hagyatékát kutatók hagyományosan kizárólag női tevékenységként említik a fonást, semmiféle következtetéssel nem élhetünk arra vonatkozóan, hogy melyik nemhez tartoztak a szombathelyi műhelyben dolgozók: nemtől függetlenül valószínűleg férfiak és nők egyaránt részt vállaltak az itt folyó munkafolyamatban, a fonást is beleértve (Pásztókai-Szeőke 2012a, Pásztókai-Szeőke–Radman–Livaja 2014).

²⁰ Kiss et al. 1998: 10–12; Tóth 2001: 9 és 25; Tóth 2011: 11–12. Az ólomcímkek közül feltehetően kettő is említi Sava(r)i(a), illetve [S]avaria alakban a mai Perint folyót (Pásztókai-Szeőke–Radman–Livaja 2014), melynek ókori medre az utóbbi évtized feltárási eredményei alapján a maitól keletebbre, a textilműhely délnyugati előterében futhatott (Mladoniczki–Sosztarits 2010).

²¹ Anderkó 2006: 36; Mladoniczki–Sosztarits 2010: 57.

²² Savariái feliratokon: Tóth 2011: kat. 41(?), 131 és 206; tevékenységükről általában: Liu 2009.

letti mőhely, hanem a *coloniától* távolabbi birtokai-kon él, ám ügyeik intézéséhez a térség itteni adminisztratív központjába beutazók is. Továbbá nem elhanyagolható a Borostyánkő út alapanyagok szállításában betöltött szerepe sem.

Utolsónak hagyunk egy, inkább csak a város-lakók komfortérzetéhez nagyban hozzájáruló tényezőt: a jelenlegi ismereteink szerint az év háromnegyed részében uralkodó északnyugati szélirányt, amely a mőhelyben esetenként keletkező kellemetlen szagokat, így a fehérítésre használt kén; a tisztításnál, színezés előtti pácoláshoz használt vizelet bűzét elfújta a város felől. A textilmőhely helyszínének kiválasztásában valószínűleg ez a tényező játszhatta a legkevésbé meghatározó szerepet, hiszen más római városokhoz hasonlóan a lakók még egy-egy szagosabb iparág Savaria városfalain belüli megtelepedése kapcsán sem húzták volna túlságosan az orrukat.²³

Egy adott területen folyó kézműves tevékenységnek sohasem a késztermék, esetünkben a textil vagy ruhadarab a csalhatatlan elsődleges bizonyítéka, hanem a munkafolyamat egyes munkafázisai során használt szerszámok. Az iseumi feltárások során talált eszközök minden kétséget kizáróan tanúsítják, hogy az itteni textilmőhelyben az alapanyag kifésülésétől megfonásán és szövésén keresztül varrásaig számos munkafolyamat zajlott. Az itt feltárt eszköztípusok jelentős része (vasból készült gyapjúfűsű, csont orsópálcák, orsókampók, csont szövőkés, nehezezpárok) nem rendelkezik helyi vaskori előzményekkel, térségünkben a római foglalkással együtt jelenik meg. Feltételezhető, hogy egyes esetekben az új szerszám típusok újfajta technológia megjelenését is tükrözik.²⁵

Fogas kérdés, hogy milyen termék(ek)hez készítették elő az alapanyagot, fonták azt fonallá és szőtték meg. A méteráru és ebből következően a méterben vásárolt anyagokból kiszabott, majd megvarrt ruhadarabok a rómainál későbbi időszak találmányai. Ettől eltérően a rómaiak egyszerű geometriai formákra (téglalap,

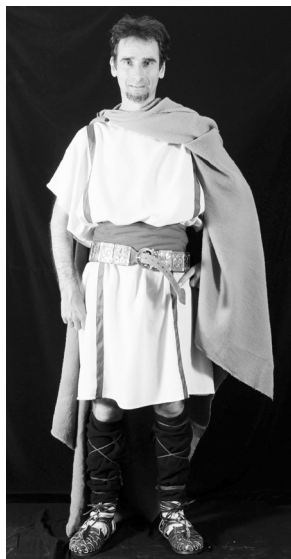

2. kép. *Pelerinszerűen ösz-szevarrt római gyapjúköpeny rekonstrukciója*²⁴

²³ Budapest (*Aquincum*): Láng 2009: 166–171; Itália római városaiban: Bradley 2002: 35–36; Flohr 2013: 185, 240–241. Általában a szagokról és az ókoriak érzékeléséről: Bradley 2014.

²⁴ Jelen tanulmány illusztrációiként szereplő római öltözetrekonstrukciókat a szerző a TÁMOP-3.2.11/10/1-2010-0044 támogatású és „*A birodalom visszavár!*” Szórakoztató, játékos, szabadidős programok Gorsiumban elnevezésű projekt keretein belül valósította meg. Ezúton is szeretném köszönetemet kinyilvánítani a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatóságának és Hári Krisztina projektmenedzsernek a munka során nyújtott állandó támogatásukért, Szeőke András fotósnak a képek elkészítéséért. Továbbá köszönet illeti Kerstin Drosß-Krüpét és Ivan Radman-Livaját a cikk megírása során nyújtott pótolhatatlan információkért, valamint a szombathelyi Iseum Savariense Régészeti Mőhely és Tárház munkatársait, elsősorban Sosztarits Ottót és Hódi Attilát a gyűjteményükhöz tartozó leletanyag feldolgozása során tanúsított fáradhatatlan segítségükért.

²⁵ Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

3. kép. *Ruhakapcsolótűvel (fibula) összetűzött római gyapjúköpeny (sagum) rekonstrukciója*

félkör stb.) visszavezethető ruhadarabjaikat már eleve a kívánt formára szőtték.²⁶ Az így nyert szövetdarabokat egyrészt egyszerű lepelruhaként (pl. *toga*, *palium*, *palla* stb.) maguk köré tekerték, de a széleiket összevarrva másfajta, testüknek nagyobb védeltséget nyújtó ruhadarabokat (pl. *tunica*, *byrrus*, *caracalla*) is létrehozhattak. Mivel igen nagy szövetdarabokról van szó, ezek olyan több méter széles szövőszekeken készültek, amelyek előtt értelemszerűen egyidejűleg több egymással együttműködő szövő is dolgozott. Az egymagukban, illetve párban talált nehezékek, valamint a rövid pengéjű szövőkés (amely maga is két pár nehezékkal került elő) alapján azonban ilyen több méter széles, sok nehezék alkalmazásával működtetett szövőszekek használata nem, csak keskeny, szalagszerű textilek készítésére alkalmas konstrukció jelenléte tételezhető fel.

A savariai ólomból készült feliratos azonosító címkéken a következő ruhadarabok: *m(antus)/m(antellum)*, *b(anata)*, *tun(ica)*, *vestis*, talán *p(aenula)/p(annum)/p(alla)/p(allium)*, valamint gyapjú: *la(na)* és talán *vel(umen)/vel(lera)* és színek: *mur(teolus)*, azaz mirtuszöld; *cor(ticeus)*, azaz kéregbarna; *fer(rugineus)*, azaz rozsdabarna; illetve talán a vérvöröst jelentő *(ha)em(atinus)* szerepelnek rövidítve. A címkéken szereplő kis mennyiségekből is egyértelműen egyéni megrendelőkre, magánjellegű megrendelésekre lehet következtetni.²⁷

A római kori jogi szövegek,²⁸ valamint a pannóniai és más tartományokból is ismert ólomcímkék²⁹ tanúsága szerint a használt ruhadarabok tisztítását, felújítását végző szakemberek (*fullones*) és a javítást, foltozást végző kézművesek (*sarcinatores*) közt szoros együttműködés alakulhatott ki. A textilipar újkori kialakulását megelőző történeti időszakokban, így a római korban is a textil- és ruhaneműk – a mai ember számára talán meglepő módon – jelentős értéket képviseltek.³⁰ Ennek köszönhetően javígtatták őket, mint arról az írásos adatok mellett a fennmaradt textilleletek is egyértelműen tanúskodnak. Az egyik ilyen számunkra is érdekes javítási mód az Afrikában fennmaradt hosszú, pelerszerű római kori kapucnis gyapjúköpenyeken vizsgálható (korabeli adatok alapján a hasonló köpe-

²⁶ Granger-Taylor 1982, 2008.

²⁷ Pásztókai-Szeőke–Radman-Livaja 2014.

²⁸ Flohr 2011b: 233.

²⁹ Radman-Livaja 2010, 2013.

³⁰ Nem véletlen például, hogy az ismert házassági szerződésekben tételesen felsorolt hozomány és kelengye egy igen jelentős részét is a ruhaneműk teszik ki (Droß-Krüpe–Wagner 2013, 2014). Más jellegű szövegeket tartalmazó egyiptomi papiruszok is gyakorta megemlékeznek javított, foltozott textilművekről, ruhadarabokról (Diethart 1992).

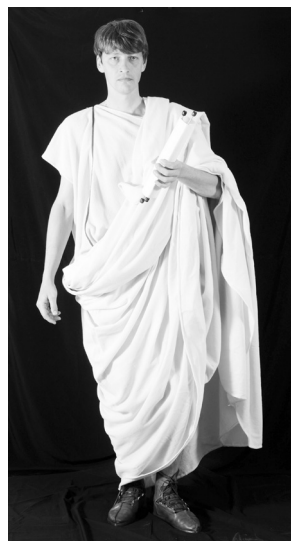
nyek a római birodalom teljes területén, így Pannoniában is ismertek és kedveltek voltak), amelyeknek használatától elkopott és megsérült alsó szegélyét egy keskeny gyapjúszalag hozzászövésével helyettesítették.³¹ A javítás következtében a ruhadarabok hossza ugyan kissé lecsökkent, azonban a gondos, egyértelműen nagy tapasztalattal rendelkező szakértő munkájának köszönhetően a kijavított köpenyek megközelítőleg úgy nézhetek ki, mint az újak. Nem lehetetlen, hogy az ügyfelek használt ruhadarabjainak felújítását végző savariai műhely régészeti hagyatéka közt kis csoportokban fennmaradt nehezekeket és a csont szövökést elrongyosodott ruhaszegélyek ehhez hasonló kijavítására használták.

Végül még meg kell jegyeznünk, hogy textilműves szerszámok (pl. orsók maradványai, nehezekek) nemcsak az iseumi feltárásokról ismertek, hanem előfordulnak a város déli előterében elterülő szentélykörzet korábbi feltárásainak leletanyagában is, tehát fennáll annak a lehetősége, hogy a fenti textilműhely nagyobb kiterjedésű volt. Továbbá, ha az ólom *tesserák* alapján feltételezzük, hogy ez a létesítmény elsősorban magánszemélyek igényeit szolgálta ki, akkor számos itáliai példához hasonlóan egy kis boltszerű, az ügyfelek fogadására, a beadott ruhadarabok átvételére-kiadására stb. alkalmas üzlethelyiség is tartozhatott a műhelyhez, azonban ilyen jellegű építészeti maradványok sem maradtak fenn.

Összegzésként tehát elmondható, hogy Savaria déli elővárosában egy olyan műhely is működött, amely használt ruhák felújításával (javításával, tisztításával, újrafestésével stb.) is foglalkozhatott. Ez a létesítmény az újonnan alapított római városban, illetve annak közigazgatási területére jelentős számban betelepülő római polgárok *római stílusú* öltözetének *római módon* történő helyreállítását is elvégezhetette. A *római stílusú* kifejezés alatt itt azt értjük, amihez az újonnan megtelepedők korábbi otthonukban hozzászoktak, és amely lényegesen különbözhetett az itteni helyi szokásoktól. Ez utóbbi megállapítást a leletanyag számos jellemzője is alátámasztja: a műhely

4. kép. *Tunica felett viselt négyyszögletes római lepelruha (pallium) rekonstrukciója*

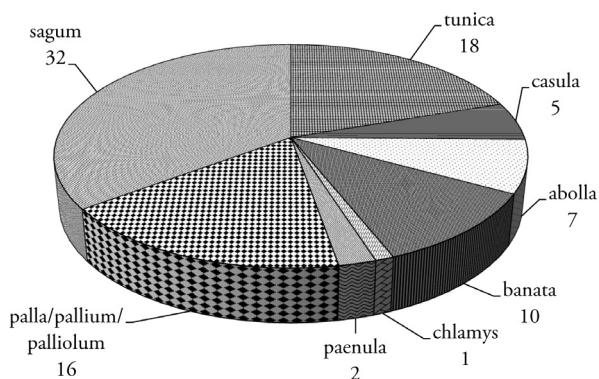

5. kép. *Toga virilis rekonstrukciója*

³¹ Granger-Taylor 2008.

1. ábra

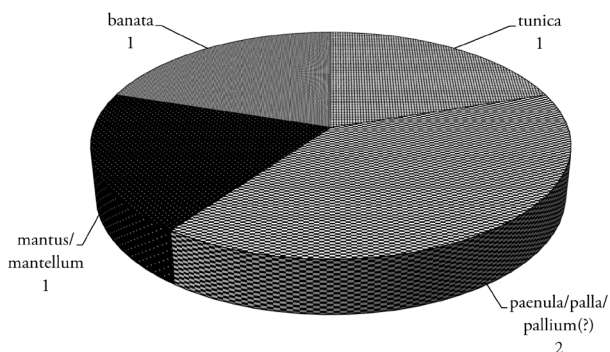
A savariai címkéken szereplő ruhadarabok típusok szerinti megoszlása

Forrás: Pásztókai-Szeőke – Radman-Livaja 2014.

2. ábra

A sisciai címkéken szereplő ruhadarabok típusok szerinti megoszlása

Forrás: Radman-Livaja 2010.

Pannonia első számú, római polgárok letelepítésével létrehozott városában működött; az innen ismert eszközök nagy többségének csak itáliai előzményeit ismerjük, a római hódítást megelőző vaskori leletanyagból nem; az azonosító címkek rövidítései az idegenből érkezők közvetítő nyelvén, latinul íródtak, ami alapján egyértelműnek tűnik, hogy mind az ügyfelek és a műhely képviselője, mind a műhelyben dolgozók közti kommunikáció is ezen folyt, nem a helyiekén. Végül megemlítenéd, hogy a feliratokban szereplő ruhaneműk is itáliai eredetűek.

A pannoniai Sisciából származó, mindezidáig ismert legnagyobb ólomcímke-gyűjtemény feliratain szereplő ruhadarabok vizsgálatakor a szombathelyi címkékéhez hasonlóan változatos és színes kép tárul elénk az ott élők öltözködéséről.³² A rómaiak öltözetének alapdarabját jelentő egyszerű ingszerű ruhadarabot, a *tunicát* több esetben is említik a sisciai feliratos ólomlapocskák,³³ felette különböző köpenyféleségeket hordtak: a címkék legnagyobb számában a jobb vállon fémből készült ruhakapcsoló tüvel, az ún. *fibulával* összetűzött gyapjúköpenyeket, így a *sagumot*,³⁴ az *abollát*³⁵ és a *chlamyst*³⁶ említik, de kisebb számban a zártabb, pelerinszerűen összevarrt *casula*³⁷ (szó szerint házacskát jelent) és *paenula*³⁸ is előfordult. A *tunica* felett viselt felsőruhák harmadik csoportját azok a négyszögletes leplek (*palla*, *pallium*, *palliolum*) képviselik, melyeket a test köré tekerve viseltek.³⁹ A fentiekén kívül még a *banata* szerepel, erről azonban egyelőre csak annyit tudunk, hogy gyapjúból készült meleg felsőruházat volt.⁴⁰ Színek tekintetében a barnák, szürkék, feketék és a fehér mellett a kék, a sárga, a zöld és a piros különböző árnyalatai tűnnek fel, ide értve a bíborszínt is.⁴¹

A fentieket is figyelembe véve feltűnő, hogy a leadott javak visszaazonosítást szolgáló ólomcímkek feliratai nem említik a rómaiak emblematisz ruhadarabját, a tógát. Mindez azért is meglepő, mert más tartományokhoz hasonlóan a Pannoniában élők is előszeretettel ábrázoltatták magukat ebben a római-ság jelképének tartott itáliai ruhadarabban.⁴² Az ellentmondást kézenfekvő lenne a műhely leletanyagából ismert címkék csekély számával magyarázni, azonban a Pannoniából ismert másfélezer-nél is több *tesserae* sem tesz említést egyetlen esetben sem a tógáról. Amennyiben tartományaink határain túla is tekintünk, kutakodásunk akkor sem jár több sikerrel: nemcsak a címkék,⁴³ de a sokrétű, a mindennapokba is betekintést nyújtó egyiptomi papiruszok között sem akad egyelőre olyan, amely említené ezt a ruhadarabot.⁴⁴

Az ábrázolások és a szombathelyi javító-tisztító műhely régészeti hagyatéka alapján tehát jogosan vetődhet fel a kérdés: milyen viszonyban is állhatott a Pannonia lakosai által ábrázoltatott a korabeli provinciális valósággal.

³² Radman-Livaja 2010: 69–76.

³³ Cleland et al. 2007: 200–202; Radman-Livaja 2010: 75.

³⁴ Croom 2000: 51; Cleland et al. 2007: 164; Radman-Livaja 2010: 74.

³⁵ Croom 2000: 50; Cleland et al. 2007: 1; Radman-Livaja 2010: 69–70.

³⁶ Croom 2000: 51; Cleland et al. 2007: 34; Radman-Livaja 2010: 71.

³⁷ Römer-Marijnse 1990; Cleland et al. 2007: 31; Radman-Livaja 2010: 71.

³⁸ Croom 2000: 53; Cleland et al. 2007: 135–136; Radman-Livaja 2010: 72.

³⁹ Cleland et al. 2007: 136–138; Radman-Livaja 2010: 72–73.

⁴⁰ Radman-Livaja 2010: 70.

⁴¹ Radman-Livaja 2010: 76–86.

⁴² www.ubi-erat-lupa.org

⁴³ Römer-Martinje 1990.

⁴⁴ Kerstin Droß-Krüpe szíves szóbeli közlése. Mindez azért is szembetűnő, mert az egyiptomi papiruszok bőséges adattal szolgálnak a különböző ruharendelésekről is (lásd Droß-Krüpe 2011, 2012).

A *GENS TOGATA* ÉS A MINDENNAPOK

Nemcsak a rómaiak maguk tartották rómaiságuk jelképének a *togát*, de ma is a legismertebb és legjellegzetesebbnek tartott római ruhadarab.⁴⁵ A költő Vergilius is *gens togatáról*, tógába öltözött népről beszélt,⁴⁶ hiszen a gyapjúból készült tógát csak a római polgárjoggal rendelkezők viselhették. A korábbi gyakorlattól eltérően a Kr. e. 2. századdal kezdődően a gyerekeken kívül tógát tisztességes nők nem, csak férfiak hordhattak. Ez a köztársaság korában hordott félkör alakú tóga Augustus császár uralkodásának idején hatalmas, közel 5 méter széles ruhadarabbá nőtt, amelyet ettől kezdve két pár segítő kéz nélkül egyáltalán nem lehetett felölteni. Nem csak mérete, de formája is megváltozott, ellipszissé nőtt, melyet először aszimmetrikusan kétrét kellett hajtani. A megnövekedett mérettel együtt a redők elrendezésében is jelentős módosulás következett be: a kettéhajtott ruhadarabot először a bal vállra helyezték, így az egyik vége szép, függőleges esésű redőkben érte el a bal lábfejet. Ezt követően a másik végét előbb a háton, majd a jobb kar alatt átvezetve a bal váll felett hátravetették. Mindeközben természetesen ügyeltek az elől átlósan futó redők elrendezésére is: derék körül kialakítva az ún. *sinust*. Ennek bal felső szegélye fölött a tóga függőlegesen lelógó végéből esetenként kis csomóba kihúztak egy kisebb darabot, így hozva létre az ún. *umbót*, amely a bal vállon található hatalmas anyagtömeg lefogására szolgált.

A római polgárok tógája kifinomult vizuális szimbólumrendszerén keresztül nemcsak az egy csoporthoz való tartozást és egyenlőséget, de a közösségen belüli különbségeket is ki tudta fejezni. Így a fehér színű⁴⁷ alapidarabtól (*toga virilis*) eltérő viselése elvileg csak a többiek közül kiválóságával kitűnő római polgárnak volt megengedett: pl. a győztes hadvezérként diadalmenet élén hazatérőnek az arannyal átszőtt bíborszínű *toga triumphalisé*, illetve a magas rangú állami tisztséget betöltő ún. *magistratusoknak* a bíbor szegéllyel díszített *toga preatextáé*. Jelen ismereteink szerint a birodalom Róma városától távol eső tartományaiban is hasonló elvek érvényesülhettek: a római polgárjog itt is a tóga viselésének kiváltságával járt együtt, míg a kiválóságuk által kiemelkedő polgárok, így a városi papság tagjai (*Augustales*), valamint a tartományi főpapok (*sacerdotes*) is jogot formálhattak a többiekétől eltérő bíborszegélyű tóga viselésére.⁴⁸

Nem véletlen, hogy a köztársaság kori ősök közti egyenlőség eszményét megtestesítő ruhadarabként a római *principatus* első fő teoretikusának, magának Augustus császárnak a támogatását is élvezte, azonban még az ő erőfeszí-

⁴⁵ A római tóga legfontosabb szakirodalmá: Bradley 2008; Brennan 2008; Dolansky 2008; Edmondson 2008; George 2008; Goette 1989, 2013; Heskel 1994; Stone 1994; Vout 1996; Wilson 1938.

⁴⁶ Vergilius *Aeneis* 1. 282; Goette 2013: 39.

⁴⁷ A tóga makulátlan fehérségéről, tisztaságának fontosságáról lásd George 2008: 99–100; Flohr 2013: 67–68.

⁴⁸ Szabó 2006: 234–235; Agócs 2011: 10.

tései és intézkedései⁴⁹ sem jártak sikerrel a római ősök emblematisz tógájának népszerűsítésére, illetve életben tartására a Kr. u. 1. századi Rómában és Itáliában. A század vége felé Martialistól arról értesülünk, hogy a római társadalom alsóbb rétegei kizárólag ünnepekkor, vallási fesztiválokon viselték tógájukat, az egy generációval később élt Iuvenalis pedig már arról ír, hogy a legtöbbben már csak temetéskor, illetve csak saját temetésük alkalmával viselik a tógát.⁵⁰ A vergiliusi elegáns *gens togatát* felváltja a tacitusi *vulgus tunicatus*.⁵¹ A fenti ókori irodalmi adatok alapján a nemzetközi kutatás eddig is feltételezte, hogy már a kora császárkori Rómában, illetve Itália-szerte a toga csak hivatalos megjelenésekkor, ünnepekkor kerül elő a polgárok ruhásládájából és nem tartozott a mindennap viselt ruhadarabok közé,⁵² tehát végső soron nem is lenne meglepő, hogy a Pannoniába ebből az irányba érkező új telepesek is ezt a gyakorlatot követték: a római polgárok emblematisz ruhadarabját csak alkalmi viseletként, nagyon ritkán hordták.

Azonban a Szombathelyen feltárt műhely példája további gondolatokra is sarkallhat. Savaria római *coloniája* nemcsak Pannonia tartomány első számú, önálló városi közigazgatással rendelkező, ennek teret is adó *forummal* rendelkező települése, de a provincia ünnepegekkel tarkított népes tartománygyűléseinek is minden évben székhelye, melynek kiterjedt helyszínét csak a már említett Savaria (a mai Perint) folyó választotta el az itt tárgyalt műhelytől.⁵³ Felmerülhet a kérdés, hogy egy olyan fontos tartományi központban, mint amilyen Savaria is volt, ahol az itt élő római polgárok számára tógájuk viselésére a legtöbb hivatalos vagy ünnepi alkalom kínálkozott, nem kellett volna-e mégis a műhely fennmaradt azonosítócímkei közt valamiféle megerősítést találunk arra, hogy a színházban, a fórum épületeiben, vagy a város szakrális terein a római toga gyakorta viselt, alkalomhoz illő ruhadarab volt?

Összességében elmondható, hogy bármit mutatnak is a pannoniai sírkövek és más ábrázolások, a tógának nem lehetett fontos szerepe az itt élők mindennapi öltözködésében, talán a legtöbb polgár nem is birtokolt ilyen ruhadarabot, hiszen akkor a viseléstől könnyen piszkolódó fehér színű tógák előbb-utóbb mindenképpen a Savariában feltárthoz hasonló, használt ruhák felújítását, így tisztítását is végző műhelyekbe kerülve maguk is kaptak volna ólom azonosítócímket, melyek közül azért néhány biztosan fennmaradt volna. Bár ha a mindennapokban nem is viselték tógát, sírköveiken mégis *togatiként*, tógaviselő római polgárként ábrázoltatták magukat, mert az utókor emlékezetében valószínűleg mégis így szerettek volna fennmaradni.

⁴⁹ Suetonius *Augustus* 40. 5: „... amikor egy gyűlésen meglátta, hogy sokan sötét ruhát viselnek, méltatlankodva felkiáltott: Íme a tógás nép, a világ ura római nemzet – és meghagyta az aediliseknek, hogy ezentúl ne tőrjenek meg senkit a forumon vagy környékén, csak köpeny nélkül, tógában.” (Kis Ferencé fordítása.)

⁵⁰ Iuvenalis *Satirae* 3. 171–173.

⁵¹ Tacitus *Dialogus de oratoribus* 7.

⁵² Stone 1994; Vout 1996; Flohr 2013: 65; Goette 2013.

⁵³ Tóth 2001; Szabó 2006: 236.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agócs Nándor 2011: *Augustalis testületek a Duna-vidéki tartományokban*. (Szakdolgozat) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Allison, Penelope M. 2004: *Pompeian Households. An Analysis of the Material Culture*. (The Cotsen Institute of Archaeology Monographs 42.) Los Angeles.
- Allison, Penelope M. 2006: *The Insula of the Menander at Pompeii*. Vol. III. The Finds, a contextual study. Oxford.
- Anderkó Krisztián 2006: Savaria vízvezetéke. *Savaria* (30.) 9–46.
- Balázs Péter – Csapláros Andrea – Sosztarits Ottó 2013: Iseum – Isis savariai temploma Szombathelyen. *Sistrum* Serie B. No. 2. Szombathely.
- Balázs Péter – Csapláros Andrea – Sosztarits Ottó 2014: Iseum – Isis savariai temploma Szombathelyen. Kiállítási katalógus. *Sistrum* Serie A. No. 2. Szombathely (megjelenés alatt).
- Barkóczi László 2010: Megjegyzések pannoniai kőemlékek kocsiábrázolásaihoz. *Budapest Régiségei* (42–43.) 39–52.
- Bíró Mária 2000: *Pannoniai csontművészet*. Budapest.
- Bradley, Keith 2008: Appearing for the Defence: Apuleius on Display. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 238–256.
- Bradley, Mark 2002: „It All Comes Out in the Wash”: Looking harder at the Roman fulonica. *Journal of Roman Archaeology* (15.) 21–44.
- Bradley, Mark (ed.) 2014: Smell and the Ancient Senses. Durham, (megjelenés alatt).
- Brennan, T. Corey 2008: Tertullian’s *De Pallio* and Roman Dress in North Africa. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 257–270.
- Ciszuk, Martin – Hammarlund, Lena 2008: Roman looms – A Study of Craftsmanship and Technology in the Mons Claudianus Textile Project. In: Alfaro, Carmen – Karali, L. (eds.): *Vestidos, Textiles y Tintes. Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad*. Actas del II Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo (Atenas, 24 al 26 de noviembre, 2005). València, 119–133.
- Cleland, Lisa – Davies, Glenys – Llewellyn-Jones, Lloyd 2007: *Greek and Roman Dress from A to Z*. London.
- Croom, A. T. 2000: *Roman Clothing and Fashion*. Stroud.
- Cwerner, Saulo B. 2001: Clothes at Rest: Elements for a Sociology of the Wardrobe. Fashion Theory. *The Journal of Dress, Body and Culture* (5.) 1. 79–92.
- Diethart, Johannes 1992: Beobachtungen an Adjektiven und Wendungen für „gebraucht” aus dem Textilbereich in den Papyri. *Analecta Papyrologica* (4.) 57–64.
- Dolansky, Fanny 2008: *Togam virilem sumere*: Coming of Age in the Roman World. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 47–70.
- Droß-Krüpe, Kerstin 2011: *Wolle – Weber – Wirtschaft. Die Textilproduktion der römischen Kaiserzeit im Spiegel der papyrologischen Überlieferung*. (Philippika 46.) Wiesbaden.

- Droß-Krüpe, Kerstin 2012: Purchase Orders of Military Garments from Papyri of Roman Egypt. In: Nosch, Marie Louise (ed.): *Wearing the Cloak. Dressing the Soldier in Roman Times*. (Ancient Textiles series vol. 10.) Oxford–Oakville, 13–18.
- Droß-Krüpe, Kerstin – Wagner, Yvonne (2013) Ancient Wardrobe Studies. The Wardrobe of Kroniaina from Tebtynis (AD 54). *Archaeological Textiles Review* (55.) 39–54.
- Droß-Krüpe, Kerstin – Wagner, Yvonne 2014: Die textile Mitgift im kaiserzeitlichen Ägypten. Eine Bestandsaufnahme. *Marburger Beiträge zur antiken Handels- und Wirtschaftsgeschichte* (31.) (megjelenés alatt).
- Edmondson, Jonathan 2008: Public Dress and Social Control in Late Republican and Early Imperial Rome. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 21–46.
- Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.) 2008: *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London.
- Flohr, Miko 2011a: Exploring the limits of skilled craftsmanship: the fullonicae of Roman Italy. In: Monteix, Nicolas – Tran, Nicolas (eds.): *Les savoirs Professionnels des gens de métier Romains. Études sur le monde du travail dans les sociétés urbaines de l'empire romain*. Rome, 87–100.
- Flohr, Miko 2011b: Consumption, not production. Understanding the fullonicae of Pompeii. In: Alfaro Giner, C. – Brun, J-P. – Borgard, Ph. – Pierobon Benoit, R. (eds.): *Purpureae Vestes*. III. Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo. 229–235.
- Flohr, Miko 2013: *The World of the Fullo. Work, Economy, and Society in Roman Italy*. Oxford.
- George, Michele 2008: The „Dark Side” of the Toga. In: Edmondson, Jonathan – Keith, Alison (eds.): *Roman Dress and the Fabric of Roman Culture*. Toronto–Buffalo–London, 94–112.
- Goette, Hans Rupprecht 1989: *Studien zu römischen Togadarstellungen*. Mainz.
- Goette, Hans Rupprecht 2013: Die römische „Staatstracht” – toga, tunica und calcei. In: Michael Tellenbach – Regine Schulz – Alfried Wiczorek (Hrsg.): *Die Macht der Toga. Dresscode im römischen Weltreich*. Mannheim, 39–52.
- Gömöri János 2003: Kézművesség emlékei. In: Visy Zsolt (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 243–247.
- Granger-Taylor, Hero 1982: Weaving Clothes to Shape in the Ancient World: The Tunic and Toga of the Arringatore. *Textile History* (13.) 3–25.
- Granger-Taylor, Hero 2008: A fragmentary Roman cloak probably of the 1st c. CE and off-cuts from other semicircular cloaks. *Archaeological Textiles Newsletter* (46.) 6–16.
- Grimstad Klepp, I. – Bjerck, M. 2012: A methodological approach to the materiality of clothing: Wardrobe studies. *International Journal of Social Research Methodology* 1–14.
- Heskel, Julia 1994: Cicero as Evidence for Attitudes to Dress in the Late Republic. In: Sebesta, Judith Lynn – Bonfante, Larissa (eds.) 1994: *The World of Roman Costume*. Madison, 133–145.
- Kiss Gábor – Tóth Endre – Zágórhidy Czigány Balázs 1998: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely.

- Láng, Orsolya 2009: „Unpleasant to live in, yet it makes the city rich”: Functions of Strip-buildings in the Aquincum civil town in the Light of New Discoveries. In: Bíró, Szilvia (ed.): *Ex Officina ... Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr, 135–146.
- Ling, Roger 1997: *The Insula of the Menander at Pompeii. Vol. I. The Structures*. Oxford.
- Liu, Jinyu 2009: *Collegia Centonariorum. The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*. Leiden–Boston.
- Madarassy Orsolya 1997: Házimunka: a textilkészítés példája – Hausarbeit: zum Beispiel die Textilherstellung (Aquincum). In: Furger, Alex R. – Guggisber, Martin – Korb, Karin – Zsidi, Paula (szerk.): *Augusta Raurica/ Aquincum. Das Leben in Zwei römischen Provinzstädten*. Basel, 191–194.
- Meo, Francesco 2011: Rediscovering ancient activities: textile tools in 3rd – 2nd century BC context from Herakleia, Southern Basilicata, Italy. *Archaeological Textiles Newsletter* (53.) 2–11.
- Mladoniczki Réka – Sosztarits Ottó 2010: A Borostyánkőút városi szakasza és szerepe Savaria településszerkezetében. *Ókor* (4.) 54–60.
- Monteix, Nicolas 2004: Amedeo Maiuri et les boutiques d’Herculanum: approche historiographique. In: De Sena, E. C. – Dessales, H. (eds.): *Metodi e approcci archeologici: l’industria e il commercio nell’ Italia antica/Archaeological Methods and Approaches: Industry and Commerce in Ancient Italy*. British Archaeological Reports International Series 1262. Oxford, 291–299.
- Pásztókai-Szeőke Judit 2003: Római császárkori viselet és divat. *Ókor* (2.) 4. 23–30.
- Pásztókai-Szeőke Judit 2012a: „Míg az anya fogy, a gyermek hízik. Mi az?” Gondolatok ókori nőekkel kapcsolatos társadalmi elvárásokról a scabantiai borostyán guzsalyok kapcsán. *Soproni Szemle* (66.) 1. 5–19.
- Pásztókai-Szeőke Judit 2012b: Vasból készült szövőeszközök és textilművesség a 4. századi Dunántúlon. (Iron weaving tools and textile production in Transdanubia during the fourth century AD). In: Petkes Zs. (szerk.): *Hadak útján XX. Népvándorláskor Fialat Kutatóinak XX. összefüvetelének konferenciakötete*. Budapest–Szeged, 2010. október 28–30. Budapest, 15–26.
- Pásztókai-Szeőke, Judit 2013: Technologischer Wandel in der Textilproduktion Pannoniens unter römischem Einfluss. In: Tellenbach, M. – Schulz, R. – Wiczorek, A. (Hrsg.): *Die Macht der Toga. Dresscode im römischen Weltreich*. Mannheim, 209–214.
- Pásztókai-Szeőke Judit – Radman-Livaja, Ivan 2014: A savariai Iseum területén feltárt római textilműhely. In: Balázs Péter – Csapláros Andrea – Sosztarits Ottó (szerk.): *Iseum – Isis savariai temploma Szombathelyen. Kiállítási katalógus. Sistrum – Serie A. No. 2. Szombathely (megjelenés alatt)*.
- Pásztókai-Szeőke Judit – Serlegi Gábor 2013: „De mit tettek értünk a rómaiak?” Textilművesség, klíma és a Balaton a Kr. u. 4. századi Dunántúlon. *Ókor* (12.) 3. 68–79.
- Petznek, Beatrix 2012: Die römische Latrine im Schloss Petronell in Carnuntum. Ein Einblick in die antike Wirtschaftsgeschichte – Projektvorstellung. *Forum Archaeologiae* 63/VI/2012 (<http://farch.net>)
- Radman-Livaja, Ivan 2010: *Plombs inscrits de Siscia*. (PhD-disszertáció) Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris.
- Radman-Livaja, Ivan 2011: Le rôle des étiquettes de plomb dans le travail du textile à Siscia. In: C. Alfaro Giner – J.-P. Brun – Ph. Borgard – R. Pierobon Benoit (eds.):

- Purpureae Vestes III*. Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterraneo en el mundo antiguo. 2011. 181–196.
- Radman-Livaja, Ivan 2013a: Craftspeople, Merchants or Clients? The Evidence of Personal Names on the Commercial Lead Tags from Siscia. In: Gleba, M. – Pásztókai-Szeőke, J. (szerk.): *Making Textiles in pre-Roman and Roman Times. People, Places, Identities*. (Ancient Textiles Series vol. 13.) Oxford–Oakville, 87–108.
- Radman-Livaja, Ivan 2013b: Two lead tags from Štrbinci (Certissia?). *Archeološki radovi i rasprave* (17.) 165–180.
- Römer-Martijnse, Elizabeth 1987: Ein beschriftetes Bleitäfelchen – Zeugnis handwerklicher Tätigkeit in Carnuntum? *Carnuntum Jahrbuch*, 119–122.
- Römer-Martijnse, Elizabeth 1990: *Römerzeitliche Bleietiketten aus Kalsdorf, Steiermarkt*. Wien.
- Sackett, L. H. – Cocking, J. 1992: Other Finds in Stone, Clay and Faience. In: Sackett, L.H. (ed.): *Knossos from Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II*. Oxford, 391–414.
- Sebesta, Judith Lynn – Bonfante, Larissa (eds.) 1994: *The World of Roman Costume*. Madison.
- Stone, Shelley 1994: The Toga: From National to Ceremonial Costume. In: Sebesta, Judith Lynn – Bonfante, Larissa (eds.): *The World of Roman Costume*. Madison, 13–45.
- Szabó Ádám 2006: *Pannoniciani sacerdotes. A szervezett vallási élet principatuskori vezetői*. Pécs.
- Tóth Endre 2001: A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. *Archaeologiai Értesítő* (126.) 5–33.
- Tóth Endre 2011: Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos köemlékei. *Savaria* (34.) 2. 1–283.
- Trinkl, Elisabeth 2003: Artefakte für die Textilbearbeitung. Das Hanghaus 1 in Ephesos. Funde und Ausstattung. *Forschungen in Ephesos* (8.) 4. 313–327.
- Vout, Caroline 1996: The Myth of the Toga. Understanding the History of Roman Dress. *Greece and Rome* (43.) 204–220.
- Wild, John Peter 2002: The Textile Industries of Roman Britain. *Britannia* (33.) 1–42.
- Wilson, Lilian M. 1924: *The Roman Toga*. Baltimore.

Nagy Ágoston

Republikanizmus és csinosodás között

A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül

Bár már a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben megjelentek az ősi nemzeti egyszerűség ideálja iránti nosztalgikus hangok,¹ a magyar viseletről folyó politikai diskurzusok virágkora egyértelműen az 1790-es évre tehető. A magyar korona Budára hozatala és az esemény körül szerveződő ünnepek kiváltotta lelkesedés a nemzetiként vagy idegenként meghatározott ruházatokat és a külső megjelenés egyéb elemeit (mint a bajusz- vagy a hajviselet), lényegében a divat egészét átpolitizálta.² Az 1791-es év ennek a rövid időszaknak a lezárásaként fogható fel, hiszen a magyar nemesi mozgalom az új uralkodóban, II. Lipótban a Józsefnek tulajdonított sérelmek orvoslását, a király által kibocsátott diplomában pedig a nemzet és az uralkodó között megbomlott egység helyreállításának garanciáját látta. A magyar viselettel kapcsolatos toposzok természetesen a későbbiekben is felbukkantak a klasszikus századforduló környékén, ám a hangsúlyok eltolódásával és csekélyebb jelentőséggel.³

Az 1784-ben Bécsbe vitetett, majd 1784. április 13-tól a bécsi kincstárban őrzött magyar korona Budára történő visszazállításáról közvetlenül a halála előtt, 1790. január 28-án döntött II. József, engedve a magyar nemesség követelésének. Február 18-án indították útnak Buda felé és az azt kísérő menettel együtt Bécs–Pozsony–Köpcsény–Győr–Komárom–Esztergom–Szentendre–Buda útvonalon érkezett meg 1790. február 21-én a budai várba. A palota kápolnájában az érdeklődők három napig megtekinthették a koronát, amit ezután II. Lipót pozsonyi koronázásáig (november 15-ig) az egyes vármegyék saját bandériumaikkal őriztettek, ezt követően pedig a törvényben felállított koronaőrseg tagjai vették át a feladatot.⁴

A koronát kísérő menetet több-kevesebb spontaneitással szerveződő ünnepsorozat fogadta, amelyben kiemelt szerepet kapott a nemzeti viselet és divat is. Nem csupán a korona vált a közéleti diskurzusok fontos témájává, de rajta keresztül részben a magyar viselet is. A nemzeti viseletet övező lelkesedés és kritika kiterjedt az 1780-as évek magyar irodalmára is, bizonyos korábbi nézetek éppen 1790-91 körül kanonizálódtak. A politikai eszmetörténet nézőpontjából a nemzeti viseletről alkotott korabeli elképzeléseknek elsősorban két aspektusát

¹ Bíró 1976: 215.

² A közhangulathoz lásd: Keresztesi 1868 és Dugonics 1883.

³ A reformkornak és a 19. század második felének vitáihoz lásd: Lévai 2002, 2008.

⁴ Ságvári 2001: 200.

érdemes kiemelni. Egyrészt a viseletnek a republikanizmus nyelvén⁵ megfogalmazott értelmezéseit, másrészt a koronaőrző bandériumoknak és uniformisaiknak az 1790-91 körül megjelent röpiratokban betöltött szerepét.

A viselettel kapcsolatos korabeli elképzelések legtöbbször az ún. klasszikus republikanizmusnak a nemesség politikai testére vonatkoztatott nyelvén fogalmazódtak meg. Ez a viszonylag széles értelemben vett politikai nyelv a 18. század végén – legalábbis a nemzeti viselethez kapcsolódóan – elsősorban három beszéd-, illetve érvelésmód⁶ esetről esetre változó konstellációit jelentette: a spártai plutarkhizmusét, az ősi alkotmányra hivatkozó patriotizmusét és a szkítizmusét. A Csetri Lajos által a plutarkhizmus spártai ágának nevezett beszédmódot⁷ Takáts József után többen a nyugati eszmetörténetben klasszikus republikanizmusként ismert korajúrkori hagyománnyal azonosítják.⁸ A továbbiakban azonban erről inkább a tágabb értelemben felfogott republikanizmus nyelvének egyik alkotóelemeként, a eseteként lesz szó. A beszédmód elsősorban antik eredetű köztársasági toposzokra (Spárta, Róma, Athén, egyszerűsített formában a görögök és a rómaiak) és kulcsfogalmakra építve hozta létre az eszményített spártai-római polgár ideáltípusát, melyet aztán a *natio Hungarica* polgárára, a magyar nemesre adaptált. A patriotizmusnak⁹ az ősi alkotmánnyal összefonódó, a régi

⁵ A „politikai nyelv” kategóriája a Cambridge School eszmetörténésztől, J. G. A. Pococktól származik, aki a kifejezésen „idiómákat, retorikákat, a politikáról való beszéd módjait, különböző nyelvjátékokat” ért, amelyeknek megvannak „a saját szótárai, szabályai, előfeltevései és implikációi, tónusa és stílusa”. Bár néhány nyelv sikeresen kizárhat másokat, a politikai diskurzus alapvetően többnyelvű. Pocock érdeklődésének középpontjában ennek megfelelően nem maguk a megnyilatkozások, hanem azok a „nyelvek” állnak, amelyekben maguk a megnyilatkozások megszületnek (Pocock 2009: 89). Pocock szerint a „politikai nyelvek” nem jelentenek például az ideológiákhoz hasonló zárt mintázatot vagy paradigmát, csupán sajátos mintázatok, „változatos és változékony alakzatok”, amelyek valamilyen módon strukturálják a politikai gondolkodást (Szűcs 2008: 16).

⁶ Egy közelmúltbeli konferencia is megmutatta, hogy az eredetileg is sokszínű anglofón terminológia használata a magyar kutatásokban is mennyire szerteágazó, lásd: Fazakas 2013: 13–16. A továbbiakban csak a republikanizmus, illetve a csinosodás nyelveit tekintem tágabb diszkurzív keretként felfogott politikai nyelveknek, míg a beszéd- és érvelési módokat a nyelvek alatti (sublanguage) egységeknek. Ebben a tanulmányban beszédmódként az önálló szótárral rendelkező spártai plutarkhizmust és az ősi alkotmánnyal összefonódó patriotizmust azonosítom, míg a szkítizmust lazább, kontextusoktól függő toposzrendszerként, amelyet itt az érvelési mód kifejezéssel igyekeztem leírni. Egy más irányú kérdésfeltevés természetesen másként rendezte volna a terminológiát.

⁷ Csetri Lajos szerint a 18. századi antikizálás egyik legfontosabb forrása Plutarkhosz volt. A plutarkhizmusnak két ága alakult ki: az athéni és a spártai. A 18. század végi magyar politikai gondolkodásban az utóbbi számított dominánsnak, többek között Rousseau értelmezte újra és közvetítette a magyar nemesség felé is. A „plutarkhizmus spártai ága” alárendeli az egyéneket a közösségnek és a politikának és „a katonai demokrácia egalitárius és puritán embereszményét hordozza, példaképei közé sorolja a római köztársasági erények hőseit is” (Csetri 1986: 63–64). A beszédmódhoz részletesen lásd: Nagy 2013.

⁸ Takáts 2007: 15.

⁹ A patriotizmusról az egyik legfontosabb munka az utóbbi időben kétségkívül Maurizio Virolié (Viroli 2003). Viroli elkülöníti egymástól a patriotizmust és a nacionalizmust. Az előbbi a köztársaság szeretetével azonosítja, amely megerősíti a politikai intézményekbe vetett bizalmat

jogokra és szokásokra hivatkozó beszédmódja lényegében a *gravamina et postulata* sérelmi politikájának történeti-jogi igazolására szolgált. Az ősi alkotmány a korona visszaszállítását övező politikai vitákban a legkisebb közös nevezőnek számított, hiszen akik véleményt nyilvánítottak az eseményekről, kimondva vagy kimondatlanul szinte mindig hivatkoztak rá. Harmadikként meg kell említenünk az eredetközösségre és annak külső jeleire (elsősorban a viseletre) hivatkozó pre-nacionalista érvelést, amelynek középpontjában a hun-szittyá harcokban megtestesülő magyar vitéz alakja állt.¹⁰ Ez az érvelésmód a továbbiakban jobb híján szkítizmusként szerepel és egyrészt a végvári harcok idejétől át- és átalakuló vitézi ideál szekularizált örökösének számít, másrészt az ősi alkotmánnyal is szorosan összefüggő *lex Scitica* elvéből a magyar nemesség nemzeti karaktervonásaira következtető elképzelésekből táplálkozik. A kard és penna, avagy Mars és Pallasz kettőssége az 1790-es vármegyei bandériumokat dicsérő szövegekben nemegyszer a harci erények kizárólagosságának dicsőítésére egyszerűsödött.¹¹ A felsoroltak közül az első kettő értékelhető teljes értékű politikai beszédmódként is, míg a szkítizmus inkább csak egy korlátozott számú toposzra hivatkozó érvelésmód. A vizsgált szövegekben nem szükségszerűen, nem azonos súllyal és gyakran nem is explicit módon vannak jelen a három beszéd-, illetve érvelésmód elemei, ám sokszor szorosan összefonódva rajzolják ki a viseletről a republikanizmus nyelvén megfogalmazott 18. század végi elképzelések diszkurzív kereteit.

A republikanizmus nyelvén keresztül a nemzeti viselet toposza a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmában vált tényezővé és politizálódott át úgy, hogy egyrészt koncentrálhatta az udvar politikájával szembeni elégedetlenséget, másrészt auto- és heterosztereotípiákon keresztül megerősíthette a nemesség identitását. A nemzeti viseletről, a nemesi nemzet ideális polgáráról, illetve a nemesi *natió*ról kialakított kép szorosan összekapcsolódott. A nemzeti viselet elemeinek meghatározása körüli 18. század végi viták és állásfoglalások tágabb keretét egyrészt a nemzet-karakterológiai, másrészt a nemzet mibenléte körüli diskurzus jelenti. A 19. század előtti nemzet-karakterológiák toposzai ugyan „ritkán álltak össze egységes identitásnarratívává”,¹² ám az 1790 körül javarészt a republikanizmus nyelvén a viselettel kapcsolatban megfogalmazott sztereotípiák nem csak dominánsnak számítottak a kor irodalmában, de gyakran feltűnően koherensnek is. A viseletről szóló diskurzusokban a republikanizmus nyelvén a 18. század végi rendi nemzetről, illetve a hazáról alkotott különböző elképzelések is több-keve-

és a szabadság fenntartására ösztönöz. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a rendi-nemesi korai nacionalizmus egyes szövegekben összekapcsolódjon a patriotizmussal. A magyar és kelet-közép-európai kontextushoz lásd: Trencsényi 2010, illetve Trencsényi–Zászkaliczky 2010.

¹⁰ Benda 2004: 240.

¹¹ A toposz és a segítségével megragadott magyarsággép folyamatosan változott a kora újkorban is. Vö. Bitskey 2006. Debreczeni Attila a „kard és penna” problematikáját egyfajta modernizációs sémaként értelmezi, amely elsősorban a felvilágosult rendiség számára jelenthetett megoldást a tudományok és az irodalom pártolásán keresztül a nemzet felemelésére, úgy hogy közben az ősi harci erények is megőrződnek (Debreczeni 2001: 490).

¹² Trencsényi 2011: 37.

sebb egyértelműséggel formát nyertek. Egyrészt a nemzetnek egy olyan felfogása körvonalazódott, amelyet ma általában eredetközösséginek neveznek. Ez a felfogás a leszármazást hangsúlyozza és az identitásnak, a nemzeti karakternek és az ősök szokásainak, így a privilégiumoknak a megtartását külső tényezőkön, mindenekelőtt a ruházat (tánc, zene stb.) változatlan megőrzésén keresztül vélte elérhetőnek.¹³ Másrészt a republikánus nyelv biztosította kereteken belül lehetőség nyílt arra is, hogy a többek között az ősi alkotmányban megtestesített *patriához* való hűséget a viseleten keresztül fejezzék ki. Ez megjelenhetett az elsősorban jogilag megalapozott és etnikumok fölötti kora újkori *hungarus*-patriotizmus valamely változatában,¹⁴ vagy akár dinasztikus patriotizmusként is.¹⁵

A Budára sereglő vármegyei bandériumok funkcióiról, illetve egyenruháiról alkotott elképzelések a fentiekben röviden felvázolt nyelvi kereteken belül, illetve az azokra adott reakcióként érthetőek csak meg. A banderisták (és ezen keresztül a koronaőrzés során reprezentáló nemesség) szerepéről szóló különböző vélemények rendre állást foglaltak a nemzeti viseletet illető általánosabb problémákkal kapcsolatban is. A koronaőrzők alkalmi, ünnepi öltözetei fókuszként szolgálnak a nemzeti viseletről alkotott vélemények, kritikák számára. A kritikák a republikanizmus mellé – árnyalva a viseletről kialakult korabeli képet – alapvetően a csinosodás nyelvét¹⁶ emelték be a magyar ruháról és a banderistákról szóló diskurzusba, amely bizonyos érvelés- és beszédmódokat (toposzokat stb.) ugyan kizárt, de összességében inkább kiegészítette, „humanizálta” az előbbit.

A NEMZETI VISELET HELYE A REPUBLIKANIZMUS POLITIKAI NYELVÉBEN 1790 ELŐTT

A teréziánus korszakot megelőzően egy ideig kevés lehetőség nyílt arra, hogy a nemesség elitje nemzeti hovatartozását és politikai pozícióját az udvarban a nemzeti viseleten keresztül fejezze ki, mert a Thököly- és a Rákóczi-felkelés következtében a magyar ruhát kitiltották az udvarból. Amikor egy Habsburg uralkodó – például 1712-ben III. Károly az országgyűlésen – a magyar alattvalókkal való azonosulást jelképező 17. századi hagyományt folytatva a királylyá koronázáskor felöltötte azt, akkor osztatlan tetszést aratott a magyar rendek

¹³ S. Varga 2005: 235.

¹⁴ Trencsényi 2011: 300–301.

¹⁵ Érdeemes ismét Csetri Lajost idézni, aki szerint „a rendi magyarságtudatnak is kétféle variációja van, s nemcsak a kurucos, függetlenségi szellemű magyar történetiszemlélet hagyományai tekinthetők magyarnak”, de „a Dunántúl családjai számára magától értetődő hagyomány volt a labanc nemzetudat, így a kuruc-labanc ellentét nemcsak magyar-német ellentét, hanem magyar és magyar ellentéte” is (Csetri 1986: 58). A „labanc nemzetudathoz” kapcsolódik a dinasztikus patriotizmus érvelésmódja, amelyre 1790 körül keresve sem találunk jobb példát Gvadányi József munkáinál. Gvadányit aztán ellenkező előjellel – a függetlenségi hagyományba beillesztve – a 19. század második fele is magáévá tette.

¹⁶ Vö. Takáts 2013.

körében. Mária Teréziát már gyakran ábrázolták magyar szabású díszruhában és a magyar férfiviselet is gyakran feltűnt az udvarban.¹⁷ A reprezentatív céllal hordott magyar ruházat 1760 után, a nemesi testőrség hatására terjedt el ismét szélesebb körben Bécsben. A testőrség egyenruhájaként „domesztikált” magyar viselet ellenére a felkeléseket követő kényszerű „száműzetés» is hozzájárulhatott, hogy a magyaröltözöt [sic!] a 18. század vége felé kibontakozó nemzeti ellenállás szimbólumává lett”.¹⁸

A nemesi ellenzék számára a németesítőnek tartott józsefi törekvésekkel szembeni küzdelem színtereként kapóra jött a magyar nemzeti viselet (és általában a viselet) kérdése. Az 1790–91-es évekre a probléma már olyannyira foglalkoztatta a politikai életet, hogy az azzal kapcsolatos vélekedések öltözködés-ideológiává álltak össze,¹⁹ amelyben a magyarnak vagy idegennek tartott férfi és női ruházatoknak, azok egyes elemeinek, illetve a bajusz- és hajviseleteknek mind jelentése és jelentősége volt. Az öltözködés sajátos jelrendszerként, közérthető formában igazította el a politikai test tagjait és az azon kívül állókat (például a városi polgárokat, jobbágyokat, de az ideutazó külföldieket is)²⁰ egyfajta reprezentatív nyilvánosság keretein belül, a státus vagy a politikai hovatartozás tekintetében.²¹

A kor szerzői a viseletről szóló diskurzusokban megfogalmazódó heterosztereotípiákon keresztül könnyen azonosíthatóvá tették a közösség számára a politikai idegeneket is. A legtöbbször tendenciózusan meghatározott külső jegyek alapján aztán gyakran belső, morális tulajdonságokra vonatkozó következtetéseket vontak le. Az idegenen legtöbbször a németet értették, ami egyszerre utalhott etnikai-nyelvi és politikai hovatartozásra, de kárhoztatott erkölcsi-jellegbeli tulajdonságokra is. A vármegyék, városok nemessége II. József nyelvredelete ellen nem pusztán azzal tiltakozott, hogy a hivatalossá tett német helyett demonstratív módon a magyar nyelvet használta. Rettegi György visszaemlékezése szerint „akik német ruhába jártak, mind elhánták, bajuszukat megnevelték”, így tettek egyes nemesített és indigenátust szerzett németek is, amikor „elhánták a német köntöst, koczperdet, parókát, s magyar köntöst s fegyvert” viseltek. Pozsonyban például „a patvaristák, juristák s több effélék [...] kimentek többen ötvennél a piacra és ott szörnyű nagy lármával a magyar köntösben lévők

¹⁷ F. Dózsa 2001: 98. A bécsi udvarban a 17. századtól az ún. spanyol öltözék (*spanische Manteltracht*) számított bevettnek (ez köpenyből, kabátból, buggyos térdnadrágból és tollas kalapból állt), ezt III. Károly tette kizárólagossá, de a tisztek már Mária Terézia alatt lehetőséget kaptak arra, hogy az uniformisukban jelenjenek meg. A merev spanyol öltözék viselését végül II. József szüntette meg.

¹⁸ Flórián 2009: 137.

¹⁹ Klaniczay 1982: 9.

²⁰ Vö. Townson 1797: 89–90, 152. Ahogy arról a magyarországi mineralógiai körútja során 1793-ban Budát is felkereső Townson útleírása is tanúskodik. Az angol utazó beszámolt arról, hogy három évvel a nemesség felbuzdulása után is elevenen éltek a köztudatban az 1790-es év emlékei. Townson a külsőre katonákra, huszárokra hajazó vidéki magyar nemesek öltözetéről ugyanúgy megemlékezett, mint a német ruha és a németek elleni egykori dühös kirohanásokról.

²¹ Tompos 2005: 25.

azokat, akiknek legkisebb német ruhájuk volt is megtámadván, mind leszaggatták, hasogatták róluk.²²

A viselettörténeti kutatások a tárgyi anyagban a magyar (eredetileg keleties) jellemzők mellett nyugati (francia, német, olasz) hatásokat is kimutatnak és általában a divatok lassú és organikus változásáról beszélnek.²³ Ennek ellenére a magyar nemzeti viselet toposza az 1790 körüli politikai diskurzusokban úgy jelenik meg, mint radikális szakítás a józsefi korhoz kapcsolt idegen eredetű divatokkal. Azt, hogy a magyar ruha politikai jelentőségét és németellenes konnotációit mennyire komolyan vette 1790-ben is a vármegyék nemessége, mi sem mutatja jobban, mint hogy egyes vármegyékben az akasztófa alá hordott földmészi iratokkal együtt német ruhák és kalapok is máglyára kerültek.²⁴

A magyar nemesi mozgalom²⁵ 1790-91-ben egy korábban már létező tárgyi és irodalmi-politikai tradíció elemeit felelevenítve és eszményítve alkotta meg a magyar viselet ideáltípusát. A tárgyi hagyományt a 16–17. században a keleties elemekkel dúsuló magyar férfiviselet jelentette, amelyből még hiányoztak a 18. századra jellemző nyugati (német és francia) hatások.²⁶ Az irodalmi hagyományt a politikai gondolkodásnak az az iránya jelentette, amely különösen II. József trónra lépésétől erősödött meg és a luxussal szembefordulva a régi világ természetes egyszerűségét és szabadságát dicsőítette. Az 1770-es évek végén született episztoláik tanulsága szerint Ányos Pál, Barcsay Ábrahám, Kreskay Imre és Orczy Lőrinc költészetében kiemelt szerepet kapott a luxus és a vele szembeállított vadság problémaköre. A hetvenes évek elejétől Orczynál, de később fiatalabb kortársainál, Ányosnál és Barcsaynál is lejárásodott a fényűzés dicsőítése felől az egyszerűség, az ősi nemesi-nemzeti értékek méltatása felé tett fordulat. Hármójuk közül Ányos Pál, valamint a pályakezdésétől következetesen a vitézi erényeket dicsőítő Kreskay írt a legrészletesebben, paradigmaticus érvénnyel a magyar viseletről.

Ányos a nemzeti viseletről alkotott véleményét *A' Régi Magyar Viseletről...* című versében és a hozzá tartozó *Gondolataim erről a' tárgyról* című szövegében fejtette ki. A vers a nagyszombati egyetem mikrokörnyezetében született és Ányos az ottani diákságról alkotott lesújtó véleményét fogalmazta meg benne. A diákok erkölcsi hanyatlásáról már a hetvenes évek végén episztolában tudósította Barcsay Ábrahámot, ám kritikája részletes kifejtéséhez csak 1782-ben jutott el. A költemény azért különösen fontos, mert a partikuláris helyzet fölött érzett

²² Rettégi 1970: 425. A „koczperd vagy koszperd”: vékony, rövid dísztőr. Itt idegen (német) eredetű fegyverre utal.

²³ Tompos 1999: 245–253.

²⁴ Marczali 1907: 47–48.

²⁵ Benda 1978: 64–104.

²⁶ Gerelyes–Tompos 2008: 429–431. A kora újkori magyar férfiviseletek alakulása szorosan összefüggött a keleti hatással és a törökökkel való kulturális érintkezésen keresztül is ez a keleties jelleg erősödött. A 17. század a magyar viselet fénykora, akkoriban a magyar ruha mentéből, dolmányból, szűk nadrágból, csizmából, rövid ingből és süvegből állt. Később a nemzeti viselet alakulásában nyugati hatások is érvényesültek, ám a 17. században kialakult formavilág díszruhaként konzerválódott.

felháborodáson túl általánosabban és elméletileg is megalapozottan érvelt a viselettel kapcsolatos kérdésekben. Ányos központi toposza a magyar viselet és az idegen ruha ellentéte, amely az egyszerű – természetesen a magyar – öltözetet az erkölccsel és különösen a mértékletesség erényével kapcsolta össze. A viselet egyszerűsége a nemesi nemzet jólétének morális előfeltételévé vált:

„Együgyű öltözet tsinos tisztasággal,
Mértékletes élet, igaz jámborsággal,
Erkölsők szállása, nem pedig gőgösség
Mellyet vétek követ, ’s végtére szegénység.”²⁷

Ezzel az „együgyű” ruházattal Ányos az elpuhultságot és erkölcstelenséget képviselő ruhadarabokat állította szembe. A vers szerint ezek külföldi hatásra terjedtek el az ifjúság körében és alapvetően idegenek a magyarságtól:

„Nem kedvel az Erkölts szagos keszkenőket
Pipes ruházatot nyakakon kendőket.”²⁸

Az „együgyűségről” alkotott elképzelés Ányos költeményében konkrét ruhadarabokban is testet öltött. A vers tanúsága szerint Ányos úgy vélte, hogy a magyar nemesség hagyományait és jellemét a „nagy ezüst gomb, párdutzok bőrével” fejezi ki adekvát formában. A párduc különösen erős szimbólumnak számított a kor más szerzőinél is,²⁹ a 19. század elejére pedig a magyarok elődeire vonatkoztatva bevett történeti toposzá vált, annak ellenére, hogy a források a ruhadarab kora újkorinál régebbi eredetét nem igazolták. Ennek a ruhadarabnak a kor köztudatában betöltött szerepét erősíti, hogy a Mária Terézia által felállított magyar nemesi testőrség uniformisának is része volt a párducbőr kacagány, amelyet a 18–19. században készített ábrázolások is dokumentáltak. Az 1790-es koronaőröket bemutató leírások és metszetek szerint a Zala vármegyei bandérium főtisztjeinek „vállaikon pedig párdutz bőr függött.”³⁰

Ányoséhoz hasonló véleményt olvashatunk egy, a szakirodalom által Kreskay Imrének tulajdonított versben, amely szerint a megromlott ifjúság

„Sőt az olly szokásban még negédeskedik,
Ez uj pépességgel tzufolva kérkedik.
Aszszonyi gyöngeség férfi öltözetben
Inkább uralkodik mint maga nemében.”³¹

²⁷ Ányos 2012a: 300.

²⁸ Ányos 2012a: 299.

²⁹ Horvát 1837: 11; Dávidházi 2001.

³⁰ Decsi 1792: 331.

³¹ Kreskay 2012: 142.

Kreskaynál a „pipeskedés” és az idegen divatok majmolása az ifjak és rajtuk keresztül a nemesi társadalom „asszonyi” elpuhultságához vezet:

„Ujjulnak ezek-közt ruhák, és szokások,
Proteus módjára majd minden nap mások.
Ez itt köntösével Frantziát majmossa,
Az, az Anglus tsuhát uj módiban hozza.
Ez Lengyel, az Űrmény, ennek fele Magyar,
Fele Spanyol vagy mi nemzet, tudja patvar.”³²

Ányos az egyszerűségnek egy speciális, ám a magyar eszmetörténetben a 18–19. század fordulóján elterjedtnek számító értelmezését fogalmazta meg, amely szervesen illeszkedett a fentebb már említett spártai típusú plutarkhizmus hagyományába. Ennek középpontjában az az elképzelés állt, amely – ebben az esetben a viseletre nézve – a magyar nemes külső és belső tulajdonságait azonosította az idealizált spártai-római polgárral és annak erényeivel. A két ókori köztársaság, Spárta és Róma azonos oldalon állva az egyszerű, mértékletes, harcias és hazafias antikvitás örökségét testesítette meg.³³ Ányos költeményében részletesen kifejtette, hogy mit ért a spártai ideálon:

„O! Szerentsés Spárta Likurgus atyáddal
Ki mennyei lelkét közlötte hazáddal,
Nem hortad te szomszéd Nemzetek ruháját,
Azért követted ugy Őseid példáját.”³⁴

Az ezen a módon elképzelt nemzeti öltözet egy olyan kifelé zárt társadalom képét vetíti elénk, amelyben a külföldi divatok eleve idegenként és a politikai közösségre nézve veszélyforrásként jelennek meg. A vers egyik lábjegyzete a nemzeti viselet válságának megoldásaként egy olyan követelésnek is hangot ad, amely 1790-ben tett szert igazán jelentőségre: „Likurgus 6dik Törvénye arról szól, hogy még az idegen ruházatot készítő mesteremberek is tiltassanak el Spártától. Melly hasznos törvény!”³⁵

Némiképp mérsékelhette a költemény meglehetősen radikális mondanivalóját, hogy Ányos sem gondolta azt, hogy a magyarságnak örökre meg kellene maradnia a vadság és a harciaság ősi állapotában. Rövid eszmefuttatása szerint az alapvetően egyszerű és természetes erkölcsök eszményének fontossága ellenére „idvességés dolog, a’ vadságot, szilai szokásokat minden nemzeteknél ki irtani”. Ugyanakkor úgy vélte, hogy „ennek a’ fényes oknak színe alatt szokták a’ Nemzeteket régi viseletekből ki vetköztetni, mintha külömben jámborok

³² Kreskay 2012: 142.

³³ Rawson 1969: 142.

³⁴ Ányos 2012a: 299.

³⁵ Ányos 2012a: 300.

nem lehetnének”.³⁶ Ányos a korabeli romlottságnak egy Barcsayék moralizáló epizstoláinál kevésbé pesszimista értelmezését adta, amely szerint a „jámборság” állapotának elérése a civilizálódáson keresztül az ősi öltözet megőrzésével is lehetségesnek tűnt.

Szembevetendő, hogy Ányos a mintaként tekintett spártai polgárt még nem mint harcost, azaz „vitét”, hanem mint (állam)polgárt emelte példaként a nagyszombati diákok és a magyar nemesek elé. Az 1790 körül született szövegekben, de különösen az 1789-es török háború és később az inszurrekciók apropóján írt röpiratokban ez gyökeresen megváltozott. Kreskay már idézett *Magányos Gondolatában* a hangsúly a polgárról a harcosra került át, így jobban érvényesülhetett a republikanizmus nyelvéből következő hanyatlástoposz is. Meglepő, hogy a romlás ebben az esetben nem került összefüggésbe a visszavonással. A magyarok „hajdani fényre” a hosszúra nyúlt békés időszakokkal és az annak következményeként elharapózott „módival” kopott meg: „Győzdelmes fegyvert mivolta let-tetted, / Nevednek majd minden fényét elvesztetted.”³⁷

Édes Gergely 1793-ban megjelent *Enyelgéseinek* egyik darabjában (XXXIII.) Ányoshoz és Kreskayhoz hasonlóan, alapvetően a republikánus nyelvet használva szólalt meg egy 1786-os élménye kapcsán. A költemény a magyar nők idegen divatokat követő magatartását kárhoztatta:

„Hogy múlton-múlnak Magyarink, hogy végre
fajúlnak,
Más idegen puha vér, hogy velek egygyüve fér.
Haj! Magyarom, vigyázz; mivel így leszél egy-
szer egész váz,
Míg idegen tsalogat, egyszer igába fogat.”³⁸

A „hazáért küzdő daliás vitéz” eszményével szemben itt is a dicső ősoktól elfajzott utódok képe rajzolódik ki.³⁹ Az Édes által vizionált elkorcsosulás a bevett sémák szerint egyszerre vonatkozik a közösség erkölcsi és politikai, sőt, biológiai állapotára is. A korábban idézett szövegekhez képest Édes Gergelynél megjelenik egy új, *par excellence* politikai veszély is. A nemzeti öltözetek elhagyásának és külföldi divatokkal történő felcserélésének nem csupán a belső elpuhultság és a hajdani dicsőség elhalványulása lehet a következménye, de ezeken keresztül az idegenek uralma, a zsarnokság is. Az idegen pompa és vér hatására a nemzetet fenyegető elpuhultság ellenszerét Édes is a magyar viseletben találta meg:

„Járj nosza gondosbann, járj hát Magyarom magyarosbann,
Vérdet el-ne hibázd; rossz ha van aba, ki-rázd.

³⁶ Ányos 2012b: 301.

³⁷ Kreskay 2012: 142.

³⁸ Édes 1793: 34.

³⁹ Vörös 1992: 214.

Tartsd-meg ama' Virtust, Óseidről rád maradot
 juszt,
 Mellyel hírt 's nevet ők voltak örülve nyerők."⁴⁰

A NEMZETI VISELET 1790–91-BEN: AZ ŐSI ALKOTMÁNY ÉS A SZKÍTA ESZMÉNYEK

Az 1790-es évvel és a korona Budára szállításával, majd II. József halálával és az országgyűlés összehívásával alapvetően megváltozott a politikai helyzet. A nemzeti viselet, az idegen divatok és a hanyatlás közötti összefüggéseket 1790-ben a republikanizmus nyelvén (is) megszólaló Kazinczy Ferenc foglalta össze a legalaposabban. Az 1790-es évet megelőző időszakot egy hanyatlástörténeti narratívába illesztette be, melynek elsősorban a köztársaság kori Róma bukása szolgált mintául, és amelyben összekapcsolta a spártai plutarkhizmus érveit az ősi alkotmány beszédmódjával. Az elkorcsosult politikai közösséget a „nap-paizsok alatt, le-vontt süvegekkel, fel-tornyozott hajjal, tarka strimfliben” sétálgató „el-aszszonyosodott, el-puhúltt Nép[pe]l” azonosította.⁴¹ Az idegen befolyás veszélyei Kazinczy szerint 1790-ben, részben a korona Budára érkezésének köszönhetően tudatosodtak az egész nemesi nemzet számára:

„az Egyenetlenség, Versengés, a' külföldi Asszonyok, öltözet és szokás, a' Spártai mértékletességtől – miért Spártai? – a' Magyar mértékletességtől való el-távozás olly közelyire ragadta végső el-pusztulásához Hazánkat, hogy még neve el-törlésétől is méltán retteghetett.”⁴²

A fiatal Kazinczy levelében az idegen divatok követését a visszavonás⁴³ széles körben használt toposzával kapcsolta össze, úgy, hogy a kor nemessége elé mérceként a spártaiakhoz mért magyar mértékletességet állította követendő példaként.

A spártai plutarkhizmus beszédmódjának már korábban is nagy népszerűségnek örvendő toposzait két másik beszéd-, illetve érvelésmód megerősödése egészítette ki. A korona Budára hozatalával egyrészt az ősi alkotmány melletti érvelés hódított tért különböző formákban, másrészt a spártai-római polgár és a magyar vitéz ideálja mellett megerősödött a szkíták romlatlan erényeire való hivatkozás is.

Az alkotmány helyreállítását ünneplő patriotizmus szótárában⁴⁴ a szülőföld szeretete a jogi-politikai intézményrendszer, az alkotmány változatlan megőrzésével,

⁴⁰ Édes 1793: 43.

⁴¹ Kazinczy 1892: 81.

⁴² Kazinczy 1892: 84.

⁴³ Bíró 1994: 192–193.

⁴⁴ A *patria*, amely alapvetően a magyar korona alattvalóira vonatkozott, bizonyos tekintetben szélesebb értelmű, mint a *natio Hungarica* fogalma (Péter 1998: 66).

illetve helyreállításával kapcsolódott össze. A patriotizmusnak ez a formája, ahogyan azt már többek között Csetri Lajos és Bíró Ferenc is kimutatta, a korban nem járt szükségszerűen együtt sem az udvarellenességgel, sem pedig a spártai típusú plutarkhizmusra jellemző militarizált erény és közösségfogalom dicsőítésével.⁴⁵

A józsefi kor alkotmányos válságát megszüntető restitúció mindenekelőtt a hazatért koronában testesült meg a kor politizáló rétegei számára. Az 1790-es év elején azok is az apológia és a lelkesedés hangján szólaltak meg, akik aztán az év második felére, a banderisták budai szereplése és a magyar divattal kapcsolatos túlzásai miatt már egyre szkeptikusabbá váltak. A fiatal Csokonai például, aki az 1790 nyara és novembere között írt *A' Bagoly, és a' Kótsag* című politikai áttal dialógusában a kócsagtoll szimbólumán keresztül⁴⁶ már keményen kritizálta a nagy mértékben a külsőségekre építkező nemesi ideológiát, 1790 márciusa körül a „hajdani gyász” állapotát a korona visszatérével felváltó „Magyar Hajnal” ünnepelte.⁴⁷ A „Magyar Hajnal” az ősi alkotmány és a *concordia*, a társadalmi harmónia visszaállítását is jelentette.⁴⁸ Ezt szentesítette később jogilag a koronázás és a Lipót által kiadott diploma is. A gondolat, hogy az alkotmány restitúciója a korona hazatérése révén szimbolikusan már 1790 elején megvalósult, a történeti-jogi alapokra hivatkozó (eredetközösségi) rendi nemzettudat mellett az államra (államközösségi), illetve a nyelvre (hagyományközösségi) építő nemzetfogalmakkal összefüggésben is megjelent.⁴⁹

Az ősi alkotmányra hivatkozó patriotizmus a nemzeti viselet változatlan megtartásában a rendi alkotmányos intézményrendszer fennmaradásának fontos garanciáját találta meg. Ennek biztosítására két elképzelés is megfogalmazódott 1790-ben. Egyrészt megjelent az igény, melyet már a nyolcvanas évek elején Ányos Pál is megfogalmazott, hogy az idealizált magyar viseletet, egyfajta ruharendeletként, törvény által is szabályozzák. Másrészt sokan a koronaőrző banderistáknak a politikai közösségre tett hatásában látták a nemzeti öltözetet és azon keresztül az alkotmányt megőrizhetőnek.

A szabályozásra az országgyűléssel potenciálisan lehetőség is kínálkozott. Gvadányi József terjedelmes országgyűlési röpirata utolsó néhány oldalán intézett ez ügyben felhívást a diétához:

⁴⁵ Bíró 1994: 298–300. Bíró Ferenc irodalomtörténeti narratívájában Gvadányi politikai versei a dinasztiahoz hűséges, „konzervatív”, toleráns „hungarus mentalitás” egy változatát képviselik. Gvadányi magányos figuraként tűnik fel, aki – maga is a nemesi kiváltságokat védelmezve – „nem kevésbé élesen polemizál a nemzeti viseletet végre magára öltő nemesség politikájával”. Az identitás elsődleges kritériuma a grófnál tehát nem a „nyelv”, hanem a viselet komplex jelrendszere. Ugyanakkor ez nem zárta ki azt, hogy a kortársak Gvadányi munkáit például a spártai plutarkhizmus keretében értelmezzék.

⁴⁶ Csokonai 1990: 12. A Budára sereglett ünneplő nemesek „kevelységre, és haszontalan fitogtatásra hordozzák kalpagjokon”.

⁴⁷ Csokonai 1975: 65.

⁴⁸ Nelson 2006: 197.

⁴⁹ A korabeli nemzetfogalmakhoz lásd: Debreczeni 2009: 222–225; S. Varga 2005: 160–161.

„Madárt nem esmérjük máskép, tsak tollárúl,
 Ki micsoda nemzet, láttyuk gúnyájárúl,
 Ne járjon magyar úgy, ki mint cittront árúl,
 Nemzetem Törvényt tégy, kérlek, a' ruhárúl.”⁵⁰

A Miller Jakab Ferdinánd, a nagyváradi jogakadémia tanára által írt német nyelvű röpirat egy magyarul nem beszélő, ám a nemzeti viselet politikai jelentőségét felismerő és propagáló nemesasszony gondolatainak keresztül jutott arra a konklúzióra,⁵¹ hogy a kérdésben törvényt kell alkotnia a magyar országgyűlésnek is, hogy a nemzet viseletét további évszázadokra megtarthassa. A röpirat Svájc, azon belül pedig az erényes katonai köztársaság mintájaként elhíresült Bern rendelkezéseire hivatkozott.⁵² A pamflet konklúziója szerint, amennyiben a magyarok visszafogadják nemzeti viseletüket, a patriotizmus a vallásba, az alkotmányba és a szokásokba is szorosan belefoglalódik majd, hasonlóan az ókori görögökhöz és rómaiakhoz.⁵³ A szöveg mondanivalója beleillett az idealizált spártai-római erényekről beszélő radikális korabeli elgondolásokba is, azzal, hogy érintkezett a spártai plutarkhizmus beszédmódján megfogalmazott nemzetkarakterológia jellemző toposzaival. Ugyanakkor jól látszik az is, hogy Miller – Gvadányihoz nagyon hasonlóan – egyrészt a mindenkori uralkodóhoz lojális, másrészt az ősi alkotmányt tiszteletben tartó és megőrizni kívánó dinasztikus patriotizmus beszédmódján szólal meg. A Miller által megszólaltatott fiktív, magyarul nem tudó, ám magyar ruhát öltő nemesasszony a pozsonyi koronázáson nemzeti díszöltözetben megjelent magyar nemesség Lipótra tett hatásától várta a törvény szentesítését.

A szabályozás óhaja 1790 végén teljesülni látszott. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* beszámolója szerint már az országgyűlésen is komolyan szóba került, hogy a magyar ruházatot törvénnyel tegyék kötelezővé a nemesek számára: „A' Magyar öltözetet tárgyzató végzésnek ide megy ki az értelme: hogy a' mind két nemén lévő Magyar Nemesség, főkép' a' kik tisztségeket viselnek, *ezentül is* a' nemzeti köntöst viseljék.”⁵⁴ [Kiemelés az eredetiben – N. Á.] Az ilyen irányú törekvések ellenére még ugyanezen év telén eldőlt, hogy a magyar viselet kérdése nem szabályozható törvényi úton, hiszen a „Ferencz trónörökös [...] elnöklete alatt tartott tanácskozásban nagyon udvariasan kimondták, hogy a király megmutatta, mennyire szereti a magyar ruhát, de nem a ruha, hanem az erény teszi a nemzetet [...]”⁵⁵

Az ősi alkotmány megtartásának másik garanciáját sokak számára a vármegyei nemesség elitjét képviselő koronaórző bandériumok jelentették.

⁵⁰ Gvadányi 1791: 288.

⁵¹ [Miller 1790]: 13–14.

⁵² Kaposy 2002: 227–236. Érdeemes ezt összevetni Montesquieu-nek a magyar nemesség körében sem ismeretlen, *A rómaiak nagysága és hanyatlása* című munkájában található hivatkozással, amely szerint Bern „egy olyan köztársaság, amelyet szinte senki sem ismer, és amely csendben, titokban, napról napra erősebbé válik.” Montesquieu 1975: 87–88.

⁵³ [Miller 1790]: 15.

⁵⁴ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. 3. 695–696.

⁵⁵ Marczali 1898: 532.

A bandériumok megjelenésében nagy szerepet kapott a nemzeti viselet, ruházatokban meg kellett jelennie a megye színeinek.⁵⁶ Az egymástól anyagában, színében, a tarsolyokon feltűnő jelképeiben (például a varangy vagy a bagoly mint az örökös szimbólumai) különböző vármegyei díszruhák pompája a nemesség politikai identitásán túl a vármegye, illetve a vármegyei nemesség gazdagságát és státusát is igyekezett kifejezni. A koronaőrző seregek tagjai kizárólag nemesek lehettek, Pest megye például kifejezetten megtiltotta, hogy „más mint nemes járhasson égszín ruhával, feketével, aranyos gombbal és övvel”.⁵⁷

A közösséget a szokásaiban és intézményeiben konstituáló⁵⁸ ősi alkotmány helyreállításának szertartásos aktusát a vármegyei koronaőrzők reprezentálták, akiket így magasztalt egy korabeli alkalmi költemény:

„Titeket ó Magyarok méltó maradékaik a' kik
 Ősi ruhát, ígét, szívet meg tartotok, és még
 Más dísz-t-is. 'S ugyan adjon elé énnékem az,
 a' ki
 Meg veti ezt, olyly öltözetet, melyly szebb
 legyen ékesb
 Pompásb, és kényesb mint a' magyar öltözet.”⁵⁹

Baróti Szabó Dávid az abaúji koronaőrzőket üdvözölve ehhez nagyon hasonlóan fogalmazott:

„Meg-jött Szent Koronánk, és vele viz' a-jött
 A' vóltt régi szokás, nyelv, ruha; viz' a jött
 A' már számkivetett víg öröm.”⁶⁰

A bandériumokat dicsőítő alkalmi versek nagy részében a koronaőrzőknek nem csupán a szűk értelemben vett ősi alkotmány, a *Tripartitum*hoz fűződő hagyomány, a *Titulus Nonus*ban⁶¹ rögzített arany szabadságok visszaállítását tulajdonították. A banderisták a nem kevésbé ősi nyelvet és viseletet is visszahelyezték a jogaiba. Molnár János *Erdélyi Kárméntája* az ősi alkotmány fundamentumát

⁵⁶ A 33 vármegyéből verbuválódott 30 nemesi bandérium díszöltözeteiről már 1791-ben megjelent egy viseletalbum: *Abbildung* 1791. Decsy Sámuel könyvében a banderisták egyenruháiról nemcsak illusztrációk, de rendkívül részletes leírások is találhatóak: Decsy 1792. A vármegyei uniformisok szűk mentéből, süvegéből, ún. magyar nadrágból, kamizolból (egyfajta alsókabát), általában színes csizmából álltak, ehhez járult a hímmet tarsoly és a kard.

⁵⁷ Marczali 1907: 45.

⁵⁸ Szijjártó 2005: 42.

⁵⁹ Versek 1790: 6.

⁶⁰ Baróti Szabó 1802b: 79. Vö. még: Virág 1790 és *A' Magyar az ő Köntösében* c. verssel. *Magyar Kurir*, 1790, 6, 88–90.

⁶¹ A Hármaskönyv I. részének 9. címe, amely a nemesek sarkalatos jogait tartalmazta.

– a harci erényekre utaló tőr motívumával kiegészítve – szintén a nemzeti viselet, nyelv és szív hármasságában látta:

„Szittyai Klára, tőlünk függ
A' Magyar Szerentse:
Eleink, öseink Képeket
A' szemünk tekintse:
Szív, ruha, nyelv, tőr együtt jár”.⁶²

Baróti Szabó egyenesen Orczy Lászlóban, a bandériumok fővezérében látta az alkotmány megmentőjét:

„Régi
Törvényünknek erőss vis' a-hozója valál.
Bé-vezetéd ezután Magyar Öltözetünköt-is. Hozzád.
Már Nyelvünk folyamik. Jaj! beteg; Orczi, segítsd:
Hogy kül' bel' díszét ismét jó karba vezetvén,
Mondhasd: haldoklott a' Magyar; általam, él.”⁶³

A versben Baróti is megfogalmazta azt az igényt, amely az alkotmány megőrzését többek között – társadalmi vagy törvényi nyomásra – a viselet szabályozásán keresztül vélte elérhetőnek. Kazinczy, aki bár már ekkor sem tulajdonított kizárólagos jelentőséget a nemzeti karaktert kifejező nyelv-ruha-szokás hármasságnak, az ősi alkotmányhoz kötődő érvelésmódot 1790-ben a spártai plutarkhizmus toposzaival vegyesen alkalmazta. A következőket írta a pest-budai közhangulatról Prónay Lászlónak:

„tudom, hogy ezek a' külső jelenségek nem tsalhatatlan jelei annak, a' mit mutatnak: de ki ne fakadozzon öröm-sikoltozásra, midőn el-rontsoltt, el-taposott Nemzetünk ismét fel-emeli a' porból fejét, és vissza-vévéen Nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, a' mik ditső Eleink voltak [...]”.⁶⁴

Az ősi alkotmányra, illetve a jogközösségre hivatkozó patriotizmus mellett az 1790-es év a nemesi politikai közösség tagjait harcias ősi népekhez hasonlító érvelés, a szkítizmus virágkora is volt.⁶⁵ A republikanizmus nyelvén fennhangoztatott politikai szabadság, melyet az erkölcsök természetes egyszerűsége biztosított, követendő példára talált a szkítákban.⁶⁶ A jelenség nem egyedülálló,

⁶² Molnár 2001: 113.

⁶³ Baróti Szabó 1802a: 61.

⁶⁴ Kazinczy 1892: 83–84.

⁶⁵ A Kézaiig visszanyúló hagyomány 18. század végi értelmezéseiről részletesen lásd: Kontler 2011.

⁶⁶ A „Sciták”, illetve a „Szittyiai Magyarok” viszonyát a 19. század elején Dugonics András monumentális történeti munkájában igyekezett tisztázni (Dugonics 1806).

máshol is előfordult a kora újkori és a klasszikus Kelet-Közép-Európában. A lengyel nemesség egy része a 18. században a nemesi köztársaság intézményeit idealizáló republikanizmus nyelvét a rendi *communitas* eredetére utaló szarmatizmus érvrendszerével keverve használta a politikai vitákban.⁶⁷ A konzervatív *szlachta* gondolkodásában kiemelkedő szerepet töltött be a nemzeti viselet (*kontusz*), amely az udvari értékekkel és szokásokkal szembeállítva a vidéki úriembert tette meg a nemesség előjogainak és erényeinek védelmezőjévé.⁶⁸ A szkíták, akiket olykor a szarmatákkal is összefüggésbe hoztak, az európai eszmetörténet fősodra számára a 18. század második feléig (Rousseau-ig) általában a romlatlan, természetes erkölcsök és a pozitívan felfogott vadság utópiáját testesítették meg. A század végétől a civilizálódással, pallérozódással szembeállítva gyakran szatirikus kontextusban vagy pejoratívan ábrázolják őket.⁶⁹

Bár már Ányos Pálnál is láthattuk, hogy történtek kísérletek a viseletben is megtestesített szilajság és a csiszolt erkölcsök összeegyeztetésére,⁷⁰ az 1790–91-es évek magyarországi politikai diskurzusaiban a szkíták szinte mindig pozitív példaként jelentek meg. A banderisták díszes uniformisa például Rosenbacher Ferenc kegyes tanítórendi áldozópap versében a romlatlan és harcias ősök képét hívta elő:

„Piros szép kalpagot nagy eszű fejeken
Ég-színű ruhákat nagy lelkű tisztelen,
Tzifra paripákon és rojtos nyergeken,
Azt vélnéd hogy ülnek szép ősid helyeken.
Forr benne *Scyth*a vér, és Nemes tekintet
Meg-maratt benne a Magyar természet.”

Rosenbacher *Örvendetes lantotskájában* azt is kinyilvánította, hogy a pozsonyi koronaörzök kötelessége a nemzeti viselet által jelképezett ősi alkotmányt és a nemesi szabadságokat, akár az életük árán is megoltalmazni:

„Tudod mért van veres Kalpagba szép fejed?
Tudod mért ég színü Pompás öltözeted?
Hogy kész légy érette ontani véredet,
Támoszszad e mellett arany törvényedet,
Ebben a kettőben leled az ügyedet,
Máskép le teheted szép Magyar nevedet.”⁷¹

⁶⁷ Faber 2008.

⁶⁸ Butterwick 2005: 708–709.

⁶⁹ Johnson 1959.

⁷⁰ Ányos 2012b.

⁷¹ Rosenbacher 1790: 6, 15.

Talán Nyitra vármegye egyik 1790. évi körlevele fogalmazta meg a legnyilvánvalóbban a bandériumok szerepével kapcsolatos értelmezések alapproblémáját. A szöveg a szkítáknak tulajdonított szokásokat és társadalmi berendezkedést a nemesi szabadságok és a vármegyei nemesi demokrácia előképeként értelmezte:

„A szkithák szigorú élet s nevelési módja hajdan megrettenté vala Európát. De elenyészik ezen erő, midőn a nemzet idegen népek viseletét, erkölceit majmolja; midőn egyedül színi játékokra, zenére, a társalgás élveire ügyelve, a szabadságot és törvényt elfeleli; midőn az erő rövidségére tulságosan mívelődni vágyván, nevetség tárgyává leszen. [...] Elhagyván tehát a puha életmódot, térjünk vissza az ősi; gyakoroljuk magunkat az erényben, és férfiakká leszünk, kik megérdemlik, hogy a megnyilando országgyűlésen ne csak meghallgattassanak, hanem kívánataikat meg is nyerjék; leszünk a hazának s az új fejedelemnek védoszlopaivá.”⁷²

A körlevél szerint a nemzeti viselet és az erkölcsök tisztasága garantálhatta volna az ősi alkotmány változatlan megőrzését. A nemesi vármegye és polgára, a pozitív szabadságait és harci erényeit aktívan gyakorló nemes utópiája nem hagyott teret a két rivális értékrendszer kibékítésére.⁷³

A főként republikánus jelszavakkal fellépő banderisták a röpiratok és beszédek tanúsága szerint készek lettek volna vérüket ontani a rendi nemzetért és az ősi alkotmányért, ezt a ruhájuk vörös színe jelképezte, hasonlóan a Rosenbacher-féle üdvözlővershez. Érveikben az antik köztársasági erények felelevenítését hangsúlyozták, a középpontban a fegyverhasználat és -birtoklás jogával.⁷⁴ A Heves és Külső-Szolnok bandériumait vezető Orczy József éppen ezen a nyelven szólalt meg a koronaőrzökhöz intézett szövegében:

„A hazánkhoz tartoztunk különös fedhetetlen hívességgel, annak boldogulását és törvényeinknek állandóságát, hogy véreinkkel is készek vagyunk védelmezni, ezen ruházatunk is bizonyos jelensége, midőn veres színünk példázza, hogy vérünket hazánkért, törvényes szabadságunkért kiontani készek vagyunk; a fekete pedig azt, hogy haláltól sem irtózunk; arannyal azért kívántunk tündököltetni, hogy az legtisztább adománya a föld gyomrának, szinte olyan próbát kiállhatóvá tegyük hazánkhoz vonzó szívünket.”⁷⁵

A jegyzőkönyv szerint a hallgatóság ebben a beszédben látta „visszatérni hajdani hadverőinknek szokását, midőn t. i. az ütközet előtt nyomós és nemzetünkhöz alkalmazott szavakkal seregeiket nagy cselekedetekre fölgerjesztették [...]”⁷⁶

⁷² Horváth 1873: 9–10.

⁷³ A probléma más formában és gyökeresen különböző történeti kontextusban a kora újkor nemessége számára is meghatározó volt. Vö. Bitskey 2006.

⁷⁴ Pocock 1997: 239.

⁷⁵ Napló 1881: 337.

⁷⁶ Napló 1881: 339.

VITA A KORONAŐRZŐ BANDÉRIUMOK ÖLTÖZETÉRŐL

Míg a korona hazahozatalát és a helyreállított ősi alkotmányt egyöntetű lelkesedéssel ünnepelték a kortársak,⁷⁷ addig a nemzeti viselet divatját, a koronaőrzőket és ünnepi öltözetüket ellenézés is fogadta. A bandériumoknak és a nemzeti viselet divatjának két legalaposabb kritikusa egyrészt a „királyi koronánknak mennyei eredetéről koholtatott hazug” hírekkel monumentális értekezésben leszámolni kívánó Decsy Sámuel, másrészt a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője, Péczeli József volt.

A magyar viselet divatját és a korona hazatérését egyébként lelkesen ünneplő⁷⁸ Péczeli József lapja hasábjain már 1790-ben élesen kritizálta a Budára sereglő banderistákat:

„Sok levelekből értjük, melly pompás öltözetekben mentek légyen Budára a' Pest, Heves, Nograd Vármegyei Nemes Urak a' Koronának őrzésére. [...] Hát azt ki írhatná le, melly nagy költséggel készülnek a' Mágánások 's Nemes Urak a' Juniusnak 6-dikán bé-állandó Ország-gyűlésére? Némellyeknek száz két száz ezerben fog állani köntösök, 's egy hintóbéli lovaik. – Mind jó ez is Nemes Hazá! de még is jobb volna, ha annak a' sok száz ezernek, mellyet drága posztókért 's paszamántokért adunk, 's mellyel tsak az idegen Kalmárokat gazdagítjuk 's Hazánkat szegényítjük, tsak egy tized részét arra fordítanánk, a' mi Hazánknak nem egy két hónapig tartó fényes pompát, hanem örökös ditsőséget szerezne.”⁷⁹

Péczeli a csinosodás nyelvére jellemző ökonomista érvelés segítségével kárhoyzattá a nemesi pompát. Ebben az argumentációban az az elképzelés is benne rejlik, amely a különböző népek, nemzetek sikerességét a gazdasági fejlettség állapotától teszi függővé. A csinosodás nyelvében kiemelkedő szerepet tölt be a kereskedelem. Az emberi nem története ebben a felfogásban stációk sorozata, amelyeken végighaladva az emberiség (illetve az egyes népek) a vadság állapotából az erkölcsök, szokások finomodásával, a kereskedelem előtérbe kerülésével a társiaság, a csinosság állapotába jut el.⁸⁰ A kereskedelem és a nemzet boldogságának összefüggése egyéb témák kapcsán is gyakran feltűnt a *Mindenes Gyűjtemény*ben, elsősorban a jezsuiták könyvismertető folyóirata, a *L'Esprit des Journalistes de Trévoux* recenziói fordításaiban.⁸¹

Decsy Sámuel két évvel az események után megjelent, koronáról szóló könyvében összevetette a hajdani bandériumokat az 1790. év koronaőrzőivel.

⁷⁷ Lásd például: Dugonics 1883: 61–65.

⁷⁸ Lásd *A' Magyar Koronához* című költeményét: *Mindenes Gyűjtemény* 1790. III. 279–283.

⁷⁹ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. 104–105.

⁸⁰ Erről lásd: Takáts 2007: 19.

⁸¹ Penke 2000: 194.

A hajdani banderisták a

„váratlan ’s kedvetlen vendégekkel szállottanak szembe; ezek pedig kedves és sziv szakadva ohajtott kintseknek szemlélésére gyülekeztenek öszve – Amazok a’ Márs vérrel párolgó piatzára szállottanak ki; ezek pedig honnyai királyainknak ditsőséges lakó helyén gyüllötenek fel – E’s így olly szembe ötlő külömbség volt a’ hajdani Bandériumok és ezen korona őrizetére rendeltett nemes seregek között, mint a’ fekete és a fehér szín között.”⁸²

Decsy ugyan az 1790. évi jelenségek történeti kontextusba ágyazásával nyilvánvalóvá tette a bandérium intézményének funkcióváltását, ám azt is hangsúlyozta, hogy az összevetéssel nem volt célja megsérteni a nemesi koronaörzöket, akik mégiscsak méltóak arra, hogy helyet kapjanak a nemesség történeti emlékezetében. Az egyenruhák elkészítésének, illetve a banderisták elszállásolásának költségeit illetően nem hallgatta el ellenérzéseit:

„ha a Királyi koronánknak őrizete, három ’s négy esztendeig így tartott volna, sok Vármegyéknek és virágzó familiáknak kólduló botra ’s tarisznyára kellett volna szorúlni”.

Majd egyértelműen a díszes magyar ruhák túlzásba vitt divatját veszi célba:

„Jó és ditsiretre méltó volt nemes hazánkfaiban a’ köz jó mellett való buzgoság, de ártalmas az öltözetben való bujálkodás, hasonló a’ testben esett fenéhez, a’ melly mind inkább inkább nevededik, ’s érezhetetlenül emészti meg az embert.”⁸³

Decsy nem csupán a mértékletesség erényének fontosságára hívta fel a figyelmet, hanem azt is hangsúlyozta, hogy a külsődleges jelek egyoldalú és túlzásba vitt használata bomlasztó hatással lehet a nemesi nemzet számára.

Decsy koronáról szóló munkájában döntő ponton történt változás a nemzeti viselettel kapcsolatos republikánus érvelésben. A korábbi paradigma, amely a magyar ruhát a spártai-római, illetve szkíta előképeken keresztül elsődlegesen az egyszerűség, a vadság és a romlatlan vitézi erények kontextusában értelmezte, tartahatatlanná vált. Decsy kritikájában bőségesen merített ugyan a republikanizmus nyelvére jellemző divat- és luxuskritikát megfogalmazó érvkészletből, ám azt a szintén republikánus érvekkel operáló vármegyei nemesség ellen fordította. Az egyszerűség öltözzel kapcsolatban támasztott követelményének segítségével a pazarlásnak a közösséget megrontó politikai és morális következményeit hangsúlyozta ki. Ez két síkon valósult meg. Egyrészt a luxust és a pazarlást okozta korcsosulást gazdasági kontextusba helyezte, másrészt a hanyatlás toposzát az ősi, harci erkölcsök helyett a nyelv és azon keresztül a tudományok, a műveltség hanyatlásaként jelenítette meg.

⁸² Decsy 1792: 1–2, 294.

⁸³ Decsy 1792: 295, 392.

A luxus fogalma két különböző jelentéskörbe helyezve jelent meg az 1790-es évek elejének politikai diskurzusaiban. Egyfelől a csinosodás programjának keretein belül, olyan hasznos dologként, amely pallérozza az embereket, finomítja korábbi vadságukat és kiegyengeti darabos erkölcsüket. Ez a felfogás a keresztény, neosztóikus, illetve a republikánus erkölcsi rigorozitással ellentétben pozitív fényben láttatta az önszeretetet és az önmagunkkal való foglalkozást. Másfelől – a bandériumok öltözetével kapcsolatos diskurzusban – káros pompázásként, amely pazarláshoz, elpuhultsághoz, ezen keresztül az erkölcsök romlásához, végső soron pedig a politikai közösség bukásához vezet. A luxus tehát legalább annyira számított politikai és erkölcsi, mint gazdasági kontextusba helyezett fogalomnak.⁸⁴

A pazarlás és a mértéktelen pompa gazdaságilag káros hatásainak kiemelése Decsy és Péczeli munkáiban a csinosodás propagandáját szolgálja. A pazarlás megszüntetése, a mértékletesség megteremti az anyagi gyarapodás esélyét, amely aztán dicsőséget szerezhet a nemzet számára. Péczeli ajánlata erre a célra egy francia mintájú „Tudós Társaság” volt, amely elsősorban a magyar nyelv művelésén keresztül teremtett volna lehetőséget a hazafiság erényének gyakorlására:

„Melly bódog lenne Hazánk, ha azok a’ Mágnások, a’ kiknek Diétai pompájok 80. 90. ezerbe felkerül, ’s a’ melly pénz többnyire mind ki megy a’ Hazából, vagy idegen Vendégfogadósoktól nyelettetik-el, tsak harmad részét fordítanak arra, hogy egy Magyar Társaság állíttassék született nyelvünknek gyarapítására, ’s az által egész Hazánknak boldogítására [...]”⁸⁵

Decsy arra tett javaslatot, hogy a vármegyék, a király engedélyével, a bécsi nemesi testőrség mintájára állítsanak fel egy-egy „nemes sereget”. A seregek nem csupán „mindenféle hasznos tudományokban” és a „szép mesterségekben” jeleskedhettek, hanem „az ifjúság nevelésről való tudományban” is elől járhattak volna, hiszen ezek nélkül „senki jó ember, jó hazafi, és jó keresztény nem lehet”.⁸⁶ A tudományok művelésével a nyelvet és az erkölcsöket pallérozó nemesi seregekről alkotott elképzelés nemigen volt összhangba hozható a véráldozat nemesi kiváltságokat (az *aurea libertast*) megalapozó intézményével. Amíg a banderisták és a magyar ruhákba öltöző, ünneplő nemesek egyértelműen a szabadság és hazafiság pozitív és aktívan cselekvő ideáját hirdették, amely a helyzettől függően magában foglalta a katonai erények gyakorlását is, addig a csinosodás programja a „kevély szabadság, függetlenség helyett civilizált érintkezési formákat, nyugodt, derűs együttlétet, csiszolt és udvarias társalgást” teremtett volna.⁸⁷ Decsy és Péczeli a csiszoltság nyelvét a banderistákkal és a nemesség egy részével szembefordítva, a republikánizmus nyelvének elemeivel keverten használta. Ez azt is jelentette, hogy bár az ősi alkotmány védelme és a patriotizmus végig jelen volt az érvelésükben, teljesen elhagyták

⁸⁴ Hont 2008: 379–380.

⁸⁵ Péczeli 1790: 105.

⁸⁶ Decsy 1792: 393.

⁸⁷ Kontler 1997: 188.

a szkítizmusra jellemző toposzokat és a spártai plutarkhizmus harcias erénykatalogusát. Ezzel esetükben kikerülhetővé vált a republikánus nyelv inherensen militáns terminológiája is, amely a vármegyei koronaőröket dicsőítő szövegek nagy részét arra indította, hogy 1790-et ne pusztán a politikai-közjogi változás, hanem a honvédő háború helyzeteként értelmezzék.

* * *

A nemzeti viselet és a banderisták uniformisainak kérdését a kor szerzői legalább két politikai nyelv segítségével próbálták értelmezni. Korábban a ruházatról szóló diskurzusban a republikanizmus nyelvéhez köthető érvelésmódok közül elsősorban a spártai plutarkhizmus számított domináns beszédmódnak. A korona hazahozatala körüli ünnepi aktusok és a bandériumok interpretációjában a republikánus szótár kiegészült az ősi alkotmányra is hivatkozó patriotizmus és a nemzeti karakter szempontjából különösen fontos szkítizmus érvelésmódjaival. A nemzeti viselettel és a banderisták uniformisaival kapcsolatos kritikák jórészt a csinosodás nyelvén szólaltak meg, melyet Decsy és Péczeli a republikánus nyelv egyes elemeinek felhasználásával erősített meg. A republikanizmus nyelve (mint a politika korabeli köznyelve), illetve az ahhoz köthető beszéd és érvelésmódok hatékonyan alkalmazhatóak voltak a nemzeti viselettel kapcsolatban, egymástól lényegesen eltérő politikai programok melletti érvelésre is.

Az 1790–91-es évek lelkesedése a nemzeti viselet iránt a koronázással és az országgyűlés végével hamar lecsengett. Virág Benedek, aki egyébként maga is alkalmi verssel üdvözölte 1790-ben Fejér vármegye Budára induló bandériumát, 1793 körül született *Magyar Ódájában* már az ősi alkotmány, a nemzeti viselet és az erények helyreállításával kapcsolatos kudarcok és a nemesi mozgalom bukása felett kesergett:

„Hát mind, a' mire olly nemes
Bátorsággal ügyelt vólt minapon heves
Lelked, már oda van? – vitéz
Scythák vére, mi tsúf bőrbe pipeskedel!”⁸⁸

A nemzeti viselet domináns toposzai azonban nem tűntek el nyomtalanul a magyar politikai gondolkodásból. A divat folyamatos változása ellenére az 1790-ben a különböző politikai nyelvek keretein belül a magyar ruhához társított jelentések időről időre előbukkantak. A 19. század harmincas-negyvenes éveiben, majd az 1850-es évek végétől néhány évig a magyar ruha kérdése ismét a politikai vitákhoz és a nemzeti identitás problematikájához kapcsolódóan jelent meg. Bár az 1790–91-es viseletdiskurzusokban kikristályosodott viseletképek hivatkozási alapként szolgálhattak a későbbi nemzedékek számára is, a klasszikus republikanizmus 18. század végén használt nyelvéhez köthető érvelések eltűntek vagy teljesen átalakultak.

⁸⁸ Virág é.n.: [2].

FORRÁSOK

- Abbildung 1791: *Abbildung der hungarischen edlen Banderisten, wie sie im Jahre 1790 bey Gelegenheit des Landtages in Ofen und Pest, und dann bey der Krönung Seyner Majestät Leopold des Zweyten in Preßburg aufgezogen sind.* Leipzig–Pest–Ofen–Kaschau.
- Ányos Pál 2012a: A' Régi Magyar Viseletről. A' Nagyszombati Nemes ifjúsághoz. In: Labádi Gergely (szerk.): *Barátságos mulatozások. Episztologgyűjtemények az 1770–1780-as évekből.* Budapest, 299–300.
- Ányos Pál 2012b: Gondolataim erről a' tárgyról. In: Labádi Gergely (szerk.): *Barátságos mulatozások. Episztologgyűjtemények az 1770–1780-as évekből.* Budapest, 301–302.
- Baróti Szabó Dávid 1802a: M. B. Orczi László Úrhoz In: Baróti Szabó Dávid: *Baróti Szabó Dávidnak meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji. Második kötet.* Komárom, 61.
- Baróti Szabó Dávid 1802b: Aba-Új-Vármegye' Ünnepe' Napjára Sz. György Hav. 16-dik napj. 1790. In: Baróti Szabó Dávid: *Baróti Szabó Dávidnak meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji. Második kötet.* Komárom, 79.
- Csokonai Vitéz Mihály 1975: Magyar Hajnal hasad [I.] In: Szilágyi Ferenc (szerk.): *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. 1. 1785–1790.* Budapest, 65.
- Csokonai Vitéz Mihály 1990: A' Bagoly, és a' Kótsag In: Debreczeni Attila (szerk.): *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Szépprózai művek.* Budapest, 11–16.
- Decsi Sámuel 1792: *A' magyar szent koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak historiája.* Bécs.
- Dugonics András 1806: *Szittyiai történetek.* Pozsony–Pest.
- Dugonics András 1883: Feljegyzései. (Szerk.: ifj. Szinnyei József.) Budapest.
- Édes Gergely 1793: Egy idegen köntösbenn bujálkodó Szerető Széphez 1786-benn; ki a' maga' Nemét Ezópus' szajkója módjára meg-verténn, a' Poétát Magyaros viseleté-benn gyönyörködő szívéért boszszontani nem átalotta. In: Édes Gergely: *Enyelgései.* Pozsony, 31–43.
- [Gvadányi József] 1791: *A' mostan folyó ország gyűlésének satyrico critice való leírása a' mellyet Egy Isten mezején lakó Palócnak színlése alatt írta azon buzgó szívvel bíró Hazafi, a' kinek pennájából folyt ki a' Falusi Nótáriusnak Budára való Utazása.* Lipcse.
- Horvát István 1837: A' Párdutzbórról, mint hajdani Magyar Vitézi Ékességről. *Tudományos Gyűjtemény* 1. 3–12.
- Kazinczy Ferenc 1892: *Levelezése. II.* (Szerk.: Váczy János.) Budapest.
- Keresztesi József 1868: *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén.* Budapest.
- Kreskay Imre 2012: Magányos gondolat. In: Labádi Gergely (szerk.): *Barátságos mulatozások. Episztologgyűjtemények az 1770–1780-as évekből.* Budapest, 141–142.
- [Miller Jakob Ferdinánd 1790]: *Gedanken über die Nazionaltracht der Frauenzimmer in Ungarn und einige andere Gegenstände wider das berühmte Buch Ninive.* H.n.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 1975: *A rómaiak nagysága és hanyatlása.* (Ford.: Szávai János.) Budapest.
- Napló 1881: Márki Sándor (közreadja): A koronaörző nemesek naplója 1790-ből. *Századok* 15. 335–343.

- Rettegi György 1970: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. (Szerk.: Jakó Zsigmond.) Bukarest.
- Versek 1790: *Versek melylyekkel a' tekintetes nemes Zemplén vár-megyei nemesek meg-tiszteltettek midőnn a' szent koronát öröznék Budánn pünkösöd-havábann*. Pest.
- Virág Benedek é.n.: *Magyar Óda*. H.n.
- Virág Benedek 1790: *A' Székes Fejér-Vármegyebéli Nemességhez, mikor a' Magyar Korona ötízésére Budára menne*. Buda.
- Townson, Robert 1797: *Travels in Hungary, with a Short Account of Vienna in the Year 1793*. London.
- Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790.
- Magyar Kurir*, 1790.
- Mindenes Gyűjtemény*, 1790.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ballagi Géza 1888: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest.
- Benda Kálmán 2004: A magyar nemesi mozgalom 1790-ben. In: Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat nyomában*. Budapest, 236–266.
- Bitskey István 2006: *Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Debrecen.
- Bíró Ferenc 1994: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest.
- Butterwick, Richard 2005: Political Discourses of the Polish Revolution, 1788–92. *The English Historical Review* (120.) 487. 695–731.
- Csetri Lajos 1986: „Romlásra indult hajdan erős magyar!” In: Csetri Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi tanulmányok*. Budapest, 43–85.
- Debreczeni Attila 2001: „Tudós hazafiság”. *Irodalomtörténet*. (82.) 4. 487–504.
- Debreczeni Attila 2009: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest.
- Faber, Martin 2009: Das Sterben des polnischen Adels nach dem Erhalt seiner Privilegien. Zur ursprünglichen Bedeutung des Wortes „Sarmatismus”. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57. 374–401.
- Fazakas Gergely Tamás 2013: Előszó. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 9–21.
- F. Dózsa Katalin 2001: Az udvari díszruha története. *Tanulmányok Budapest múltjából* (29.) 95–104.
- Flórián Mária 2009: „A nép követte a szabást”. *Folyamatok a magyar paraszti öltözködés alakulásában*. Budapest.
- Gerelyes Ibolya – Tompos Lilla 2008: Öltözködés. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor – kora újkor. VIII*. Budapest, 427–433.

- Hont, Istvan 2008: The Early Enlightenment Debate on Commerce and Luxury. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 379–419.
- Horváth Mihály 1873: *Magyarország történelme. VIII.* Budapest.
- Johnson, James William 1959: The Scythian. His Rise and Fall. *Journal of History of Ideas* (2.) 250–257.
- Kapossy, Bela 2002: Neo-Roman Republicanism and Commercial Society: The Example of Eighteenth-century Berne. In: Skinner, Quentin – van Gelderen, Martin (ed.): *Republicanism: a Shared European Heritage. II. The Values of Republicanism in Early Modern Europe*. Cambridge, 227–247.
- Klaniczay Gábor 1982: Öltözködés és ideológia a középkorban. In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin: *Divatszociológia. II.* Budapest, 7–35.
- Kontler László 1997: *Az állam rejtelmek. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest.
- Kontler, László 2011: The Lapon, the Scythia and the Hungarian, or Our (Former) Selves as ‘Others’. Philosophical History in Eighteenth-Century Hungary. In: Abbattista, Guido (ed.): *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Trieste, 131–145.
- Lukács Anikó 2002: Nemzeti divat a reformkori Pesten. *Korall* 10. 40–56.
- Lukács Anikó 2008: Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében. *Aetas* (23.) 3. 46–64.
- Marczali Henrik 1898: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815.* Budapest.
- Marczali Henrik 1907: *Az 1790/91-diki országgyűlés. I.* Budapest.
- Nagy Ágoston 2013: „Rómát, Athenát, Spártát álmodtam...”. Spárta toposza a 18–19. század fordulójának magyar politikai irodalmában. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 193–207.
- Nelson, Eric 2006: Republican Visions. In: Dryzek, John S. – Honig, Bonnie – Phillips, Anna (eds.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford, 193–210.
- Penke Olga 2000: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás irodalma*. Budapest.
- Péter László 1998: A magyar nacionalizmus. In: Péter László: *Az Elbától keletre*. Budapest, 60–84.
- Pocock, John Greville Agard 1997: Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak: Amerika és Franciaország esete brit perspektívából. (Ford.: Horkay Hörcher Ferenc.) In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmélet történet cambridge-i lát képe*. Pécs, 223–242.
- Pocock, John Greville Agard 2009: The concept of language and the “métier d'historien”: some considerations on practice. In: Pocock, John Greville Agard: *Political Thought and History, Essays on Theory and Method*. Cambridge, 87–105.
- Rawson, Elizabeth 1969: *The Spartan Tradition in European Thought*. Oxford.
- S. Varga Pál 2005: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest.

- Ságvári György 2001: Gárdák, díszbandériumok Budavárban. *Tanulmányok Budapest múltjából* (29.) 185–204.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest.
- Szűcs Zoltán Gábor 2008: *A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet*. Miskolc. (<http://mek.oszk.hu/06200/06225/06225.pdf> – Letöltés: 2014. január 12.)
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest.
- Takáts József 2013: A csinosodás politikai nyelve. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás*”. *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 149–160.
- Tompos Lilla 1999: A tradíció továbbélése a XVIII. századi női viseletben Magyarországon. In: Tamás Edit (szerk.): *Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére*. Sárospatak, 245–253.
- Tompos Lilla 2000: Egy történelmi esemény tükröződése a viseletben. *Folia Historica* (21.) 215–232.
- Tompos Lilla 2005: *A díszmagyar. A magyar díszöltözet története*. Budapest.
- Trencsényi Balázs 2011: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest.
- Trencsényi, Balázs 2010: Patriotism and Elect Nationhood in Early Modern Hungarian Political Discourse. In: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, 499–544.
- Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky Márton 2010: Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period. In: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, 1–72.
- Viroli, Maurizio 2003: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford.
- Vörös Imre 1991: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest.

Kiss Csilla

„A modern színművészetnek egyik, hatalmas hódító fegyvere a toilett.”*

*A magyar színésznők öltözködésének hatása a divatra*¹

Attól kezdve, hogy a női szerepeket valóban nők alakították, a színésznők nagy hatással lettek a női közönségre. Ez a hatás főleg a divat, öltözködés és a viselkedés területén figyelhető meg:

„A nagy primadonna a legegánsabb, [...] a legdivatosabb nő. Megtestesítője mindannak a viselkedési, fölényes, férfiakat lekezelő és kisujja köré tekerő asszonyi tudásnak, amit a nézőtéren ülő asszonyok irigyen sóvárognak.”²

A színházak a szórakoztatás mellett mindig is komoly mentalitásformáló szereppel és társadalmi funkcióval rendelkeztek. Amióta a női szerepeket valóban nők játszották, a színésznők is mintákká, példaképpé váltak, mind viselkedési, mind kulturális és műveltségi téren.

„Akadnak színésznők, akik önmagukból alkotó módon megteremtik a nőiségnek egy merőben új típusát, amelyet aztán a többiek átvesznek, érzékelnek, utánoznak, és amely egy adott korszak női létét egyszeriben új arculattal és új sorssal ruházza fel. (Kiemelés tőlem – K. Cs.) [...] Megvannak bennük mindazok a nőcske-tulajdonságok és játékkészségek, amelyek polgári státusú nővéreikre is jellemzőek, csak mindig egy árnyalattal kecsesebb, szellemesebb, elevenebb, szórakoztatóbb, nőiesebb, szenvedélyesebb, gátlástalanabb, hazugabb és voltaképpen mégis őszintébb, alapjában igazabb formában, mint a többieknél. Sok a csodálójuk, és sok a szidalmazójuk; *mind a divatban, mind a szerelemben, bevallva vagy bevallatlan, hangadó és irigyelt példaképek a többi nő számára.* (Kiemelés tőlem – K. Cs.)” – írta egyik esszéjében Arthur Kahane, Max Reinhardt fődramaturgja és egyik legközelebbi tanácsadója.³ A 19. század második és a 20. század első felének színésznői sok szempontból – a nőemancipációs mozgalmak hatására kialakult – „önálló, független, a férfikkal kvázi egyenrangú, kenyérkereső nő” típusát testesít(h)ették meg.

* Szederkényi Anna: A divat. *Színházi Élet* 1913. 41. 18–19.

¹ A színésznők női közönségre gyakorolt hatásáról bővebben lásd: Kiss 2007: 105–139.

² Molnár Gál 1997: 25–68.

³ Kahane 1997: 37–38.

„Hol van még egy mesterség, amely ilyen fokon reprezentálna egy egész nemet?” – tette fel a kérdést fent említett írásában Kahane, majd így folytatta: „Ebben rejlik a művészet különössége: a színésznő azáltal válik neme reprezentánsává, hogy nemén belül a maga sajátos női típusát ábrázolja. S azért válik azzá, mert minden színésznőben lényegileg van jelen a nő, és minden nőben lényegileg a színésznő.”⁴

A nők számára sokáig a színésznőség volt szinte az egyetlen lehetőség arra, hogy önálló egzisztenciát teremthessenek, olyan munkát végezhesenek, amely – legalábbis a 19. század derekától – társadalmi megbecsülést eredményezhetett.⁵ A színházban férfiak és nők társadalmi és jogi különbségei kevésbé nyilvánultak meg a korszakban, mint a „civiliek” között. A színészet, színjátszás elméletével foglalkozó 19. századi szerzők sem igazán tesznek különbséget férfi és női színész között, hanem általában „a színész”-ről beszélnek.⁶ Bizonyos testi kritériumoktól és esztétikai szempontoktól eltekintve egy férfi és egy női színésznek – a színjátszást illetően – ugyanolyan adottságokkal, készségekkel és képességekkel kellett rendelkeznie, így a színészképzés is koedukált volt mind a Színészeti Tanodában (a későbbi Színiművészeti Akadémia), mind pedig a magán-színiiskolákban.⁷ Nem egy elméleti szerző szerint egyébként a női színészek jobban kifejezik a színészi hivatás lényegét, mint férfi kollégáik.⁸ A színészetet e szerzők feminin foglalkozásnak tekintik:

„Állítom, hogy a színjátszás, lényegét tekintve, hangsúlyosan női foglalkozás – írja például Bárdos Artúr. A szerepbe való beleélésnek, az átlényegülésnek a képessége sokkal inkább női, mint férfi tulajdonság. A nő egész lénye, pszichéje és testi mivolta stílusosabb és hajlékonyabb kifejezője annak a felfokozott, feldíszített életnek, ami a színpad. Már a legprimitívebb színészi eszközt, a festéket is természetesebben, a magánéletével harmonikusabban viseli, mint a színész. Kendőzött arccal, a testnek hangsúlyozott szerepeltetésével a közönség elé kiállani: tulajdonképpen nem férfinak való mesterség. [...] A férfi mindig szegényebb lesz valamivel, ha színész, a nő

⁴ Kahane 1997: 37.

⁵ A nevelőnői, illetve a társalkodónői foglalkozás nem járt feltétlenül önállósággal. A bábáknak pedig – különösen az újkor előtt – sokszor szembe kellett nézniük a boszorkányság vádjával. Volt még egy önálló foglalkozás, amit a nők „ósidők óta” gyakorolhattak: a saját testük áruba bocsátása.

⁶ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Egressy 1889; Paulay 1871; Rakodczay 1884.

⁷ Bizonyos „mozgásórák” (például vívás) esetében előfordult, hogy csak férfiak számára tartották őket. Ez a koedukáció egyébként – ami később a „munkahelyen”, azaz a színházban is folytatódott – szinte példa nélküli volt a magyar oktatási rendszerben (leszámítva az elemi iskolákat és 1895 után bizonyos egyetemi karokat). Még mielőtt itthon a nőket beengedték volna az egyetemekre, sőt, az után is, többen aggodalmuknak adtak hangot a koedukációt és a két nem egy helyen való munkavégzését illetően. A kérdésről bővebben lásd: Fábri–Borbíró–Szarka 2006: 159–176 és 195–208.

⁸ Lásd erről: Bárdos 1929: 762–763; Kahane 1997: 37; *A Hét* 1904. 46. 737–738. Ezzel a felfogással szemben Popper Péter viszont kifejezetten maskulin mesterségnek tekinti a színészetet, és hosszasan ír a színésznői maskulinitásról. Popper 2000: 157.

mindig gazdagabb. A nőnek a színpadon csak kiteljesednek, kivirágzanak azok az alaptulajdonságai, melyek az életben nem tudják kiélni magukat. [...] A színpadi munkában is a színésznő sokkal könnyebben kezelhető, mint a színész. A színésznő engedelmesebb anyag, és még idegességének kitörései is elviselhetőbbek, artikuláltabbak, mint a férfiből lett színésze. [...] Mindez abban leli magyarázatát, hogy a színésznő sokkal kevésbé tesz erőszakot a természetén, mint a színész. Akármit is mond a színpad történelme, a vérbeli színész: a színésznő.”⁹

Az ún. hosszú 19. század a színésznők – és általában a nők – helyzetében gyökeres változást hozott. A vándorszíneszet hőskorában a színésznő a prostituálttal volt egyenrangú, száz évvel később pedig ünnevelt csillag, a társasági élet központja. E változás oka véleményem szerint abban keresendő, hogy ezen száz év alatt jócskán megváltozott a nőkről alkotott kép, főként a nőemancipációs mozgalmak hatására. Lassacskán elfogadottá vált, hogy egy nő is élhet önálló életet, dolgozhat, pénzt kereshet – bár azért az ideál még a korszak végén is az otthont teremtő, a férjének és családjának élő nő volt. A színésznőkről alkotott kép változása másrészt azzal függött össze, hogy maga a színházművészet vált egyre megbecsültebbé a 19. század folyamán. Aki művész, az beavatott. Olyan titkok tudója, amelyek az egyszerű halandó számára megismerhetetlenek. A jó színész elvarázsolja a közönséget, csodálatot, bámulatot kelt. Rajongók hada fogja övezni, mintaadó lesz. A színésznők szabadabban élhették meg női mivoltukat, mint a kortársnőik. Az erkölcsi normák, szabályok kevésbé kötötték őket, és a társadalom is több minden fölött (válás, házasságon kívül született gyermek, házasságon kívüli kapcsolatok stb.) szemet hunyt az ő esetükben – legalábbis akkor, ha tehetséges művészekről volt szó.

Európában a 19. század színésznői közül jónéhányan (például Ellen Terry, Sarah Bernhardt, Eleonora Duse) igen magasra jutottak a társadalmi ranglétrán, a „legjobb körök” oszlopos tagjai lettek, uralkodók és államfők fogadták őket, és közmegebecsülésnek örvendtek hazájukban és a nagyvilágban egyaránt. Magyarországon sem volt ez másképp. A 19. század közepétől hazánkban is kialakult a színésznőkultusz, mely magával vonta a színésznői szerepkör átalakulását. A színházak egyre inkább a színésznőkre építették repertoárjukat, az írók egy-egy színésznő számára írták legújabb darabjaikat.¹⁰ A társasági élet középpontjába is egyre több színésznő került, és a század utolsó harmadában az arisztokrácia is befogadta egy-egy nevesebb reprezentánsukat: Blaha Lujza báró Splényi Ödön neje lett, Bárdy Gabi először báró Zay Adolffal, majd gróf Béldy Ákossal kötött házasságot, Pálmay Ilkát pedig gróf Kinsky Jenő vette el felségül – bár az említett arisztokrata családok nem mindig fogadták kitörő örömmel a házasság hírért. És ne feledkezzünk meg arról sem, hogy ez az a kor, amikor az Osztrák–Magyar

⁹ Bárdos 1929: 762–763.

¹⁰ Például Csiky Gergely Prielle Kornéliának *A nagymamát*, Csepreghy Ferenc Blaha Lujzának a *Piros bugyellárist*, Huszka Jenő és Martos Ferenc Fedák Sárinak a *Bob herceget* – a korábbi, önként vállalt „nadrág-szerep”, a *János vitéz* után.

Monarchia feje, Ferenc József császár és király maga is gyakran ellátogatott a Burgtheaterbe – vagy a schönbrunni kastély melletti Gloriettegasse 9. szám alatti villába – egy Schrott Katalin nevű színésznő kedvéért.

A jelen tanulmányban megkísérlem felvázolni, hogy miként vál(hat)tak a színésznők (is) a divat diktálóivá, valamint hogyan segíti, majd pedig – a reklámok elterjedésével – hogyan „irányítja” ezt a folyamatot a korabeli sajtó és a színházi/filmes világ.

KIK DIKTÁLJÁK A DIVATOT?

A divattörténettel foglalkozó szakkönyvek megegyeznek abban, hogy divat már az ókorban is létezett.¹¹ Kezdetben ez azt jelentette, hogy az előkelők, főrangúak ruházatát, hajviseletét, szokásait, stb. próbálták meg utánózni a náluk valamivel alacsonyabb társadalmi csoportba tartozók. A középkorban is az uralkodói és főnemesi udvarok jelentették a mintát a köznemesség számára. A kora újkorban a polgárság megerősödésével ennek a társadalmi csoportnak az elitje is arra kezdett törekedni, hogy öltözködésében, szokásaiban minél inkább hasonuljon a nemességhez. A 16. században a spanyol királyi udvar, a 17. századtól már a francia királyi udvar diktálta az európai divatot. Franciaországban jelentek meg az első divatlapok is.¹² Párizs vezető szerepe – főként ami a női divatot illeti – a 19. században is megkérdőjelezhetetlen. A második császárság idején Eugénia császárné az első számú divatikon Európában, de a császárné toalettjei mellett a francia arisztokrácia, a párizsi színésznők, sőt, a híresebb kurtizánok ruháiról is tudósítottak a lapok.¹³

A 19. századi magyarországi divat is elsősorban Párizsra, Londonra, Berlinre, Bécsre figyel, valamint politikai okok miatt a nemzeti viselet is fontossá válik a reformkortól kezdve.¹⁴ A 19. század elejétől egészen a második világháború végéig a divat irányítói Magyarországon is az arisztokrácia, a nagypolgárság és a művészek soraiból kerülnek ki.¹⁵

KOSZTÜMÖK A SZÍNPADON – A SZÍNPADI JELMEZ FUNKCIÓI

A nők először a színésznők színpadon viselt öltözetét kezdték el utánózni a mindennapi életben, ezért érdemes a színpadi jelmezeknek is figyelmet szentelni a színésznői öltözködés vizsgálatakor. Kezdetben ezek a színpadi ruhák nem

¹¹ Magyar nyelven a legalaposabb összefoglaló munkát F. Dózsa Katalin írta meg ebben a kérdésben (F. Dózsa 1989).

¹² Az első – rövid életű – divatlap nagy valószínűséggel az 1672-től megjelenő *Mercure galant* lehetett, amely azonban képeket még nem közölt. Az 1779-ben induló *Galerie des Modes* azonban már rendszeresen közölt divatmetszeteket. Rédey 2010: 8.

¹³ F. Dózsa 1989: 99–119.

¹⁴ Lukács 2002; Tompos 2010.

¹⁵ F. Dózsa 1989: 270–291.

historizáló jellegű kosztümök voltak, hanem az éppen aktuális viseletekből alakították ki őket. A 17–18. században Iphigeneiát vagy Antigonét magas parókában, uszályos abroncsszoknyában, jó erősen befűzött derékkal és kellő szépségű dekoltázzsal játszották a színésznők. Az ún. történelmi kosztümök csak a 18. századtól terjedtek el.¹⁶ Az uszályos ruha divatját állítólag Moliére felesége teremtette meg, aki maga is színésznő volt. Az egyik előadáson egy abroncsot tett a szoknyája alá, s néhány hónap múlva ez lett a párizsi divat. Madame Favart pedig egyik szerepében hosszú ideig egy könnyű hálóköntösben volt látható, amit a darab szerint napközben is viselt otthonában. Néhány hónap múlva már egyetlen olyan előkelő hölgy sem keltett megbotránkozást, aki negligszben fogadta délelőtti látogatóit. Amikor pedig Marivaux színdarabjaiban és Mozart operáiban szinte állandósultak a szerepcserék az úrhölgy és szobalánya között, és általában a szobalány ruhájában rejtőzködő úrhölgy diadalmaskodott, a szobalányok ruháit, „a caracót és a rövid szoknyát reggelente az elegáns hölgyek is felvették.”¹⁷ A legnevesebb francia színésznők az 1810-es években már előkelő divatszalonokban készített kosztümöket viseltek a színpadon, történelmi és kortárs miliőben játszódó darabokban egyaránt.¹⁸

Magyarországon a színházi előadásokról szóló kritikák, beszámolók igazán csak az 1870-es, 1880-as évektől szenteltek nagyobb figyelmet a jelmezeknek és ezáltal a színésznők öltözködésének. A 19. század első felének kritikái – ha szót ejtenek a színpadon viselt ruhákról – általában arra hívják fel a figyelmet, hogy az adott kosztüm mennyire nem felel meg annak a kornak, amelyben a darab játszódik,¹⁹ vagy éppen az a probléma, hogy a darab cselekménye több napot ölel fel, de ennek ellenére a hősnő végig ugyanazt a ruhát viseli.²⁰ A színészet hőskorában ritka volt az olyan kritika, mint amilyenben Murányinét részesítették 1817-ben Sárospatakon:

„[...] a nagy kedvességet nyert Murányiné Asszonyság méltó érdemeit azért említjük különösen, hogy ez által minden eránta való tiszteletünknek jelét adjuk, mind pedig a Melpoméne Oskolájában még csak kezdőket nyomdokai követésére serkentjük. A tisztelt Asszonyság ugyanis elannyira magára vonta tiszta akciója, kellemetes kimondása, helyes mimikája s *legjobb ízléssel választott öltözete által* (Kiemelés tőlem – K. Cs.), még a külső országi théatromokban forgott, dramaturgiában jártas, s míveltebb érzésű nézők figyelmességét is, hogy méltán első csillagnak tarthatjuk a Magyar Théatrum, óh fájdalom, még homályosótska egén.”²¹

¹⁶ Goldschmit 1922: 45–46; Staud 1974: 131–148.

¹⁷ Join-Diéterle 2003: 13–20.

¹⁸ Goldschmit 1922: 47.

¹⁹ A *Hölgyfutár* című lapban rendszeresen lehetett ilyen bíráló megjegyzéseket olvasni.

²⁰ *Divatcsarnok* 1854. 2. 46.

²¹ Kerényi 2000: 35.

Abban az esetben is tettek megjegyzéseket a kritikusok, ha egy-egy színpadi ruhát túlzottan frivolnak, erkölcstelennek találtak.²² Az 1880-as években pedig sok esetben már arra is figyeltek, hogy a színpadi ruha jellege, sőt, színe összhangban van-e a darab mondanivalójával.²³

A színpadi ruhák beszerzése sokáig komoly gondot jelentett a színésznőknek, ugyanis ruhatárukról maguknak kellett gondoskodniuk. A színjátszás hőskorából maradtak fenn jelmeztári összeírások, az azokban szereplő női ruhák általában a kóristák és statiszták öltözékei voltak, nem pedig a színésznők kosztümjei. Az első magyar színtársulat 660 forintot költött a jelmeztár létrehozására. Egy évvel később, 1793-ban a jelmeztár becsértéke 1582 forint 11 krajcár volt, ami a többi technikai berendezés (díszlettár, bútorraktár, világítási eszközök stb.) összértékének több mint a kétszeresét jelentette.²⁴ A 18–19. század fordulóján még nem kellett sokféle kosztüm; egy-egy színésznő ruhatára lényegében három jelmezből állt: egy rómaiból (ez tulajdonképpen a görög is), egy spanyolból (főként királynők, uralkodónők eljátszásához) és egy törökből (ez volt az egzotikus).²⁵ Természetesen ezeken kívül szükség volt még harisnyákra, trikókra, alsószoknyákra. A Kelemen-féle társulat jelmeztárának 1795-ös leírásából kiderül, hogy ekkorra már náluk is kialakult a jelmezek tipizálása: udvari, civilis (azaz polgári), francia és német, középkori, török, paraszti, katonai öltözeteket, libériakészletet különböztettek meg.²⁶ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek elsősorban a férfi színészek és a statiszták számára készült színpadi kosztümök voltak.

Másfél évtizeddel később Déryné – akkor még Schenbach Róza – is igen szegényes színházi stafírunggal indult Jászberényből Pestre:

„Kicsiny voltam, négy inget, a legszebb stikkelésűeket választotta ki (az édesanyja – K. Cs.) s megkészítette köntösöknek, más-más szabásokkal. [...] de hogy mind ne legyen egy szín, hát egyet megfestett vadsáfránnyal, szörnyű, virító sárgára. [...] de már shawl is kellett volna, mert az volt a divat, az pedig anyámnak nem volt. Szegény jó anyám! Volt egy igen szép levantin, nagy, vörös selyemkendője egy tenyérszerű szélességű fehér atlasz széllel. [...] az utolsó napon ollót vett kezébe, s bánatos arccal

²² Dérynének nagyváradi vendégszereplése alkalmából róttta fel a kritikus, hogy bár a színésznő öltözetei ízlésesek és csinosak, „de egy kevéssé talán kacérok voltak.” (Kerényi 2000: 265.) Csaknem húsz évvel később egy másik kritikus a *Lecouvreur Adrienne* című darab kapcsán jegyezte meg a főhercegnőt játszó Tóthnérol, hogy „második öltözéke kissé többet mutatott, mint amennyit színpadunkon látni szoktunk”. (*Hölgyfutár* 1851. 150. 594.) Az 1851-ben több hónapos külföldi vendégszereplésről hazaérkező Hollósy Kornéliát is megintik: „Öltözékére nézve pedig szabad legyen megjegyeznünk, hogy nem szeretőnk, ha az ily illedéktelenül kivágott szabású ruhák színpadunkon divatra találnának kapni.” (*Hölgyfutár* 1851. 263. 1047.)

²³ Márkus Emiliát például azért marasztalta el a *Színészek Lapjának* kritikusa, mert a művésznő Csiky Gergely *Sötét pont* című darabjának bemutatóján csupa világos színű ruhát viselt a színpadon, ami nem illett a főhősnő „sötét tépelődéseihhez.” (*Színészek Lapja* 1885. 48. 5.)

²⁴ Kerényi 1990: 74–75.

²⁵ A német színésznők ruhatára is hasonló volt: a görög és a spanyol jelmez mellett még egy rokokó ruhából és egy bóbitás „Gretchen”-kosztümből állt a gardróbjuk. Möhrmann 1989: 295.

²⁶ Kerényi 1990: 75.

kétfelé hasította a szép nagy kendőt, s összevarrta a közepén shawlnak. Ez volt egész stafírungom színpadra!”²⁷

Néha ajándékba is kaptak a színésznők színpadi ruhát: például az igazgatóságtól – bár ez nem volt túl gyakori –, ha olyan szerepbe kellett hirtelen beugraniuk, amelyik nem tartozott a szerepkörükhöz, így megfelelő ruhájuk sem volt hozzá, vagy lelkes színházpártoló arisztokrata hölgyektől, akik régi öltözéküket szívesen odaadták a színjátszó társulatoknak. A színésznők egy-egy szerepre való „kistafírozásának” szokása még az 1860-as években is dívott: a kis Kölesi Lujza – a későbbi Blaháné – is így kapott színpadi öltözékeket két szabadkai előkelő asszonytól.²⁸ Radnótfáy Sámuel, a Nemzeti Színház intendánsa pedig a kardalnoknok között – „akiknek csekély fizetése úgysem enged meg semmi nagyobb pipere-költséget” – osztotta ki azokat a báli ruhákat, amelyeket főrangú hölgyek ajándékoztak az intézménynek.²⁹

A férfiszínészek számára a színház biztosította az összes jelmezt és kelléket – természetesen a harisnyákat és a trikókat nem –, ráadásul a *gázsijuk* jóval magasabb volt, mint pályatársnőiké.³⁰ Az 1837–38. évi színházi törvénykönyv 43. pontja kimondta, hogy kortárs daraboknál a férfi színészeknek is rendelkezniük kell „illendő nappali köntösökkel.”³¹

A sok különféle kosztüm használata megnehezítette az egységes arculatra irányuló rendezés lehetőségét, és a színésznők gyakran nem a jellemábrázolást segítő választották ruháikat, hanem kolléganőikkel rivalizáltak, illetve a közönséget akarták elkápráztatni. Ennek kiküszöbölésére a Nemzeti Színházi törvénykönyv az 1837–38-as évadra már előírta, hogy a jelmezekről vallott elképzelést a rendezővel a próbán előre egyeztetni kell.³²

A Déryné után csaknem 60 évvel színpadra lépő Pálmay Ilka ruhatára már több jelmezt tartalmazott, igaz, a stafírungra az édesapa 600 forintot költött. „Kaptam parasztruhát, udvarhölgy-toalettet, francia kosztümöt, trikókat, báli-, táncosnői ruhát, egyszóval mindent, ami egyelőre szükséges volt” – emlékezett vissza később első gardróbjára a primadonna.³³ Amikor már a Népszínház tagja lett, könnyebb dolga volt a jelmezekkel. A szinte családi vállalkozásban működő színház kiváló jelmeztörténet-tudással és művészi ízléssel rendelkező divattervező-szabónője, a „tündérújjú” Csepreghy Ferencné Rákosi Ida gyönyörű ruhakölteményeket alkotott a primadonnáknak, és saját divatlapot is kiadott 1894–1914 között *Divatújság* címmel. Csepregyhynéről írta naplójában Blaha Lujza:

²⁷ Déryné 1900: 95.

²⁸ Blaha 1987: 42.

²⁹ *Fővárosi Lapok* 1866. 85. 347.

³⁰ Egy idő után a vezető színésznők fizetése magasabb lett, mint a vezető férfi színészeké, de a különbség nem volt olyan nagy, mint a ruházatkodás költségeinek differenciája.

³¹ Bajza 1986: 81.

³² Bajza 1986: 81.

³³ Pálmay 1912: 21–22.

„Az én színpadi ruháim mindig nagy feltűnést keltettek, és sokan kérdezték tőlem, hogy hol készítetem a toalettjeimet. Minden színpadi kosztümömet a Népszínház varrodájában varrják; a mesternőjük, Csepreghy Ferencné [...] Ő igen nagy fáradtságot vesz magának. Nem azon van, hogy cifra ruhákat készíttessen, hanem hogy az helyes és korszerű legyen. Egy-egy operettnél, ha egy kicsit idealizálta is a ruhákat, azért alig tért el az igazítól. Könyveket kutatót elő, és úgy böngészett ki szebbnél szebb kosztümöket.”³⁴

Az 1860-as években diadalútjára induló új színpadi műfaj, az operett olykor sajtószerű jelmezeket kívánt meg a színésznőktől. Offenbach és Suppé dalműveiben is gyakorta előfordult, hogy a primadonnának vagy a szubrettnek nadrágban vagy esetleg csak egy egyszerű trikóban kellett megjelennie a színpadon. Ezekben a jelmezekben a színésznők alakja még jobban érvényesült, mint a hagyományos női ruhákban, így egyeseknek különböző praktikákhoz kellett folyamodniuk, ha azt akarták, hogy igazán nőiesen mutassanak a jelmezekben. A telt idomok elfedésére kevés lehetőség nyílt, de a pipaszár lábakat, lapos kebleket el lehetett tüntetni egy kis tömésrel. Pályája elején még Pálmay Ilkának is szüksége volt némi tömésre, hogy teltebbnek hasson, később azonban valóságos botrány kerekedett abból, hogy asszonyosan telt alakját egy egyszerű trikóba bújtatva láthatta a pesti közönség.

A Rip van Winkle³⁵

„egyik jelenetében trikóban jelentem meg, amiért a lapok ugyancsak megtámadtak. Szidtak engem is, a közönséget is, amely megkedvelte az operettet. [...] A lovaglás úgy látszik, csakugyan használt. A trikóban olyan jól néztem ki, hogy a lapok még a színházi bizottságot is jónak látták megtámadni azért, amiért megengedték, hogy úgy öltözve, azaz nem öltözve jelenek meg 4000 kíváncsi szem előtt. Követelték, hogy a Rip-Rip előadásakor Pálmayra több ruhát adasson az igazgatóság. Evva rendeletére tényleg több ruhát adtak rám. Tudniillik varrtak vagy kétujjnyi széles aranyrojtot a csípőm körül, amely azonban minden lépésnél szétment, tehát akár ne is lett volna rajtam. Viszont azonban az egész trikóhistoria olyan port vert föl, hogy a közönség csak úgy tódult a színházba, és alig várta, hogy bejöjjenek abban a botrányos trikóban.”³⁶

A Pálmay Ilkát követő színészgeneráció primadonnája, Fedák Sári elődeinél tekintélyesebb ruhatárral indult el Beregszászról Pozsonyba, majd onnan a fővárosba:

³⁴ Blaha 1987: 191–192.

³⁵ Robert Planquette 1882-ben Londonban bemutatott operettje. A magyarországi ősbemutató a Népszínházban volt 1883. december 28-án.

³⁶ Pálmay 1912: 76–77.

„A legragyogóbb toalettjeim voltak. Minden egyes darab ruhámat Pesten varrta Boda Klotild. [...] Horribilis számláim voltak nála. Hát megint ez az az eset, amelyre azt mondom, hogy valakinek mázlija van; az a mázli, mikor van, aki az óriási ruhaszámlákat kifizeti. Mikor van és él Beregszászon egy rendkívüli lény, aki inkább az utolsó darab lovát, szerszámját eladta volna, hogy kifizethesse az őrzöngő leánya őrzöngő ruhaszámláit.”³⁷

Később ő is élvezhette Csepregyhyné pártfogását, nemcsak jelmeztervezőként, hanem *gardedame*-ként is nagy európai körútján.³⁸

Jászai Mari általában maga készítette jelmezterveit, de amikor viszonyt folytatott Feszty Árpáddal, maga a festő rajzolt neki kosztümskicceket: *Az ember tragédiája* Évájához tizenegyet, Kleopátrájához négyet.³⁹ Ezekkel a jelmezekkel a korabeli sajtó is kimerítően foglalkozott:

„Ebben a darabban (*Az ember tragédiája* – K. Cs.) a jelmezek is különböző korokról és népekről beszélnek. Legérdekesebbek az Évái, melyeket Jászai Mari asszony számára Feszty Árpád rajzolt, s az özv. Lengyel Gézáné Váci utcai munkatermében készítették el pontosan. A tizenegy öltözék másfél ezer forintba került. A paradicsomi ruhához (tricot, fügefalevelekkel és virágokkal) nem sok kelme kellett; a második képben is csak kecskebőr ruha; az egyiptomi rabszolganőéhez meg sötétbarna szőrzubony; de már a Miltiades nejének görög ruhája pompás volt: fehér kasmír tunika s sötétkék posztó-kabát, szélén sárga brokát selyem kivarrással. A római öltöny fehér kasmírrját is vörös bársonnyal, arany szálakkal varrták ki, s drágaköves kapocs s aranyozott öv járult hozzá. Nagyon jellemző az Izaura fehér ruhája is, s drága a Keplerné udvari öltözéke: fekete plüssből készült felső öltöny, fehér selyem szoknya, ékes öv, széles karamú kalap sárga tollal. A marquisnő rococo ruhája szintén korhű jelmez [...]”⁴⁰

A *Pesti Napló* olvasói pedig azt is megtudhatták, hogy Jászai Mari miként készítette el a párizsi színben viselt öltözékét:

„Igen érdekes volt ennek a toalettnek a készítése. Jászai Mari asszony a teljesen kiszabott s újdonszerű selyemből készült ruhát sárba mártotta, és kávéaljjal öntötte le, aztán nekiment, és szélében-hosszában összeszaggatta. Valóságos vandalizmus volt az, amit a szép selyemmel elkövetett. De hiába, ha így kívánja a színpad, nem lehet másképp tenni.”⁴¹

³⁷ Fedák 1929: 174–175.

³⁸ Bővebben lásd: Fedák 1929: II. köt.

³⁹ Jászai 1998: 46–47.

⁴⁰ *Fővárosi Lapok* 1883. 223. 1424.

⁴¹ *Pesti Napló* 1883. szeptember 22.; idézi: Földes 1983: 171.

Tóth Imre színiigazgató szerint „Jászai Mari előtt korhű öltözködés – különösen a nőknél – úgyszólván ismeretlen dolog volt, még a Nemzeti Színházban is. Jászai volt az első, aki történelmi jelmezeit a legnagyobb műgonddal, a legaprólékosabb hűséggel, a legrészletesebb tanulmánnyal készítette el.”⁴²

Nemcsak a történelmi daraboknál volt szükségük a színésznőknek némi divat- és viselettörténeti ismeretre, hanem a népszínművek és a paraszti miliőben játszódó színdarabok előadásánál is. A színésznők egy része fontosnak tartotta, hogy az általa viselt paraszti öltözet autentikus legyen, megfeleljen azon tájegység népviseletének, ahol a darab játszódik, illetve pontosan jelölje azt a társadalmi státuszt, amelyet a színpadi alak elfoglal az adott közösség életében. A hitelesség kedvéért is szükség volt erre, és nem szabad elfeledkezni a karzaton ülő cselédlányokról sem, akik pontosan tisztában voltak vele, milyen ruha dukál a főszereplőnek. Ligeti Juliska, a Nemzeti Színház színésznője kitűnően játszotta a parasztlányokat, menyecskéket. „Ha énekelni tudna, második Blaháné lehetne” – mondta róla Porzsolt Kálmán.⁴³ Jelmezeit nagy műgonddal válogatta össze. Előszeretettel vett ruhákat, kiegészítőket cselédlányoktól, vagy azokban a budapesti üzletekben, „ahol parasztlányok és asszonyok számára gyárilag készített holmikat árultak, üvegkalárisoktól kezdve tarka szalagokig, fejkendőktől szoknyán, réklin, ingvállon, korcos parasztingen, alsószoknyán meg kötényen át cipőig, csizmáig, papucsig.”⁴⁴

Arra is akadt példa, hogy egy előadást az mentett meg, hogy a – modern, nagyvilági öltözködésben nem egészen jártas – színésznő helyett a rendező készítette el a megfelelő jelmezeket egy előkelő szalonban, természetesen a színház költségére. Ez történt Cs. Alszeghy Irmával is a Nemzeti Színházban, amikor Henry Bataille *Szerelem gyermeke* című darabjában rá osztották a női főszerepet, egy párizsi *grande cocotte* megformálását.⁴⁵ A darab rendezője, Csathó Kálmán rábeszélte Tóth Imre igazgatót, hogy ötezer koronáig a színház állja Alszeghy ruháinak költségét. Az akció nagyon jól sikerült, a szolid-szelíd színésznő tökéletes illúziót keltett a szerepben és színpadi ruháit is dicsérték a lapok.⁴⁶

A jól megválasztott jelmez tehát már önmagában fél siker, nem véletlen, hogy a színésznők minden anyagi áldozatra hajlandóak voltak színpadi kosztümjeik érdekében.

⁴² *Nemzeti Újság* 1926. október 6.

⁴³ Porzsolt (szerk.) 1926: 124.

⁴⁴ Csathó 1960a: 115.

⁴⁵ A szerepet eredetileg Márkus Emíliának szánták, aki a szerző több darabjában is sikerrel játszotta a női főszerepeket, de ő nem vállalta el, mivel a cselekmény szerint egy felnőtt férfiú anyját kellett volna megformálnia, ráadásul Ódry Árpád partnereként, aki a legtöbb darabban szerelmes partnere volt.

⁴⁶ Csathó 1960b: 263–264, illetve a *Színházi Hét* beszámolója 1911. 42. 6.

A KÁPRÁZTATÁS ÁRA – A JELMEZKÉSZÍTÉS KÖLTSÉGEI

Az 1830-as évektől kezdve a kőszínházaknál, illetve az előkelő társulatoknál adtak a művésznőknek ruhapénzt – a Nemzeti Színházban évente négy alkalommal –, ezt a színésznők általában előre fel is vették.⁴⁷ A színészházaspárok-nál gyakran problémát jelentett, hogy a férfiak fölvehették feleségük fizetését és ruhapénzét is, amelyből az asszonyok sokszor egy fillért sem láttak, és úgy kellett könyörögniük pár forintért, ha jelmezrevaló kellett.⁴⁸ Talán az sem véletlen, hogy a Nemzeti Színház ruhatárából nagyon sok holmi elveszett, gyakran előadás alatt, illetve után.⁴⁹ A ruhapénz összege gyakorta változott, és nemcsak az adott színész nő társulatban elfoglalt helyének függvényében. Az igazgatóság szinte minden évben – a szerződés kötése idején – megpróbálkozott azzal, hogy a ruhapénz összegét megkurtítsa. Ez hol sikerült, hol nem. A színésznők általában a sajtóhoz fordultak sérelmeikkel és az újságírók gyakran a pártjukra álltak.⁵⁰

A színésznői memoárokban jócskán olvashatunk arról, hogy milyen nehéz volt egy-egy előadásra – főleg ha történelmi darabról volt szó – előteremteni a megfelelő kosztümöt, illetve kosztümöket. Nem csoda, hogy a színésznők állandóan el voltak adósodva.⁵¹

„A férfiak mindig kapták (a kosztümöket – K. Cs.) – írja Jászai Mari. Nekik a színház csináltatta a drága bársony, brokát, zsinóros és prémés, aranyos és ezüstös korhű öltözeteket; a mienkkel, asszonyokéval, senki sem törődött: egybehangzó a férfiakéval, beleillik-e a korszakba – talán mert akkor azzal is kellett volna törődni, hogy ki van-e fizetve, nincs-e. Kétezer-négyszáz forint évi fizetésből, Cleopatra, Borgia, Éva, Phaedra, 3-4 ezer forintos ruhái persze hogy nem voltak kifizetve, hanem fölszaporodott az adósságom, mire észrevettem, 40 ezer forintra. Ennyit fizettem rá abban az időben a Nemzeti Színház-i működésekre; mert ezt nem a fizetésemből törlesztettem, abból sohasem telt.”⁵²

⁴⁷ Bár szerződésükben kötelezték magukat arra, hogy előlegre nem tartanak számot (*A Nemzeti Színház művészeinek szerződéseiből. A Nemzeti Színház irattárának maradványai 1837–1884*, OSZK SztT, Fond 4/113–128).

⁴⁸ Lásd erről: Déryné 1900: 231 és *Bartha János és Bartháné Meszlényi Anna válópörének iratai* (OSZK SztT, Fond 4/151).

⁴⁹ OSZK SztT, Fond 4/66.

⁵⁰ *Hölgyfutár* 1850. 18. 80. Az igazgatóság nem tett eleget a színésznők és az újságírók kérésének és a ruhapénzt jelentősen csökkentette, sőt, 1851-től a jutalomjátékokkal együtt kihagyta ezt a tételt a szerződésekből. Ezzel párhuzamosan ugyan növelte valamelyest a színésznői fizetéseket, de ez nem állt arányban az „elvonásokkal”. Jókainé és Komlóssy Ida távozással fenyegetőzött arra az esetre, ha a színház vezetősége nem emeli fel évi 1800 forintos fizetésüket. (Az egész polémiáról lásd: *Hölgyfutár* 1850. 56. 224; 145. 587; 150. 612; 1851. 38. 150.) Az 1855–56-os évadban is csak 1600 forint volt a fizetésük, de emellett megjelentek ismét a pótlékok: 200-200 forint ruhapénz, két és fél jutalomjáték, valamint nyolc, illetve négy hét szabadság. (*Kimutatása a nemzeti színház személyzetének és illetőségeinek az 1855/6-iki kezelési évre*, OSZK SztT, Analekta 430.)

⁵¹ A férfi színészek anyagi helyzete nem volt túl jó, különösen az első két generáció idejében. Kerényi 1990: 272–273, 395–398.

⁵² Jászai Mari: A színésznő mint munkásasszony. *Színházi Élet* 1919. 20. 1–2.

Jászai Mari némileg túloz, mert a levelezési anyagból tudjuk, hogy ilyen sokba nem kerültek a kosztümjei, illetve soha nem rúgott ekkora összegre az adóssága, valamint a fizetése is szépen emelkedett az évek során. Az azonban biztos, hogy nagyon sok pénzt költött színpadi ruhákra és kellékekre.⁵³ Kezdő színésznő korában is inkább nem evett és adósságokba hajszolta magát, csakhogy a színpadon elkápráztató kosztümökben jelenhessen meg.⁵⁴ A ruhák miatti adósságokért neheztelt rá férje, Kassai Vidor is.⁵⁵

Amikor pedig a Nemzeti Színház végleg szerződtette Jászait, a színésznő a legnagyobb „nyereménynek” azt tartotta, hogy attól fogva a színház állta a jelmezek költségét.⁵⁶ Amikor ez a „váltás” megtörtént, a Nemzeti Színház igazgatósága a szerződésekben precízen szabályozta a jelmezkérdést: a színésznők a színház által adott új jelmezes darabokban az intézet kosztümjeit használják, a már adott darabokban saját jelmezeiket tartoztak használni, ezen kívül a kortárs milióban játszódó darabokhoz minden tagnak magának kellett gondoskodnia a megfelelő öltözékről.⁵⁷ A színház „nagylelkűsége” nem volt általános, mindig az éves szerződésben szabályozták, hogy az adott művésznőnek jár-e a színházi ruha, vagy sem. Az utóbbi esetben mindig folyósítottak külön ruhapénzt, amelynek összege az összfizetés húsz százalékát tette ki. Némileg bonyolította a helyzetet a jelmez fogalmának meghatározása és elválasztása a kortárs öltözetekétől. A történelmi kosztümök jelmezeknek minősültek – így az igazgatóságnak kellett kifizetnie azokat – és jelmezeknek számított az is, ha a szerző valamilyen különlegességet írt elő valamelyik szereplő ruhadarabjára vonatkozóan. Többször kellett a színház jogtanácsosához fordulni ilyen jelmez-nem jelmez kérdésben, mivel a színészek szerették volna, ha a ruházatuk jelmezeknek minősül, míg az igazgatóság ennek az ellenkezőjében volt érdekelt.⁵⁸ Mindez persze nem zárta ki azt, hogy Jászai – ha nem volt megelégedve a színházi szabó munkájával – a maga költségére csináltasson kosztümöket, csakúgy, mint a Nemzeti Színház más vezető színésznői.

Márkus Emília is hosszú éveken keresztül görgette adósságait, amelyekbe elsősorban a színpadi jelmezei miatt keveredett. Adósságait több alkalommal az állam,

⁵³ Lásd még: *Jászai Mari levelei Mihalisi Mimihez* (OSZK Kt, Levelestár). Mihalisi Mimi Kolozsvárott volt kalaposkisasszony, aki egy idő után már nemcsak kalapokat, hanem színpadi kosztümöket és kellékeket is készített, illetve készíttetett Jászai Marinak, valamint ő volt a színésznő állandó hitelezője. A levelezésből azonban az is kiderül, hogy a már befutott Jászai Mari a Monaszterly és Kuzmik cégnél vásárolt rendszeresen. Valamint vö. Jászai 1998: 34–37; ill. Jászai 1955: 9–11.

⁵⁴ Amikor Prielle Kornéliával egy házban lakott, gyakran egymástól kértek kölcsön jelmezeket. Lásd erről: *Jászai Mari levelei Prielle Kornéliához* (OSZK Kt, Levelestár) és *Prielle Kornélia levelei Jászai Marihoz* (OSZK Kt, Levelestár), valamint Jászai 1955: 418.

⁵⁵ Kassai 1940: 267.

⁵⁶ Orczy Bódog igazgató lemondása-lemondatása után a színház vezetésével ideiglenesen megbízott Szigligeti Ede azonban nem akarta kifizetni Jászai színpadi ruháinak költségeit az új bemutatón. (*Jászai Mari levelei Kassai Vidorhoz*, OSZK Kt, Levelestár, 63. levél.)

⁵⁷ OSZK SztT, Fond 4/126–128.

⁵⁸ Bálint 1969: 26.

egyszer pedig Ferenc József utasítására maga az uralkodó pénztára rendezte.⁵⁹ Márkus legtöbbször kortárs miliőben játszó darabokban lépett fel, amelyekben a szerzők nem írtak elő számára különleges jelmezt, amit az igazgatóságnak kellett volna fizetnie. Sőt, az volt a gyakori, hogy egy-egy ilyen szerephez három-négy különböző *toilette* is szüksége volt. A közönség pedig szinte elvárta, hogy olyan ruhában ne lépjen fel, amelyet korábban – más szerepben – már viselt a színpadon.

„Sőt, a nagy művésznő toalettjének nemcsak újnak, de legújabbnak kellett lennie. A nézőtér tehető közönségének hölgytagjai ugyanis az ő öltözékéről akartak mustrát venni. Bizony, szegény Márkus Emma egy-egy nagy szerepéhez néha egyenesen Párizsból hozatta a ruhákat. Ebbe pedig anyagilag tönkre kellett menni.”⁶⁰

Az 1890-es évek végén Csillag Teréz is komoly adósságokat halmozott föl, mert a számára megígért külön ruhapénzt a sűrűn váltakozó igazgatók és intendánsok nem mindegyike akarta kifizetni, pedig ő számított erre az összegre, sőt, „előre” elköltötte azt. Csillag és az igazgatók erre a tárgykörre vonatkozó vitájának – amelybe a Nemzeti Színház felügyeletét ellátó belügyminisztert is belevonták – dokumentumai teljes egészében fennmaradtak. Csillag Teréz három-éves szerződéseket kötött a Nemzeti Színházzal az 1892–95, az 1895–98 és az 1898–1901 közötti évadokra. Az 1892–94 között folyósított évi 500 forintnyi „külön ruhapénz pótlékot” gróf Zichy Géza intendáns 1895. január 1-jétől évi 1000 forintra emelte. Ez az emelés az 1896-os és 1897-es esztendőre is vonatkozott.⁶¹ Csillag Teréz 1896-ban előre felvette az 1897-re járó 1000 forintot is, de ez az összeg sem volt elég ruhaszámlái kiegyenlítésére, ezért kérelemmel fordult Perczel Dezső belügyminiszterhez egy újabb ruhapénz pótlékért. Báró Nopcsa Elek intendáns – a belügyminiszter jóváhagyásával – végül a kért összeg felét, 500 forintot kiutalt a színésznőnek.⁶² Az 1898-ban hivatalba lépő gróf Keglevich István intendáns viszont nem volt hajlandó extra ruhapénzt fizetni Csillagnak, sőt, a fizetését is csökkenteni akarta. A mélyen megsértett – és adósságban úszó – színésznő ismét a belügyminiszterhez fordult.⁶³ A belügyminisztériumi államtitkár a miniszter megbízásából felszólította Keglevichet, hogy azonnal fizesse ki Csillag Teréznek az elmaradt 4000 forint ruhapénzt, és tegyen jelentést arról, hogy mindez hogyan történhetett meg.⁶⁴ Az intendáns a Nemzeti Színház gazdasági vezetőjétől kért segítséget az ügyben, akinek véleménye szerint „az 1899. évre a 2000 korona kiadandó lesz, mert az itt őrzött eredeti költségvetés adatai szerint ezen összeg a költségvetésben tényleg bent foglaltatik. 1900. évre azonban

⁵⁹ OSZK SztT, Fond 5/10/70–71, valamint Bálint 1969: 27; Csathó 1960b: 150.

⁶⁰ Bálint 1969: 27.

⁶¹ OSZK SztT, Fond 5/4/17–19.

⁶² OSZK SztT, Fond 5/7/7–11.

⁶³ Dátum nélkül; a Belügyminisztériumba érkezett: 1900. június 27-én. (OSZK SztT, Fond 5/7/23–24.)

⁶⁴ OSZK SztT, Fond 5/7/27–28.

szóban lévő 2000 korona felvéve nincs, s így a művésznő ezen összeget nem követelheti.” Az ügybe szintén bevont Hets Ödön operaházi és nemzeti színházi jogtanácsos véleménye szerint Festetics ígérete nem kötelezi Keglevichet, így Csillag Teréz folyamodványának semmi jogi alapja nincs.⁶⁵ Mindezek után az intendáns hosszú levélben tájékoztatta a minisztert, miért tartja irreálisnak és jogi szempontból is indokolatlannak Csillag Teréz követelését. (A színésznő időközben – Jászait követve – átszerződött a Vígszínházhoz.⁶⁶) Mivel az indoklás jól jellemzi az akkori színházi viszonyokat, az idősödő színésznők szerepkörváltásból adódó problémáit, a ruhapénz körüli bonyodalmakat és magának Keglevichnek a Paulay-éra vezető színészeivel szembeni magatartását, érdemes hosszabban is idézni belőle:

„Csillag Teréz utolsó szerződése megújítása alkalmával hosszas tárgyalások után volt csak hajlandó az új szerződést aláírni, dacára annak, hogy neki oly fizetést (8000 forint) ajánlottak meg, amely sem az ország, sem a Nemzeti Színház pénzügyi viszonyaival helyes arányban nem állott, s szerepköréhez s korához képest pedig túlzottan magas volt, mégis ezen felül külön ruhapótlékot akart kierőszakolni. Az akkori igazgató és kormánybiztos [...] azon szándékot jelentették ki, hogy oda fognak hatni, hogy a ruhapótlék a szerződés 2. és 3. évére is az intézet költségvetéseibe felvéttessék s utalványoztassék. [...] Csillag Teréz régi, naiva szerepköréből már régen kivénült, s új szerepkört már 15 év előtt – első intendánságom évei alatt – is keresett, de nem talált... Paulay igazgató és én számos kísérletet tettünk őt komolyabb szerepkörre átvezetni, de eredmény nélkül, s minden új komolyabb szerepben megbukott, mivel ezekhez sem fizikuma, sem művészi tehetsége nincs. De erős akarata sem volt, amely szükséges arra, hogy új szerepköre föladatának eleget tegyen. Az ő művészi értéke ennek következtében nagyon leszállott, s megfelelően fizetésének lejjebb szállítása is már rég indokolt lett volna, de a gentry és írói körökben szerzett híveinek erélyes és zajos támogatásával sikerült neki a múltban élvezett népszerűség és kedveltség látszatát fenntartani, s fizetésének folytonos emelkedését kierőszakolni. [...] Egyelőre tehát az egy ideig élvezett ruhapótlékot azonnal beszünttettem. [...] Annál is inkább indokoltnak tartottam ezt, minthogy *Csillag Teréz a Nemzeti Színház azon tagjainak egyike, akik a színház érdekeit csak másodszorban veszik tekintetbe, magán mulatozása, szeszélye vagy érdeke kedvéért akárhányszor előadásokat lemond, a műsorban zavart idéz elő, a szereptanulásban – az összjáték rovására – hanyag, és nem veszi figyelembe a színház és kollégáinak érdekét. Színpadon használt öltözékei sem indokolnak semmiféle külön pótlékot, minthogy meglehetősen egyszerűen öltözködött* (Kiemelés tőlem – K. Cs.), úgyhogy ezen költség bőven fedezve volt összfizetésének ama 20%-ból, amely minden szerződésben ruhapénzképpen számíttatik. Hogy ezen 1000 ft elvesztése őt érzékenyen sújtotta, azt elhiszem, de az

⁶⁵ OSZK SztT, Fond 5/7/33–34.

⁶⁶ Jászai és Csillag távozása a Nemzeti Színházból óriási közfelháborodást váltott ki, a sajtó hetekig cikkezett az ügyről, a képviselőházban pedig Herczeg Ferenc interpellált ebben a kérdésben.

előző években számozatlan bérkocsit tartott, s pezsgős ebédeket adott; ily életmód fenntartására azonban módot nyújtani nem a színház kötelessége.⁶⁷

Csillag Teréz és Jászai Mari mindössze egyetlen évadot töltött a Vígszínházban, 1901 szeptemberétől ismét a Nemzeti Színházban játszottak. Csillagot ekkor nevezték ki – talán kárpótlásul – akadémiai tanárrá is.

A SZÍNÉSZNŐI ÖLTÖZKÖDÉS HATÁSA A NŐI DIVATRA

A színészek, színésznők és a művészvilág más tagjai jóval szabadabban élhettek a 19. században, mint a kortársaik. Bizonyos szempontból el is várták tőlük a „szabálytalanságot”, a sokszor merész, feltűnő, sőt, extravagáns öltözködést, viselkedést.⁶⁸ Jászai Mari a színpadon kívül is feltűnő jelenség volt. Az utcai öltözködés tekintetében a praktikum híve volt, és nem majmolta a divatot. Csathó Kálmán így emlékezett vissza a Jászaival történt első találkozására:

„Hatalmas alak volt, egészen egyéni öltözetben, mely csupa semmitmondó színű anyagból volt összeválogatva, hogy valahogy feltűnő ne legyen, melynek azonban minden egyes darabja – a szoknya és a kabát, a kalap és azon a fátyol, a boa és a muff – mind, mind olyan csodálatosan sajátos szabású és méretű volt, hogy ezer között és egy mérföldről is azt kellett meglátnia mindenkinek legelőbb. Széles karimájú, barna kalapja széléről körös-körül krémszínű csipkefátyol lógott le, és eltakarta arcát, de hiába, mert nemhogy elrejtette volna, hanem csak annál jobban felhívta rá a figyelmet, s alakja, tartása, mozdulatai mind annyira jellegzetesek voltak, hogy első tekintetre elárulták kilétét.”⁶⁹

Élete utolsó évtizedeinek tanúja, Péchy Blanka a következőt írta Jászai öltözködési stílusáról:

„Ruháit mindig mérték után kellett csináltatnia. Soha sehol nem kapott méretéhez illő kalapot, cipőt, kellő nyak- és kézelőbőségű ruhát. [...] Épp ezért nem is öltözött a divat szabályai szerint, hanem a maga egyéni, de szolidan egyéni módján. Csak jó minőségű anyagot vásárolt. [...] Kerülte az élénk színeket. Szerette a nehéz anyagot. Nappal a legszívesebben mogyorószínű kordbársony ruhát hordott, fehér plasztronnal, magas nyakkal. Ezen aranyláncot, a Széchenyi fejét ábrázoló kámeával. Kalapkarimája mindig széles volt, s tenyérszerű csipkefátyol szegélyezte, hogy arca minél több árnyékot kapjon.”⁷⁰

⁶⁷ OSZK SztT, Fond 5/7/41–44.

⁶⁸ F. Dózsa 1989: 283–286.

⁶⁹ Csathó 1960b: 117.

⁷⁰ Péchy 1958: 64.

Az egyéni öltözködési stílust a *tragika* a többi nőtől is elvárta volna. 1894-ben egyik cikkében dühös kirohanást intézett a párizsi divatot majmoló nők ellen.⁷¹

Jászai évtizedekig nem hordott fűzőt, férje, Kassai Vidor is büszkén emlékezett vissza erre emlékirataiban.⁷² Jászai ugyanis badarságnak tartotta a fűzőviselést, a divatról írott értekezésében kitért erre is, és vitriolos tollal ábrázolta azon hölgyeket, akik a míderviselés divatjának hódolva magukat eme „kínzóeszközökbé” préselik.⁷³ Idősebb korában azonban hiúsági okokból vett magának egy hosszú mідert, és minden nagyobb évés után szorosabbra húzta magán. Nem tűrte, hogy nyolcvan centin túl „szétterüljön”.⁷⁴

Jászai Mari – mint fentebb láthattuk – nem az a jelenség volt, akinek akár színpadi, akár *civil* ruháit másolni kezdené a színházba járó polgárasszony. Megfogható-e az a pont, amelytől kezdve a színésznők színpadi vagy azon kívül hordott ruháit másolni kezdte az arra fogékony publikum? Apraxin Júliáról és Pálmay Ilkáról is feljegyezték, hogy öltözékeikkel divatot teremtettek a fővárosi nők körében.⁷⁵ Prielle Kornéliára is így emlékezett vissza a pályatárs, Náday Ferenc: „Ő irányította a divatot; ha valami új szabású ruhában jelent meg a színpadon, akkor már a második előadáson ott ültek a város szabónői, hogy lemásolják. Nemcsak a közönség látott ilyen divatirányítót benne, hanem a kolléganői is.”⁷⁶

Márkus Emília toalettjeit is árgus szemekkel figyelték a színházba járó, a polgárság felső rétegeihez tartozó nők: „Az ilyen sztárral szemben magától értetődően azt is követelték, hogy a divatnak is iránymutatója legyen. A hölgyközönség javarészt nemcsak a darab érdekelte, hanem főképpen az is, hogy Emma asszony milyen új toaletteket visel szerepében. Ennek az izgalmas kívánságnak pedig eleget kellett tenni.”⁷⁷

A nőknek szóló, illetve társasági lapokat olvasva megállapíthatjuk, hogy a divatnak egyre fontosabb szerep jut ezekben, sőt, megjelennek az ilyen irányú szaklapok is.⁷⁸ Kezdetben ez azt jelenti, hogy a női, illetve társasági lapokban minden második-harmadik lapszámban – ez függ attól is, hogy napi-, heti- vagy kétheti lapról van szó – megjelent egy-egy divattárca, illetve a farsangi, báli beszámolóiban a tudósítók kellő részletességgel leírták az ott látott hölgyek toalettjét.⁷⁹ Színésznők azonban ezekben igen ritkán jelentek meg. Kivételt képez a Bulyovszky Gyula által szerkesztett *Divat-Nefejejts*, amely mindig megragadta

71 Jászai Mari: A divatról. *Új Idők* 1897. február 21. 187.

72 Kassai 1940: 252.

73 Jászai Mari: A divatról. *Új Idők* 1897. február 21. 187.

74 Péchy 1958: 64.

75 Verő 1926: 206.

76 Bálint 1967: 63.

77 Bálint 1969: 26.

78 Bővebben lásd: Kéri 2008: 22–35; Rédey 2010. Az első „valódi”, szabásmintákkal, rajzokkal ellátott magyar nyelvű divatlap az 1866-ban induló *Magyar Bazár* volt.

79 Így volt ez már a reformkorban is: a *Hölgyfutár*, a *Pesti Divatlap*, az *Életképek* stb. mind között divatcikkek és képeket, valamint báli beszámolókat is. Később a *Déliabáb*, a *Családi Kör*, a *Nefejejts*, a *Fővárosi Lapok* stb. folytatták ezt a hagyományt.

az alkalmat, hogy Bulyovszky Lilla báli vagy utcai ruháiról beszámoljon. Ha a színésznők képe megjelent ezekben az újságokban, akkor sem civil öltözékben fényképezték le őket, hanem színpadi jelmezben. Még a 20. század elején is az volt a szokás, hogy a bemutatók előtt a szereplőgárda elment egy műterembe, és ott készültek róluk olyan képek, amelyek aztán megjelentek az újságokban – olyan nagy tekintélyű hetilap címlapjain is, mint *A Hét* –, sőt, ezekből készültek képes levelezőlapok is, amelyeket bármelyik trafikban meg lehetett vásárolni.

A századfordulótól megjelenő színházi bulvárlapok lesznek azok az orgánmok, amelyek már kész tényként kezelik a színésznők és a mindennapi divat kapcsolatát; amelyek előszeretettel közölnek *civil* képeket a művésznőkről, és amelyek már reklámcélokra is használják a színészeket. 1913-ban a *Színházi Élet* című lapban két olyan írás is megjelent, amely a színésznők és a divat kapcsolatáról ejtett szót.⁸⁰ Az egyik felhívja a figyelmet arra, hogy:

„a modern színművészet egyik, hatalmas hódító fegyvere a toilett. [...] Egy-egy premier nemcsak az íróknak, nemcsak a zeneszerzőnek, hanem a divatszalonoknak is premierje. A szezon nagy divat alkotásainak a sorsa is a színpadi deszkákon dől el. [...] A színpadon bújtak ki először a vállak az ujj alól, a színpadi ruhán szaladt lejjebb, lejjebb az olló egy centiméterrel, a színésznő tudja a legjobban, hol kell elhelyezni a »Balzac-féle szépségtapaszt«-t, amely mint tökéletes befejezése egy toilettnek egy csokorral, virágszállal, egy redővel ad különös lendületet, pikantériát az egész öltözéknek...»⁸¹

A másik pedig arra inti a színésznőket, hogy fejlesszék ízlésüket a divatos és stílusos öltözködésben, mert „egyik a másik nélkül a mai embernél, csak félsikert jelenthet.”⁸²

Fedák Sári szinte valamennyi színpadi kosztümjét maga tervezte. A ruhaanyagot gyakran Párizsból hozatta. Az általa kreált ruhakölteményekért még perelni is hajlandó volt, ha hihetünk a *Színházi Hét* munkatársának, aki az állította, hogy „Zsazsa” beperelte a saját szabónőjét, mivel az egy vidéki színésznő számára is megvarrta a *Cigányszerelem* Kőrösházy Ilonájának ruháit. A pernek megegyezés lett a vége, mivel a szabónő gyönyörű ruhákat készített a primadonának a *Babuska* című Leo Fall-operett premierjére, többek között egy szoknyanadrágot, mellyel „Zsazsa” vagyis Fedák Sári divatot teremtett:

„És mikor Rosalilla impozáns spanyol léptekkel felvonul a második felvonás elején, az asszonyok egy pillanatra Fallt, színházat, muzsikát, operettet, mindent elfelejtettek, csak a szoknyanadrág érdeklí őket.”⁸³

⁸⁰ Szederkényi 1913: 18–19; Holzer 1913: 64.

⁸¹ Szederkényi 1913: 18–19.

⁸² Holzer Sándor: Divat és színpad. *Színházi Élet* 1913. 43. 64.

⁸³ *Színházi Hét* 1911. 10. 6.

Fedák Sári ruháit nemcsak itthon, hanem Bécsben is utánozták. 1913-ban a Király Színház társulata kéthetes vendéjátékra indult a császárvárosba. Fedák nem a kollégáival, hanem a saját maga által vezetett fehér Mercedesével érkezett Bécsbe, nem kis feltűnést keltve. Itt is óriási sikere volt, legjobb szerepeiben, a *János vitéz*ben és a *Leányvásár*ban lépett a Karltheater színpadára. A Magyar Hírlap tudósítója, aki elkísérte a társulatot Bécsbe, így számolt be Fedák sikeréről: „nemcsak tapsra készítette Bécs fiataljait, öregeit, hanem olyan divatot csinált, hogy Fedák-kalap, Fedák-cipő, Fedák-fátyol, Fedák-frizura a legsikeresebb most Bécsben, s a szabók tucatszámra kapják a megrendeléseket az olyan toalettetekre, amelyeket a nagy Sári tervezett, kombinált és hordott.”⁸⁴

Az 1910-es évek elején a Nemzeti Színház színpadára berobbanó Bajor Gizi is mindig igazodott a divathoz. A történelmi kosztümöknél is addig variált – természetesen a korhűség szabta kereteken belül –, amíg jelmezének egészét, vagy valamely részletét az aktuális divathoz hozzá nem igazította. „A ma divatját mindig fontosabbnak és kötelezőbbnek érezte a stílussá érett régínél” – mondta róla Csathó Kálmán.⁸⁵

A Vígszínházban Mészáros Giza és Varsányi Irén diktálta a divatot az 1910-es években. Mészáros Giza a „fess cipők és selyemharisnyák koronázatlan királynője” volt, aki a „párizsi kreációkat először hordta Pesten” és sztárhoz „illő” életmódot folytatott.⁸⁶ Varsányi Irén a magánéletben egészen szürke, hétköznapi, igénytelenül öltözködő nő volt, de a színpadon királynóként tündökölt.⁸⁷

„MŰVÉSZNŐK RETIKÜLT CSAK SZEMERÉNÉL VÁSÁROLNAK” – SZÍNÉSZNŐK A REKLÁMOKBAN

Magyarországon a 19. század második felétől váltak a színésznők modern értelemben vett „divatdiktátorokká”, eleinte a szépítőszerek és az életmód tekintetében; valószínűleg azért, mert a lapok társasági rovatában szereplő arisztokraták és nagypolgárok mellett ők voltak azok, akiknek a nevét, és a fotográfusok jóvoltából az arcát is ismerte a közönség, velük sikeresebben lehetett népszerűsíteni egy-egy terméket.

A divatcégek előszeretettel használták a színésznőket reklámcélokra. A *Színházi Élet* 1913–14-es évfolyamaiban a belső borítókön rendszeresen a színésznők mutatják be a különböző szörmebundákat, boákat, kepeket, amelyek „Elkán Gyula szücs-mütermében készültek, a Károly körút 19. szám alatt.” Az 1915-ös évfolyamban pedig több olyan címlapfotó jelent meg, amelyen egy-egy népszerű színésznő fényképe alatt ez a mondat szerepelt: „Toilettjeit HOLZER cs. és kir.

⁸⁴ Idézi: Bános 1986: 215.

⁸⁵ Csathó 1960a: 16.

⁸⁶ Mészáros Giza otthon. (*Színházi Hét* 1912. 2. 12–13.)

⁸⁷ Mátrai–Betegh 1957: 321–322; Bálint 1969: 43–44.

udvari szállítónál (Kossuth Lajos utca 9.) szerzi be.”⁸⁸ Ráadásul az egyik lap-számban tizenkilenc színésznő nevének egy-egy betűjéből a következőt lehetett összeolvasni: „Holzernél vásárolunk”.⁸⁹ 1917 folyamán pedig szinte minden lap-számban szerepelt a hirdetések között, hogy „művésznők retikült csak Szemerénél vásárolnak. IV., Deák Ferenc utca 13. szám.” 1917-ben írta a *Színházi Élet*:

„Némely előkelő szalonokban talán még tagadják, de bizonyos, hogy a színpadok diktálják a női divatot. Egy-egy nagyszerű színházi ruha valóságos forrongást jelent és matematikai pontossággal kiszámítható, hogy mikor jelennek meg utcán és szalonokban első követői. Vannak színházi ruhák, melyek szürkén és jelentéktelenül enyésznek el a függöny összecsapódásánál, de vannak olyanok is, melyek valóságos forrongást idéznek elő a nők táborában. [...] Budapesti szabók közül kevesen értenek ahhoz, mint kell valóban új, eredeti és stílusos ruhákat teremteni a színpadra. Örömmel jegyezzük ide Neumann Berta (Dorottya utca 3.) nevét, mint egy oly céget, mely a színpadi toilett-tervezés terén ily rendkívüli sikert ért el. »Pávaruhá«-nak nevezi a Neumann-cég Gombaszöghy új ruháját, és egészen bizonyosak vagyunk abban, hogy az új kreáció rövidesen hódító útra indul.”⁹⁰

Ugyanez a lap 1916-tól kezdve rendszeresen közölte a Párizsból hazatért divattervező, fotós és grafikus Angelo (Funk Pál) rajzait a színpadi kosztümökről.

A *Színházi Élet* és a hozzá hasonló újságok elsősorban a feltörekvő közép- és kispolgársághoz, valamint a színházi állóhelyeken, karzatokon helyet kapó „alsóbb néposztályokhoz” szóltak.⁹¹ Természetesen utóbbiak nem mint potenciális ruhavásárlók jelentek meg. Valószínűleg az olvasóközönség társadalmi összetétele is indokolta, hogy ezekben a színházi lapokban elsősorban a könnyű műfajok képviselőit mutassák be. A szegényebb és műveletlenebb közönség az operetteket, bohózatokat, népszínműveket nézte meg, ha valamelyik színház karzatára jegyet váltott. Nem véletlen tehát, hogy a Népszínház, Magyar Színház, Király Színház, Vígyszínház – amely célzottan polgári színházként alakult – mellett az orfeumok, kabarék csillagairól szóltak a tudósítások. A Nemzeti Színház művészeit általában csak egy-egy bemutató, vagy valamilyen nagyobb esemény kapcsán említik, akkor is kellő tisztelettel. Ők azok, akiknek a neve csak fehér hollóként fordulhat elő a „*Maga csak tudja, Intim Pista*”-típusú pletykarovatokban. A Nemzeti Színház gárdájából talán csak Márkus Emíliát lehetne kivételként említeni, aki mindig is tudatosan építette a maga sajtóját, és aki előszeretettel fotografáltatta magát a *Színház és Hét*, később a *Színházi Élet* fényképészeivel a legkülönbözőbb alkalmakkor. A „könnyű műfaj” képviselőinek a sajtóban való

⁸⁸ *Színházi Élet* 1915. 6., 12., 15. szám

⁸⁹ *Színházi Élet* 1915. 17. 42.

⁹⁰ *Színházi Élet* 1917. 1. 14.

⁹¹ A sajtótörténet és társadalomtörténet összefüggéseiről bővebben lásd: Buzinkay 1997; Sipos 2000; Lipták 2002; Gyáni 2006.

előretörése miatt már az 1870-es évek végén aggodalmát fejezte ki a *Fővárosi Lapok* szerkesztősége.⁹²

A DIVAT „PROPAGÁLÓI” A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A mozifilmek megjelenésével és elterjedésével párhuzamosan Magyarországon is kialakult a sztárkultusz. A sztár fogalmát nem könnyű meghatározni. Manapság sincs egyetértés ebben a kérdésben és a két a háború között sem volt.⁹³ Skaper Brigitta a két háború közötti magyar filmsztárokról írott tanulmányában a következőképpen definiálta a sztár fogalmát: „sztárnak az tekinthető a jelzett időszakban, akire fokozott sajtófigyelem hárult, aki nagy piaci értéket képviselt, és akinek népszerűsége akár tömegeket is megmozgatott.”⁹⁴ A modern értelemben vett sztárrendszer, sztárkultusz kialakulásához mindenképpen szükség volt a „belőlük élő” üzlet- és iparágra. Magyarországon ez a modern sztárrendszer az 1930-as évek legelején, a hangosfilm megjelenésével és elterjedésével párhuzamban alakult ki. Ha a színházi sajtót megnézzük, ez a „filmes” sztárrendszer, sztárkultusz a színpad világában is megjelent, pontosabban újjáalakult. A primadonakultusznak már régi hagyománya volt színházi berkekben, ehhez a harmincas években „csatlakoztak” a prózai színésznők is. A színpadi sikerek filmváltózatában gyakran ugyanazok a színészek játszottak, akik a színpadon is hódítottak az adott szerepben. A színházi sztárokat előbb-utóbb filmezni hívták (bár nem mindig voltak sikeresek), a filmezéssel – olykor egyetlen filmmel (!) – „befutott” színészeket pedig minden esetben „megtalálta” egy-egy színpadi szerep. Persze volt, aki filmen és színpadon is egyaránt sikeres, népszerű és elismert tudott lenni. (Csak a színésznőkre fókuszálva: pl. Tolnay Klári, Turay Ida, Muráti Lili, Szörényi Éva, Szeleczky Zita.)

A mesterséges „sztár csinálás” is megjelent a korszakban: a színházi bulvár-sajtó, pontosabban egy-egy szerkesztő, főszerkesztő törekedett arra, hogy sztárokat fedezzen fel, és a média eszközeinek segítségével minél szélesebb körben népszerűsítse a felfedezettet. „Míg a 19. század végéig elég volt, ha a kritikusok tehetségesnek ítélték a művészt, addig a 20. század elejétől kezdve csak abból válhatott sztár, akit ebben a sajtó hatékonyan támogatott.” – írta Gajdó Tamás és Magyar Nóra Karády Katalinról szóló tanulmányukban.⁹⁵ Az esetek egy részében valóban tehetséges színészek, színésznők karrierjét indította el egy-egy lap – elég itt Karády Katalin és Egyed Zoltán kapcsolatára utalni –, de volt, amikor tisztavirág életűnek

⁹² Blaha Lujza kaposvári és pozsonyi vendégszereplése kapcsán jegyezték meg, hogy „Soldosné asszony minden léptéről, fogadtatásáról, a neki szolt versekről, koszorúkról gyorsan küldenek tudósítást a műbarátok a központi lapoknak, s így az ő vendéjátékai mindig kellőleg vannak visszatükrözve a budapesti sajtóban. Ellenben a drámai művésznőkről, bármily hatással játszanak is hol itt, hol amott, megfelelkeznek értesítéseket írni.” (*Fővárosi Lapok* 1878. 78. 381.)

⁹³ Jenei 2008; ill. Pintér 2005.

⁹⁴ Skaper 2008: 8.

⁹⁵ Gajdó–Magyar 2003: 83.

bizonyult egy-egy sztárjelölt sikere (pl. Gervay Marica, Goll Bea). Arra is akadt példa, hogy a tehetséges, sztárolni kezdett fiatal, szinte még kislány színésznő nem bírta a rá nehezedő nyomást, mint azt Egyed másik felfedezettje, a Kolozsvárról a Vígszínházba szerződtetett Fényes Alice példája is mutatja.⁹⁶

Mindezek mellett a 19. századi tendenciák is folytatódtak a színházi lapokban:⁹⁷ a színésznők ruha- és kalapszalomonkat, kozmetikai szereket, autókat, háztartási gépeket reklámoztak.⁹⁸ Egy-egy terméknek azonban nem volt saját „arca”, azaz egy adott szépítőszer nem egyetlen színésznő reklámozott, hanem a termék a különböző lapszámokban más-más színésznő ajánlásával és aláírásával jelent meg. Az is gyakori volt, hogy egy terméket egyszerre több színésznő is népszerűsített egyetlen hirdetés keretében. Ennek talán az lehetett az oka, hogy a különböző életkorú, más-más stílust és színházi műfajt képviselő színésznők együttesen az újságolvasó nők szélesebb rétegét tudták „megszólítani”. A bakfisok Goll Beával, a modern femme fatale-ok Mezey Máriával és Simor Erzsivel, a komolyabb értelmiségi réteg Lukács Margittal és Szörényi Évával, míg az idősebb generáció Honthy Hannával és Kosáry Emmivel tudott azonosulni. Arra is akadt példa, hogy egy arckrémet ugyanaz a színésznő ajánljon a *Színházi Élet*-ben és a *Déliabban* megjelenő hirdetésben, igaz, kicsit eltérő szöveggel.⁹⁹

A színházi sajtóban megjelenő reklámok nagy része a divathoz, öltözködéshez kapcsolódott. Ezek a reklámok direkt és indirekt módon is megjelentek. A színházi lapok mindegyik számában, szinte kivétel nélkül, találunk olyan képaláírást, amely egy színésznő színpadi jelmeze vagy civil öltözéke kapcsán konkrétan megmondja, hogy az adott ruha vagy kiegészítő melyik szalonban készült, illetve melyik szabómester keze munkáját dicséri. (Ugyanez igaz e magazinok társasági rovataira is, csak ott a színésznők helyett az elit hölgyeinek ruháit mutatják be.) Ezeken kívül az egyes színházi bemutatók kapcsán az újságírók mindig kitérnek a primadonna, vagy a női főszereplő ruházatára. Sok esetben ekkor is konkrétan megnevezik a készítőt. Az öltözködés az a terület, ahol a színésznők hangsúlyozottan mértékadók a középosztály nőtagjai számára.

„Ismeretes, hogy a színpad és a film csillagai a legfőbb divatkreátorok, akik óriási hatással vannak az ún. privát nők öltözködésére és megjelenési formájára is, és nemcsak divatot, de egyéniséget is diktálnak.” – írta a *Déliab* 1934-ben.¹⁰⁰ Nézzük meg, kik a korszak legelegánsabban vagy éppen legextravagánsabban öltöző sztárjai!

⁹⁶ Fényes Alice a színházi „bukásról” és a rá nehezedő nyomásról: Beöthy Lydia: Fényes Alice: Kérem szépen, én mégis csak kezdő vagyok... *Film, Színház, Irodalom* 1942. 17. 8. és Faragó Baba: Az új szezonban felveszem a harcot! – mondja Fényes Alice. *Film, Színház, Irodalom* 1942. 36. 12.

⁹⁷ A vizsgált színházi lapok: *Színházi Élet*; *Déliab*; *Film, Színház, Irodalom*; *Színházi Magazin*; *Sztár*.

⁹⁸ Bővebben lásd: Kiss 2013.

⁹⁹ Dayka Margit aláírásával és ajánló soraival jelent meg az *Elida Ideal Creme* reklámja mindkét lapban. (*Déliab* 1936. 27. 31. illetve *Színházi Élet* 1936. 27. belső címlap.)

¹⁰⁰ Jörgen Kamilla 1934: A művésznő és divat öfensége. *Déliab* 1934. 30. 2.

„A mi operettprimadonnáink közül először Fedák Sári kezdte az egyéni öltözködést. Ruháit maga tervezte, maga ügyelt az elkészítésükre, és sajátos egyéniségén kívül ez is hozzájárult rakétaszerű feltűnéséhez. Ő volt az, aki először viselt bubifrizurát. Az őt megelőző primadonnák a nadrágszerepekhez rövid parókát viseltek, Fedák azonban elkövette azt a merészséget, hogy a Bob herceghez levágatta a haját és az utcán is rövid Bob herceg frizurában mutatkozott. Forradalmi újítás volt ez a maga idejében, és ha hozzátesszük, hogy Fedák volt az első fiúsalakú primadonna, megérthetjük azt a nagy ribilliót, amit megjelenése az operettvilág berkeiben keltett.”¹⁰¹

Az örökifjú Fedák Sári a színpadi öltözködés terén még a Horthy-korszakban is állandó beszédtema. Egy-egy színházi lap már hetekkel a Fedák-premierek előtt „kiszivárogtat” valami kis információt a készülő ruhákról, amelyeknek részletes leírását a bemutatóhoz kapcsolódóan lehet olvasni.

„A divatszalon-tulajdonosok a Vígszínházba rohantak Fedák kosztümjeit tanulmányozni, az úri szabók Jávor, Somlay és Gyergyai urak frakkjait megcsodálni...” – írta a *Délibáb* 1933-ban az *Egy asszony, aki tudja, mit akar* című zenés vígjáték bemutatója után, majd az újságíró így folytatta:

„Fedák érti a legjobban a színpadi öltözködés titkát, és éppen ezért minden belépése külön attrakció. Ezúttal hófehér, uszályos estélyi ruhát és ezüst parókát hordott. Mikor később a fehér ruha fölé egy stilizált Napóleon-frakkot húzott, és fejébe nyomta a napóleoni csákót, olyan viharos nyíltszíni taps robbant ki, mely kétségtelemné tette a jelenlévő szakértő hölgyközönség elragadtatását. E toalettnak szóló tüntetés megismétlődött a lila ruhánál és a narancsszínűnél is.”¹⁰²

„Új színésznőt ismertünk meg ebben a Fedákban – írta Torday Sándor a *Fiam, a miniszter úr* című Birabeau-darab premierje kapcsán –, nem primadonnát, nem sztárt, de egy egészen csodálatosan remek színésznőt, akinek alakítását élménnyé avatja az egyéniség zsenialitása. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy ruhái ezúttal is szenzációsan elegánsak és eredetiek.” (Kiemelés tőlem – K. Cs.)¹⁰³ „Bármilyen szerepet alakít, az öltözködésében mindig van valami – Fedákos. Mindig kitalál valamit, akár a hercegnő fényűző ruhájában, akár az egyszerű polgárasszony kosztümjében jelenik meg.”¹⁰⁴

A színésznői középgeneráció tagjai közül Bajor Gizivel és ruháival is gyakran foglalkoznak a színházi lapok. A harmincas évek második feléig, Szörényi Éva és Szelezky Zita „berobbanásáig” gyakorlatilag ő az egyetlen nemzeti színházi színésznő, akit sztárol a bulvársajtó. Bajor Gizi számára színpadi ruhát tervezni szintén felért egy jó reklámmal:

¹⁰¹ Jörgen Kamilla 1934: A művésznő és divat öfensége. *Délibáb* 1934. 30. 4.

¹⁰² Forró Pál: Egy asszony, aki tudja, mit akar. *Délibáb* 1933. 1. 9–10.

¹⁰³ Torday Sándor: Fiam, a miniszter úr. *Délibáb* 1936. 39. 11.

¹⁰⁴ Amikor a „Júlia” Bajor Gizi és az „Antónia” Fedák Sári marad (*Délibáb* 1933. 5. 8.).

„A jövő hét nagy premierjén a Nemzeti Színházban ismét nagyon szép toalettet fogunk látni. A ruhákat Bajor Gizi viseli Bethlen Margit grófnő »Cserebogár« című darabjában. Három toalett készült Bajor Gizi számára ehhez a darabhoz – mind a három hófehér. Az egyik egy kerti ruha, a másik egy egyszerű angolruha, a harmadik pedig hosszú, hófehér, matt selyemből való délutáni toalett, amelyet a darab lóverseny-jelenetében visel Bajor Gizi. [...] Bajor Gizi egyébként a színpadi ruhapróbákat mindjárt összekapcsolta a privát toalett-rendeléssel is. Egy nagyon szép fehér estélyi ruha készül számára, fekete csipkeháttal és egy fekete csipkekeppel, amelyet fehérroka szegélyez.”¹⁰⁵

A Bajorral egyidős Honthy Hanna népszerűsége is törtetlen a korszakban. Az operett műfaji sajátosságaiból adódóan az ő színpadi kosztümjeiről, magánéletben viselt ruháiról hosszan ír a színházi sajtó. Honthy pontosan tisztában volt azzal, hogy színésznőként milyen hatással van a közönségre, és ez befolyásolta őt színpadi ruhái megtervezésénél:

„A ruhák összeválogatásánál az volt a szempontom – írja a Zimberi-zombori szépasszony premierje kapcsán –, hogy elegáns, úri, bármelyik polgári dáma által is viselhető toalettjeim legyenek. A színésznő feladata már ősidőktől fogva, hogy propagálója legyen a divatnak. Hány stílus és hány divatirány van, amit nem a szabónő, hanem az elegáns, jóízű, nagy színésznők tettek népszerűvé. Igaz, hogy a divatpropagátorok csak ritkán voltak operettszínésznők. A régi operett csillogó flitteres, struccollas, fodros, tarka-barka ruhacsodái igazán nem alkalmasak arra, hogy azokat polgári hölgyek utánozzák.”¹⁰⁶

A cikkben megtalálhatjuk Honthy mind a hét színpadi kosztümjének részletes leírását, valamint fotókat is. Három évvel később egy másik premier kapcsán a *Film, Színház, Irodalom* újságírója a következőket írta Honthyról és ruháiról: „Honthy Hanna a »Száz piros rózsában« egész divatrevüt mutat be. Szenczi ruháiról már beszélnek a városban.” Ezután a toaettek részletes leírása következik, majd a cikk a következő sorral zárul: „Honthy ruháiért külön érdemes megnézni a darabot.”¹⁰⁷ Még ugyanebben a lapszámban a divat rovatban részletes rajzok is vannak a ruhákról, valamint megtudhatjuk, hogy „Honthy Hanna összes ruháit Rotschild Klári készítette (Deák tér 3.)”.¹⁰⁸

A szintén a „középgenerációhoz” tartozó Makay Margit visszafogott, elegáns stílusú színpadi és civil ruháiról is mindig elismerő szavakkal írtak a lapok.

¹⁰⁵ *Színházi Élet* 1934. 11. 85.

¹⁰⁶ Honthy Hanna: Toalettjeim. *Színházi Magazin* 1939. 28. 48–50.

¹⁰⁷ *Film, Színház, Irodalom* 1942. 3. 22.

¹⁰⁸ *Film, Színház, Irodalom* 1942. 3. 24. Jelenlegi ismereteim szerint Rotschild Klára volt az egyetlen ruhaszalonn-tulajdonos, aki Magyarországon maradván a szocializmus éveiben is a szakmájában tudott működni, sőt, szalonja ugyanúgy az akkori elit tagjai számára készített ruhákat, mint azt a háború előtt tette.

„Makay Margit a legelegánsabb magyar színésznők egyike” – írta róla a Színházi Magazin egy, a korszak sztárjainak öltözködési stílusáról írott cikkében.

„A privát életben is éppen olyan egyszerűséggel öltözködik, mint a színpadon. Ő az elegáns magyar polgári úriasszony mintaképe.”¹⁰⁹ „A ruha nálam kompozíció. – vallotta Makay egy 1934-es interjúban – Az egyéniséget kell, hogy kihozza. A szabónőimmal magam tervezem. [...] Privát életben kevés ruhám van, de csak finom anyagból és jó helyen csináltatom. A szabónő is intelligens legyen, hogy a vevő jól öltözködhessenek.”¹¹⁰

A modern, sportos fiatal lány típusát Muráti Lili képviselte a színpadon és a filmekben. A magánéletben is kedvelte a modern, ugyanakkor elegáns ruhadarabokat. Az ő premierjei is felértek egy divatbemutatóval, amit a színházi lapok is hangsúlyoztak:

„Muráti Lili egyénien, angolos eleganciával öltözködik, és ezt az egyéniséget megőrizte színpadi toalettjeinek kiválasztásában is. Ruháit [...] Berkovits Andor szalonja készítette nagyon sok ötlettel és ízléssel. [...] Muráti Lili gyönyörű kalapjaival is feltűnést keltett. [...] Négy remek modell készült el Muráti Lili számára Gergely Vilmánál. Mind a négy kalap más-más típus, és tekintve, hogy mindegyik egy-egy nagy párizsi ház legjobb kreációja, biztos, hogy ezek a kalaptípusok lesznek divatosak. [...] *A kalapoknak sikerét igazolja az a pár kitűnő ízlésű dáma, aki máris megrendelte Muráti kalapjainak kópiáit.*”¹¹¹ (Kiemelés tőlem – K. Cs.)

A cikket számos – műtermi – ruhafotóval is illusztrálták. Muráti még sokáig egyedül képviselte a színésznők között a sportos stílust:

„Muráti Lili nemcsak a színpadon, hanem a privát életben is a sportoló »up to date« stílusú, modern fiatal leányt szimbolizálja. Öltözködése tökéletesen harmonizál ezzel a stílussal. Mindig egyszerű, angolos, bő szoknyájú, rövid ruhákat visel, a legdivatosabb kényelmes szandálcipőkkel, arconkívüli, karimás kalapokkal. Kabátjai mindig angolosak, egyenesek. Az esti öltözködésben is ugyanez a stílus érvényesül Muráti Lili-nél. Sohasem visel úgynevezett »onalruhákat«, testhez simuló szaténokat. Taft, csipke vagy muszlin estélyi ruhái mindig bőszoknyájúak, szűkderekúak, harmonizálnak fiatalos egyéniségével, vállig erő, leányos, keresetlen egyszerűségű frizurájával.”¹¹²

1941-ben, amikor a *Színházi Magazin* meghirdette a Színházi Magazin Szabadegyetemét, Muráti Lili kapta azt a feladatot, hogy az öltözködésről beszéljen a hallgatóságoknak.¹¹³

¹⁰⁹ *Színházi Magazin* 1940. 27. 40.

¹¹⁰ Gyenes Rózsa: A dáma a színpadon. Makay Margit titkai. *Délibáb* 1934. 34. 7–8.

¹¹¹ *Színházi Élet* 1935. 5. 72–74.

¹¹² *Színházi Magazin* 1940. 27. 39.

¹¹³ Muráti Lili: Az öltözködés művészete (A Színházi Magazin Szabad Egyeteme). *Színházi Magazin* 1941. 11. 9–11.

Mezey Mária is tökéletesen eltalálta, hogy egy *famme fatale*-nak mit kell viselnie a színpadon és az utcán.

„Mezey Mária, a műszempillás, vöröseshajú démontípus, estélyi öltözködésében követi az általa megszemélyesített nőtípus öltözködési stílusát. Szűk, testhez simuló lamé és saténtoalettjei, álma és vágya minden nőnek, aki nagyvilági nőként szeretne szerepelni. Ezekhez a ruhákhoz azonban alak is szükséges. Olyan nádszálkarcúnak és szabályos természetűnek kell lenni, mint amilyen Mezey Mária. Délelőttre Mezey Mária szeret egyszerűen, angolosan öltözködni, kerekfejű, hátul felhajtott, elől lehajtott karimájú amerikai Durbin-kalapot visel angol kosztümjeihez, és angolos csíkos selyemruháihoz.”¹¹⁴

Az angolos stílust, a nadrágkosztümöt, a kihajtott inggallért Karády Katalin hozta divatba Magyarországon. A kalapokhoz való viszonya érdekesen alakult: kezdetben azzal váltott ki megütközést sokakból, hogy egyáltalán nem hordott kalapot.¹¹⁵ Kolléganői ekkoriban már gyakran szerepelnek egy új kalaptervező – bizonyos Frank Irma – reklámjaiban. Karády 1945 után azonban egészen extravagáns kalapokat kezd el hordani, amelyek Frank Irma Váci utcai szalonjában készülnek. A két nő életútja az emigrációban szorosan összefonódott: a kalapkészítő Frank Irma – és szalonja – biztosította Karády Katalin számára is a megélhetést.¹¹⁶

Amint a fentiekből is láthatjuk, a színházi sajtó kihasználta a sztárokból rejlő lehetőségeket; a róluk megjelent írások, a velük kapcsolatos pletykák biztosították a magas példányszámot, az olvasóközönséget pedig mindenféle „trükkal” igyekeztek közelebb hozni a sztárokhöz, illetve mindenféle játékot kitaláltak, hogy a sztárok iránti érdeklődést fenntartsák. Ilyenek voltak például a népszerűségi versenyek, vagy azok a típusú játékok, amelyeknek kapcsán egy-egy híres színdarab vagy népszerű film, aktuális színpadi sikerdarab „álomszereposztását” kellett megírni a lap számára.¹¹⁷ A sztárok népszerűsítését szolgálták az ún. autogram-délutánok, a színházi lapok boltjai, stb.

A 19. század elején a színésznők jelmezeit kezdték „lemásolni” a középosztálybeli nők. A század közepétől a divatszalonok már „élő” reklámnak használták a legnépszerűbb színésznőket, és „felfedezték” őket a szépségiparhoz tartozó más cégek, vállalkozók is: a fodrászok, a kozmetikai szerek forgalmazói, az ékszerészek, stb. A századfordulótól kezdve pedig a színésznőkkel mindent el lehet adni: autót, lakberendezési tárgyakat, sporteszközöket, ételeket, italokat. Ez a tendencia a nyugati világban azóta is töretlenül „fejlődik”, mindig az aktuális divathoz igazodva.¹¹⁸ Magyarországon ez kevésbé van így: a második világháború után

¹¹⁴ *Színházi Magazin* 1940. 27. 39.

¹¹⁵ *Színházi Magazin* 1940. 27. 40.

¹¹⁶ Pusztaszeri 2008: 276–281.

¹¹⁷ Skaper 2008: 115–118.

¹¹⁸ Bár az is igaz, hogy sok tekintetben a „komoly” művészi feladatokat nem végző ún. celebek nagyobb reklámértékkel bírnak, mint az „igazi” színésznők.

a magyar színésznők „elvesztették” divatformáló szerepüket. A szocialista (divat) eszmék hirdetésére, reklámozására nem voltak alkalmasak. Bár a *Film, Színház, Muzsika* hetilapban az 1960-as évek végétől megjelentek színésznői divatfotók, a 19. század végi, 20. század eleji „aranykor” már sohasem tért vissza.

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt)

Fol. Hung. 2711 *Jászai Mari hagyatéka*.

Fol. Hung. 2711 15. doboz *Jászai Mari: A színésznő mint munkásasszony*

Levelestár, *Jászai Mari levelei Kassai Vidorhoz*.

Levelestár, *Jászai Mari levelei Mihalisi Mimibehez*.

Levelestár, *Jászai Mari levelei Prielle Kornéliához*.

Levelestár, *Prielle Kornélia levelei Jászai Marihoz*.

Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (OSZK SztT)

A Nemzeti Színház iratanyagának maradványai 1885–1944. (OSZK SztT, Fond 5)

A Nemzeti Színház irattárának maradványai 1837–1884. (OSZK SztT, Fond 4)

Kimutatása a nemzeti színház személyzetének és illetőségeinek az 1855/6-iki kezelési évre (OSZK SztT, Analekta 430)

Blaha Lujza 1987: *Blaha Lujza naplója*. (Közreadja Csillag Ilona.) Gondolat, Budapest.

Déryné 1900: *Déryné Naplója I–III*. (S. a. r.: Bayer József.) Singer és Wolfner, Budapest.

Jászai Mari 1998: *Jászai Mari Emlékiratai*. (Válogatta és a bevezetőt írta Lukácsy Sándor.)

Magyar Könyvklub, Budapest.

Kassai Vidor 1940: *Emlékezései*. (S. a. r.: Kozocsa Sándor.) Királyi Magyar Egyetemi

Nyomda, Budapest.

Pálmay Ilka, gróf Kinskyné 1912: *Emlékirataim*. Singer és Wolfner, Budapest.

A Hét, 1904.

Déliab, 1933–1938.

Divatcsarnok, 1854.

Film, Színház, Irodalom, 1939–1944.

Fővárosi Lapok, 1866, 1878 és 1883.

Hölgyfutár, 1850–1851.

Nemzeti Újság, 1926. október 6.

Színészek Lapja, 1885, 1919.

Színházi Élet, 1911–1938.

Színházi Hét, 1911–1912.

Színházi Magazin, 1939–1940.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bajza József 1986: *Szózat a pesti Magyar Színház ügyében.* (S. a. r.: Szigethy Gábor.) Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Bálint Lajos 1967: *Karzat és páholy.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Bálint Lajos 1969: *Vastaps.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Porzso Kálmán (szerk.) 1926: *Blaha Lujza Emlékalbum. Blaha Lujza élete és művészete. Kortársai. A jelenkor színészei és drámaírói.* Az Országos Blaha Lujza Emlékbizottság kiadása, Budapest.
- Bános Tibor 1986: *Aki szelet vet... Fejezetek Fedák Sári életéből.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Bárdos Artúr 1929: Színész és színésznő. *Lantos Magazin* 9. 761–763.
- Buzinkay Géza 1997: Bulvárlapok a pesti utcán. *Budapesti Negyed* (5.) 16–17, 31–44.
- Csathó Kálmán 1960a: *A régi Nemzeti Színház.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Csathó Kálmán 1960b: *Ilyennek láttam őket. Régi nemzeti színházi arcképalbum.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Egressy Gábor 1889: *A színészet iskolája.* A szerző hátrahagyott dolgozataiból egybe- gyűjté és kiadja Egressy Ákos. Hornyánszky Viktor nyomdája, Budapest.
- Fábrri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.) 2006: *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895.* Kortárs Kiadó, Budapest.
- F. Dózsa Katalin 1989: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Fedák Sári 1929: *Útközben. Beszélgetés a barátommal.* I–II. Szöllösi Zsigmond kiadása, Budapest.
- Földes Anna 1983: *Jászai Mari és a magyar színház.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Gajdó Tamás – Magyar Nóra 2003: *A sokkarátos hangú vamp.* In: Gadó Tamás (szerk.): *Dívák, primadonnák, színésznők. Jászai Mari – Fedák Sári – Karády Katalin.* Ernst Múzeum, Budapest, 83–105.
- Goldschmit, Rudolf 1922: *Die Schauspielerin. Ihr Weg, ihre Gestalt und ihre Wirkung.* Walter Hädecke Verlag, Stuttgart.
- Gyáni Gábor 2006: *Sajtótörténet a társadalomtörténet szempontjából.* http://www.media-kutato.hu/cikk/2006_01_tavaszi/04_sajtotortenet/01.html – utolsó letöltés: 2012. október 2.
- ; Jászai Mari 1955: Színész és közönség. In: Debreczeni Ferenc (szerk.): *Jászai Mari írásai.* Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 404–423.
- Jenei Ágnes 2008: A sztár változó fogalma. *Médiakutató* (9.) 1. 7–15.
- Join-Diéterle, Catherine 2003: A párizsi úr otthon. In: F. Dózsa Katalin – Hegyiné Déry Erzsébet (szerk.): *Párizs és Budapest a divat tükrében 1750–2003.* A Budapesti Történeti Múzeum kiadása, Budapest, 13–20.
- Kahane, Arthur 1997: A színésznő. *Színház* 7. 37–38.
- Kerényi Ferenc 1990: *Magyar színház történet 1790–1873.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kerényi Ferenc (s. a. r.) 2000: *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837).* I–III. Munkácsy Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

- Kéri Katalin 2008: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- Kiss Csilla 2007: „*Királynő vagy te a művészet országában*”. *A színésznői szerepkör változásai a 19. századi Magyarországon*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Kiss Csilla 2013: *Színésznőkép a két háború közötti színházi sajtóban*. (Szakdolgozat) Pannon Egyetem, Veszprém.
- Lipták Dorottya 2002: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*. L'Harmattan, Budapest.
- Lukács Anikó 2002: Nemzeti divat a reformkori Pesten. *Korall* (3.) 10. 40–56.
- Mátrai-Betegh Béla 1957: Varsányi Irén. In: Gyárfás Miklós – Hont Ferenc (szerk.): *Nagy magyar színészek*. Bibliotheca Kiadó, Budapest.
- Molnár Gál Péter 1997: Honthy Hanna és kora. In: Molnár Gál Péter: *Honthy Hanna és kora*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 25–68.
- Möhrmann, Malte 1989: Die Herren zahlen die Kostüme. Mädchen vom Theater am Rande der Prostitution. In: Möhrmann, Renate (Hrsg.): *Die Schauspielerin. Zur Kulturgeschichte weiblicher Bühnenkunst*. Insel Verlag, Frankfurt am Main.
- Paulay Ede 1871: *A színészet elmélete. Iskolai kézikönyv a színészeti tanoda növendékei számára*. Kocsi Nyomda, Pest.
- Péchy Blanka 1958: *Jászai Mari*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Pintér Márta Zsuzsanna 2005: A színészek társadalmi státusza. In: Bécsy Tamás – Székely György (szerk.): *Magyar Színháztörténet 1920–1949*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Popper Péter 2000: *Színes pokol*. Saxum Kiadó Bt., Budapest.
- Pusztaszeri László 2008: *Karády és Ujszászy: párhuzamos életrajz történelmi háttérrel*. Kairosz, Budapest.
- Rakodczay Pál 1884: *A színészet rendszere. A drámai jellemalkotás eszmei és technikai elvei a színészet történetéből, gyakorlatából vont tanulságok s az élet jelenségeinek megfigyelése alapján tárgyalva*. Schlesinger Nyomda, Budapest.
- Rédey Judit 2010: A 19. századi divatlapok és divatképek. In: Kovács Ferenc – Rédey Judit – Tompos Lilla – Török Róbert: *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest.
- Sipos Balázs 2000: A tömegsajtó és a világháló a 20. század első felében. *Mozgó Világ* (26.) 7. 92–104.
- Skaper Brigitta 2008: Magyar filmsztárok a két világháború közötti Magyarországon. *Médiakutató* (9.) 3. 111–122.
- Tompos Lilla 2010: A dísz-magyar öltözetről. In: Kovács Ferenc – Rédey Judit – Tompos Lilla – Török Róbert: *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest.
- Verő György 1926: *Blaha Lujza és a Népszínház Budapest színi életében*. Franklin, Budapest.

Czingel Szilvia

A látható és láthatatlan divat

A modern fehérenemű magyarországi elterjedése

„Hajh, igen emlékszem: mindig az a fűző,
Omló, habos szoknya, vérünket fölűző,
Parfümös kis nadrág, finom batiszt-játék
De mindig az a cél, mindig az a szándék”.¹

A két világháború között készült magyar filmek jellegzetes figurái voltak a bolondos, sokszoknyás, vászonpendelyes, időnként a „nagysága” selyemharisnyájában pompázó, (nép)viseletes parasztleányok. A vidékről a fővárosba érkező fiatal cselédleányok betekintést nyertek egy számukra addig teljesen ismeretlen milióbe. A számos kihívás mellett, többek között általuk teljesen ismeretlen ruhadarabokkal kellett megismerkedniük. Ez különösen jellemző volt a mai értelemben vett fehéreneműdivatra is.

A modern fehérenemű-viselet megjelenése a polgári, majd a falusi-paraszti öltözködéskultúrában Magyarországon eddig teljesen feldolgozatlan téma, miközben a fehérenemű története külföldön alaposan kutatott a művészettörténészek, divattervezők és a történészek körében egyaránt.

Tanulmányunkban a női fehéreneműdivaton és a vele szorosan összefüggő szépségkultuszon keresztül a századforduló, és a két világháború közötti polgári fehérenemű divatirányzatoknak a cselédleányok öltözködéskultúrájára, illetve a falusi fehérenemű-viseletre gyakorolt hatását elemezzük.²

A nemzetközi szakirodalomból több olyan írást említhetünk, amely az e tanulmányban is vizsgált kérdéseket járja körül, történetesen azt, hogy a fehéreneműs szekrények mélyén lapuló fehéreneműdarabok összetételének, típusainak változásai milyen összefüggésben vannak a 19–20. századi kulturális és társadalmi változásokkal.³ Például a világhírű francia fehérenemű-tervező, Chantal Thomass és a divattörténész Catherine Ormen, aki a párizsi Musée de la Mode et du Textile-Arts Décoratifs kurátora is egyben, a fehérenemű történetét bemutató könyvükben a következő két fontos kérdésre keresték a választ: mennyiben alakítja, határozza meg a fehéreneműt azt, amit az emberek a női testről gondolnak, illetve mennyire tükröződnek a fehéreneműtípusok 19–20. századi alakulásában a korszak kulturális és társadalmi változásai.⁴ Megállapításuk szerint a fehérenemű

¹ Ady Endre: A szerelem époszából, 1910.

² A férfi alsóruha átalakulására jelen tanulmányunkban nem térünk ki.

³ Bertrich 1986; Cartier 1992; C. Willett–P. Cunnington 1992; Ewing 1978; Tobin 2000; Thomass-Ormen 2000.

⁴ Thomass-Ormen 2000.

átalakítja a női testet és ezzel befolyásolja az adott kor szépségideálját is. A szerzők a *Belle Époque* 19. század végi időszakára tették azoknak a forradalmi gondolatoknak a megjelenését és a mentalitás megváltozását (intimitás megjelenése, nudizmus, higiénia, testiség felfedezése, feminizmus), amelyek óriási hatást gyakoroltak a női fehérneműdivatra is.

C. Willett és Phillis Cunnington a *The History of Underclothes* című kötetében történeti áttekintést adott arról, hogy az egyes korokban hogyan változott és mit jelentett a fehérnemű.⁵ Könyvükben lenyűgöző mennyiségű adat segítségével ismerhetjük meg, hogy milyen alsóneműt viseltek az angolok több mint hat évszázadon keresztül.

Az osztrák néprajzi kutatás is új szempontok alapján ragadta meg az alsónemű történetét a századelő bécsi mosónői életmódjának elemzésével. Fred Bertrich a mosás kultúrtörténetét feldolgozó munkája – amelyben részletesen kitért a fehérnemű tisztítására is – számos olyan támpontot adott, ami az általunk is vizsgált intim szféra kutatását segítette.⁶ A tanulmányból képet kaptunk egyrészt a bécsi fehérneműdivatról, arról például, hogy milyen rendszerességgel váltottak fehérneműt a bécsi polgárcsaládok. Továbbá arról is, hogy a polgári középosztály mosónői beleláltak a család legintimebb szférájába, hiszen ők mosták a család szennyesét (többek közt a fehérneműt is).

A magyar szakirodalom már korántsem ilyen gazdag, a tanulmány címében megfogalmazott témában alig találtunk kutatásokat. Sem a magyar divattörténet, sem a művészettörténet, de a még a társadalomtörténeti kutatások sem érintették a most bemutatni kívánt témát részletesen. Leginkább, ha szórványosan is, a néprajzi szakirodalom tér ki a paraszti alsónemű-használatra. Leginkább az egyes tájegységek, például Kapuvár, Kalotaszeg, Sárköz népviseletét bemutató munkák emelhetők ki.⁷ A Néprajzi Múzeum *Félre gatyá, pendely* című⁸ 2002-ben megrendezett kiállítása ugyan éppen az általunk is felvetett problémát boncolgatta, de csak a hagyományos paraszti alsóruha-használatra tért ki.⁹ A polgárosodás hatása a népviseletre, a cselédek kultúráközvetítő szerepe, a szépségkultusz, a testkultúra fogalmának értelmezése, amelyek saját kutatásunknak is fő vezérfonalai,¹⁰ részben Horváth Terézia, Fél Edit, Katona Edit, Gyáni Gábor tanulmányaiban is az elemzés tárgyát képezték. Végül meg kell még említenünk F. Dózsa Katalin divattörténeti írásait, amelyek egy-egy fehérneműdarab megjelenésére hívták fel a figyelmet.¹¹

⁵ C. Willett–P. Cunnington 1992.

⁶ Bertrich 1986.

⁷ Horváth 1972; Fél 1991: 9–49; Kovách 1909: 201–221; Jankó 1993.

⁸ A kiállítás *Félre gatyá, pendely – Látható és láthatatlan* a magyar népviseletben címmel volt látható 2002. május 31. és szeptember 29. között a Néprajzi Múzeumban.

⁹ A kiállítás katalógusa: Katona 2002.

¹⁰ Czingel 1999.

¹¹ F. Dózsa 1982; Fél 1991: 9–49; Gyáni 1983, 1997: 101–126; Horváth 1972; Katona 2002.

Kutatásunkban érintettük a higiénia és tisztálkodás két világháború közötti jelenségeit, így például a fehérneműváltás és -viselés kérdését is.¹² Forrásként leginkább a néprajzi szakirodalmat, az oral history módszerével készített interjúkat, valamint a korabeli reklám- és katalógusanyagokat használtunk fel. Tanulmányunkban teljesen szórta, véletlenszerűen kerültek közlésre az adatok, mert általában csak egy-egy néprajzi szempontból jelentős tájegységre vonatkozó népviselet bemutatásában utalásszerűen előforduló adatok szolgáltatottak információt a témára vonatkozóan; ezekből az adatokból tudtunk szintetizálni, óvatos következtetéseket levonni. Az interjúkészítés sem volt mindig zökkenőmentes, hiszen a kérdések intim témákat feszegettek.¹³

Fontos a fehérnemű kifejezés fogalmának tisztázása, mert a vizsgált időszakban, vagyis a 19. század végének, illetve a 20. század első felének szóhasználatában a fehérnemű szó alatt elsősorban az ágyneműket, zsebkendőket, kendőket, abroszokat, törülközőket értették. A mai értelemben használt fehérnemű-darabokat alsóruhának (ill. reformfehérneműnek) nevezték, városban és faluhelyen egyaránt. Az esetek nagy többségében nem is fehér, hanem nyers színű volt az akkori, mai értelemben használt fehérnemű.¹⁴ A polgárasszonyok kedvenc időtöltésének számított például az, amikor a vendégségbe érkező hölgyeknek megmutatták a fehérneműs szekrényeik tartalmát. Állandó társalgási témának számított, hogy kinek a mosónője ügyesebb, melyikük mosott szebben, kinek a fehérneműs szekrényében állnak szebben a kikeményített, kimángorolt és vasalt fehérneműk. Ilyen esetekben természetesen nem a személyes testi fehérneműket mutogatták egymásnak. Ez a téma tabu volt, mint ahogy az intimitás és a testi higiénia is. Korabeli fotót is csak elvétve találtunk,¹⁵ a nők nem fényképezkedtek alsóneműben, és a család előtt sem volt illendő így mutatkozni. Ez a fajta prüdség a kutatást is megnehezítette, hiszen a visszaemlékezők gyakran nem tudtak pontos választ adni a fehérnemű- viselésre vonatkozóan, hiszen sokan soha nem látták édesanyjukat, nagymamájukat testi fehérneműben. Kivételt képez a fűzött hordó asszonyok időszaka, ugyanis a fűzött fel- és levenni csak segítséggel lehetett, a cselédek, de gyakran a gyerekek is segédkeztek a „*nagymamát kicsomagolni*”.

A fehérneműváltás szorosan összefüggött a vizsgált időszak tisztálkodási normáival. Míg a polgárasszonyok lehetőség szerint 3–4 naponta, de legalább hetente egyszer, a nagyfürdés alkalmával váltottak fehérneműt, a cselédek fehérneműváltása már nem ilyen egyértelmű, hiszen általában nem rendelkeztek

¹² Czingel 1999.

¹³ Az interjúalanyok kivétel nélkül 1935 előtt születtek. Csak érdekességként említjük meg, hogy a paraszti közösségekben élő interjúalanyok nyitottabbak voltak a témára, mint a polgári környezetben nevelkedett társaik.

¹⁴ A 19. század második feléig ugyanis nem, illetve csak nagyon sok munkával tudtak vegyileg fehéríteni, a fehérített pamutanyag annyira drága volt, hogy csak nagyon kevesen engedhették meg maguknak (Mengyán 2011.).

¹⁵ Ennek bizonyítéka, hogy pl. a Nemzeti Múzeum fotótárában mindössze 3 kép lelhető fel témánkhoz segítségül.

annyi alsóruhával, hogy legalább háromnaponta váltani tudják. Jó esetben a heti nagyfürdés alkalmával váltottak alsóruhát, de előfordult az is, hogy a „nagysága” szólta, hogy át kellene már cserélni azt is. Szerintük a ruha nem feltétlenül attól vált szennyesé, hogy fizikailag is bepiszkolódott. Meghatározta ezt egy sor beidegződött szokás is, mely szerint például egy héten egyszer, általában szombaton fehérneműt kell cserélni: hiszen másnap, a vasárnapi misére illet tisztá ruhában menni (a cselédek vasárnap eltávozását kérhettek a misére). A tisztaságot sokszor a fehér színnel azonosították, így például csak akkor váltották át fehérre, ha a ruha már szürke lett. Általában két-három váltás ruha állott rendelkezésükre, de sokszor még annyi sem. Ebben a tekintetben is ugyanaz az értékrend érvényesült, mint a testi higiéniaánál. A cseléd nem mindenhol rakhatta szennyes ruháját a család szennyesartójába. Ilyenkor a cselédszobában, vagy a konyhában, szatyorban, a ruhásszekrény aljában tartotta ezeket a mosásig. Ott, ahol megengedték, hogy a szennyesartóba tegyék, mindig a folyosón levő ládába teheték csak be. A fürdőszobában tartott, csak a testi fehérnemű tárolására szolgáló szennyesartóban a cseléd soha nem helyezhette el a maga szennyesét. A paraszti kultúrában a cselédekéhez hasonlóan általában kéthetente, gyakran csak havonta cserélték le a fehérneműt.

AZ ÚJ NŐI IDEÁL ÉS A FEHÉRNEMŰ FORRADALMA

A 19. század végére egy új világvég és egyben stílus kopogtatott Európa ablakán, ami szakított a historizmus merevségével, és teljesen megváltoztatta a női divatot is. A *szecesszió* vagy *Jugendstil*, Franciaországban *art nouveau* kulturális és társadalmi mozgalma nagy léptekkel alakította át a 19. század kényelmetlen, mozgásra, sportra, munkára alkalmatlan női viseletét.¹⁶ Az Európát meghódító, a középkori divatelveknek hátat fordító stílusváltás búcsút mondott a derekat összeszorító páncélfűzőnek és az alsószoknyák tömkelegének. Gustav Klimt felesége, Emilie Flöge¹⁷ az új irányzat egyik képviselőjeként fehérneműket kezdett tervezni Bécs arisztokrata hölgyeinek, ami már a szecesszió és a hozzá kapcsolódó forradalmi gondolatok, a női test újraértelmezésének jegyében történt. Pár év késéssel ugyan, de az új divatirányzat Magyarországra is megérkezett, és az arisztokrácia, de az alsóbb polgári rétegek asszonyai is soha nem látott kihívásokkal találták szemben magukat. Mindezekből a törekvésekből azonban a hagyományokhoz erősen kötődő falusi népviselet és női szépségideál alig érzékelt valamit. Az új stílusirányzat, mint ahogy az építészetben és az iparművészetben, a divatban is a tartalom és a forma közeledését hozta. Az egyes ruhadarabok tervezésénél a funkcióból indultak ki, és ennek megfelelően alakították a formát.

¹⁶ F. Dózsa 1982: 189.

¹⁷ Flöge a szecesszió jegyében ruhaterveiben a racionális női ruha stílusát követte, ami már a fűző nélküli, finom vékony alsóneműre épülő ruhastílus volt. Jeles képviselője volt a feminista mozgalomnak, ami szintén az új típusú ruhák és fehérneműk hordását hirdette (Fisher–Ewan 1997: 42.).

A női öltözködés megreformálásáért vívott harc már a 19. század derekán megindult. Orvosok – köztük például Korányi Frigyes – emelték fel a szavukat az egészségtelen fűző viselése ellen.¹⁸ Azok a ruhatervezők azonban, akik az új divat szerinti sima, egyenes vonalú, egyszerű szabású, fűző és alsószoknya nélküli ruhákat kezdték tervezni, szembekerültek az akkori közízléssel. A megszokott, nőies formák helyett a reformerek ruháit esetlennek és formátlannak, sőt, a fűző nélküli alakot erkölcstelennek is tartották. A szépség és az egészség felvette egymással a harcot, a telt idomú női alak nevéstégesen nézett ki az egyenes szabású reformruhában, és a nők inkább szépek akartak lenni, mint egészségesek. F. Dózsa Katalin jegyzi meg a női divat 1896–1914 közötti változását bemutató tanulmányában, hogy a női viselet megreformálását egyrészt a nők munkába állásának ténye sürgette (az emancipációs mozgalmak és a gazdasági kényszerűségek eredményeként), másrészt a divatot irányító felső tízezer körében egyre népszerűbb sportolás, hiszen korcsolyázni, de főleg teniszezni, síelni nem lehetett fűzőben.¹⁹

Az új divat nem csak a praktikumnak kedvezett, hanem egyre többet mutatott meg a természetes női testből. Ez azt jelentette, hogy a merészen kivillanó, évtizedeken keresztül eltakart és letagadott láb és az alsószoknya a nő eleganciájának fokmérője lett. A kecses női láb már elegáns, megmutatni való testrészé vált, de csak a városi úrihölgyeknél, amit megfelelő kiegészítővel (selyemharisnya) hangsúlyozni kellett. Eltűnt a fűző, és a nők fogyókúrázni kezdtek. Az új női ideál inkább sovány volt, mint telt. A szoknya fokozatosan rövidült, és Coco Chanel színre lépésével, *garçonne*²⁰ stílusával és a 20. század legmerészebb fekete ruha ötletével megteremtette a nőies, elegáns dolgozó nő típusát. Ruhái a fiús, nagyon sovány női alakot demonstrálták.²¹

Míg Európa és Budapest gazdag úrihölgyei teniszezték, úsztak és korcsolyáztak, számos fogyókúrát kipróbáltak, divatmagazinokban csodálták Chanel szoknyáit,²² kardigánszerű felsőrészeit, elegáns dzsörzérühait, a magas nivójú belvárosi drogériák pedig a *Chanel N°5* nevű, 1921-ben megjelent parfümöt kezdték árulni, addig a vidék falvainak szépségideálja még a biedermeier krinolindivatját utánozta. A mell laposítását, a felsőtest természetes domborulatának szemérmes eltakarását, a kerek far kiemelését, valamint a vastag láb szépségét hangsúlyozták. Fél Edit a turai népviseletet bemutató tanulmányában idézte egyik adatközlőjét, aki a falun elvárt női alakot jellemezte: „*ne legyen nagy melle, mert akkor már öreg. Lapos legyen a hasa és kerek a fara*”²³ A falusi parasztasszony nem fogyókúrázott és nem teniszezett, a sovány-filigrán testalkat helyett inkább extrém módon kihangsúlyozta a deréktól lefelé eső testrészeket (a sok egymásra vett alsóval dúsított bőszoknyás

¹⁸ Korányi 1885: 4.

¹⁹ F. Dózsa 1982: 189–190.

²⁰ Az 1920-as évekbeli ruhák szigorú, férfias stílusa.

²¹ Hulej 2009.

²² Coco Chanel csúnyának tartotta a női térdet, így szoknyáit térd alá érőre tervezte (Harangozó 2011.).

²³ Fél 1937: 101.

női öltözetet legjobban a lenge, lágy, készen vett gyári gyolcsból, patyolatból lehetett megalkotni), és fényévekre volt tőle a párizsi *haute couture* világa.

A nagyon provinciális, a hagyományokhoz ragaszkodó, erős közösségi kontroll alatt álló falusi nők számára az idősebb női és férfi generáció igen megnehezítette a polgári divat fehérneműinek vagy a szépségápolási szereknek a meghonosodását. Mégis szembetűnő, hogy a közvetítő csatornák (vasút, cselédkedés) éppen ezeket a nüanszyninak tűnő „polgári” elemeket hozták felszínre, és változtatták meg a falu gondolkodásmódját. Természetesen nagyon lassú folyamatról beszélünk, mégis a higiénia, a fehérneműdivat, vagy épp a szépségápolás az, ami forradalmian változtatta meg az évszázadok során rögzült normákat.

A fehérneműk reformjához az első lépés az új, kecses, vékony nőideál megteremtése volt. A karcsú alaknak már jól állt az egyenes szabású, fűző nélküli ruha, melyet a reformer divattervezők „erőltettek”.²⁴ A karcsúság érdekében anyagában átalakult, mennyiségében lecsökkent a ruha alatt viselt fehérneműk száma is. A meglehetősen vastag, lenvászonból készült, fodros, csipkés fehérneműk (leginkább alsószoknyák és fűzők) helyett a lehető legvékonyabb anyagból készültek – például a batiszt, selyem, szatén anyagúakat – kezdték viselni, miközben számuk a női testen az előzőekhez képest minimálisra csökkent.²⁵ A paraszti esztétikum kifejezését is segítette a köznép számára mind könnyebben megvásárolható kézműves és gyáripari textíliák egyre bővülő választéka.²⁶ Ám a parasztság sokáig egyetlen „fehérneműdarabját”, a pendelyt, ami közvetlenül a testen viselt alaruházat volt, még mindig durva házivászonból varrták.

A női népviseletben az egymásra épített (fehérnemű)rétegeknek az alakformálásban is megvolt a rendeltetése. A fehér (pamut és gyolcs) alsószoknyák nagy száma a csípő kiemelését szolgálta. Az ingvállas öltözképtípus jellegzetes velejárója pedig az ingre felsőként és láthatóként felöltött mellényféle, a kapcsos vagy gombos pruszlik volt, amely tulajdonképpen a mell laposítását, elszorítását szolgálta.²⁷

Míg a századforduló parasztöltözete a mellet a legkevésbé hangsúlyos testrészé nyilvánította, addig Párizsban már 1907-ben megjelent az úgynevezett *corseletjupe*, azaz a fűzővel egybeszabott alsószoknya, ami a kombiné elődje volt, és nem sokkal később az Amerikából induló melltartó is feltűnt, egyelőre reformfűző néven. 1907-ben egy francia divattervező, Paul Poiret²⁸ alkotta meg ezt a modern ruhára jellemző fehérneműdarabot és ezzel együtt egy új fehérneműstílust is teremtett. Fehérneműjét az 1900-as évek elejének táncőrülete ihlette, ahol a mozgásszabadság biztosítása alapvető követelménnyé vált.²⁹ Egy másik, a *corseletjupe*-hoz hasonló, 1919-ben Amerikában megjelenő, már nem

²⁴ Ennek ellenére a korabeli fényképek zömén azt láthatjuk, hogy az elvárt ideálkép és a nők valódi megjelenése között óriási a szakadék. A túltáplált asszonyok nem tudtak ilyen rövid idő alatt 10–15 kilót lefogni (F. Dózsa 1982: 189–190.).

²⁵ F. Dózsa 1982: 189.

²⁶ Kresz 1956: 29–31.

²⁷ Katona 2002: 9.

²⁸ Francia divattervező (1879–1944).

²⁹ Charleston, tangó, cakewalk, foxtrott, vagy épp a cha-cha-cha.

a klasszikus értelemben vett fűzőfajta, a *corsolette* egyre több munkába álló nőnek jelentett megoldást.³⁰ Deréktól combközépig húzódtott, egyfajta átmenet volt a kombiné, a melltartó és a fűző között. A *corsolette* henger alakú, vállpántokkal vagy vállpánt nélkül és harisnyatartóval ellátott ruhadarab volt, mellyel a teltebb alakot is karcsúsítani lehetett. Ugyanez a típus Európában is megjelent az 1920-as évek közepén; 1930-ra létrejött a melltartó és a kisebb fűző kombinációjából a technikailag fejlettebb, valamint rövidebb változata, a *girdle* (csípőszorító), mely deréktól combig húzódtott és oldalt kapcsokkal rögzítették. Magyarországra osztrák közvetítéssel érkeztek meg ezek a fehérneműdarabok, de elterjedésük nem volt általánosnak mondható, és sokáig csak a nagypolgári családok ruhásszekrényeibe kerültek be. A legáltalánosabban elterjedt és a középpolgári nők által viselt fehérneműdarabok a melltartó gyanánt hordott ingváll, illetve ingbugyi volt, aki pedig megengedhette magának, az kombinét is hordott. A melltartó és a külön bugyi általános elterjedése és igazi térhódítása az 1940–50-es évekre tehető.³¹

A mellénykéből, bugyiból, ujjas ingből, flanel és vászon alsószőknyákból álló meleg és kényelmetlen kislány alsóneműt akarták megszabályozni a praktikus angolok, amikor 1880 táján megalkották az első *combination*ot, vagyis a mellényke és bugyi kombinációját. A francia nyelvben ebből *combinaison*, *combinaison-pantalon* lett. A mellénykét később az alsószőknyával is kombinálták, s megszületett a *combinaison-jupon*,³² amely abban tért el az egyenes vonalú ingtől, hogy alul kiugrott, mint az alsószőknya. Magyarországon az 1920-as években vált általánossá, neve pedig a *combinaison* szó bécsi torzulásából lett Pesten kombiné.³³

A népviseleti ruhadarabok közt a pendely mellett a női alsóing vagy hosszúing számított alsóruházati darabnak. Ennek több változata lehetett. A Heves megyei Besenyőteleken az 1930-as években például gyári gyolcsból, géppel varrták, két oldalán eresztékekkel bővítették. Vállpántos volt, pántjait gombbal rögzítették. A díszesebbeket pamutfonalas lyukhímzéssel és szálvonással díszítették. Gyakori volt az is, hogy az alsóingekbe behímeztek a viselőjének nevét. A hossza kb. 100 cm volt.³⁴ Az 1940-es években vidéken is a szintén házilag készült, kétoldalt a csípőnél bevágott és ráncolt kombiné, majd az 1950-es években a konfekciós habselyem kombiné jöttek divatba. A besenyőtelkiek az 1950-es évektől gyári pamutvászonból géppel varrt, a mellrészén külön darabból for-

³⁰ Az első világháborút követően a nők kénytelenek voltak aktívan szerepet vállalni a munkában, fegyvergyárakban, kórházakban és a földeken kellett dolgozniuk. Olyan fehérneműre volt szükségük, ami nagyobb fizikai szabadságot biztosított nekik.

³¹ Katona 2002. Szóbeli visszaemlékezések is ezt igazolják.

³² Babits Mihály a Halálfiain című 1927-es regényében is említi ezt a fehérneműdarabot: „Blúz és szoknya egyenként hulltak le a vászon kecses árnyképéről; jupon lengett, fűző nyilott, megfeszült gyolcs ingerlő vonala ugrott ki, válltól a keblek hetyke csúcsáig. Karcsú karok szálltak a fűrtökhöz, kibontani széthulló sátrukat. A férj, ingujjban már s lobogó nyakkendőjét bogozgatva, székre állt a spanyolfal mögött, leskelő és kaján kontúrokban. A jupon lecsúszott, fodrok elomló tornyaként, s az özlábak magas sarkukon kiléptek belőle; kis bugyiban állt ott a formás sziluett, leült; elrúgta apró topánkáit, s lábát keresztbevetve fátjólharisnyáját kezdte bántani.” (Babits 1927: 161.)

³³ Béley 1978.

³⁴ Katona 2002: 72. A Néprajzi Múzeum textilgyűjteménye őrzi ezt a darabot (ltsz.: 85.121.1).

mára szabott, saját anyagából készült vállpántokkal készült kombinét kezdtek el viselni. A mezőkövesdiék gyári gyolcsból géppel varrt, rövid ujjú, kerekített nyakkivágású, keskeny gyári hímzésű csíkkal díszített alsóinget hordtak.³⁵

A MODERN MELLTARTÓ MEGSZÜLETÉSE ÉS ELTERJEDÉSE A NŐK KÖRÉBEN

A melltartó nem egyik pillanatról a másikra született, több szerkezetet szabadalmaztattak, mire az amerikai Marie Tucker megszerkesztette az első modern melltartót 1892-ben.³⁶ Közvetve azonban az első világháború hozott óriási áttörést a melltartó történetében. 1913-ban egy New York-i asszony, bizonyos Marie Phelps Jacob,³⁷ két darab ruhazsebkendőből középen összekötött melltartót varrt cselédjével, ami eltakarta az asszony melleit. Ekkor még egyenméretben gyártották, de az 1930-as évekre a melltartó többé nem a mellek leszorítására és eltakaráására, hanem megtartására, kiemelésére, a szép dekoltázs biztosítására szolgált. Funkciójában még nem az erotika, a testiség dominált, hanem a sport, a könnyebb mozgás, a munkavégzés megkönnyítése, a kényelem és a komfort motiválta a hölgyek melltartóviselését. Az anyaguk puha pamut volt, de a háború miatti válságos idők eredményeként ekkoriban jelentek meg az első szintetikus anyagból gyártott melltartók is. A melltartók mérete sokáig ugyanakkora volt, a ma is használatos kosárméretet az 1930–40-es években találták ki, szintén Amerikában. Hihetetlen gyorsan elterjedt Európában is, és így a pesti úri közönséghez is megérkezett. A városi varrónők rendelésre varrták az egyes melltartódarabokat, amelyeket a divatlapok szabásmintái alapján próbáltak a helyi igényekhez igazítani.³⁸

A melltartó forradalma, még ha évekkel később is, de begyűrűzött a vidéki kisvárosok és a falusiak öltözködésébe is. Falusi előzménye, az alsómellény, csak egy-egy tájegység fehérnemű kollekciójába épült be. Dunapatajzon például az 1910-es években kezdték hordani. Gyári gyolcsból géppel varrták, eleje hegyesen kivágott, mellrészénél szegőzés volt. Elöl gombbal záródott és pamutfonalas hímzéssel díszítették.³⁹ Mezőkövesden az 1920-as években, gyolcsból géppel varrt, kerek nyakkivágású, gyári csipkefodorral díszített alsómellényt hordtak.⁴⁰ A falusi viseletbe az 1930–40-es évektől a mell domborulatát hangsúlyozó melltartó került, amely teljesen megváltoztatta, a modern ízléshez közelítette a külső megjelenést. Ez a melltartótípus elől gombos volt, „*mintha mellény*

³⁵ Katona 2002: 72. Ezt a viseletdarabot Fél Edit gyűjtötte 1963-ban. A Néprajzi Múzeum textilgyűjteményében (Ltsz.: 63.35.6) található.

³⁶ Tucker asszony azonban nem rendelkezett jó üzleti érzéssel és hiába szabadalmaztatta 1892-ben a „melltámaszt”, nem sikerül piacot teremtenie (Laurent 1987.).

³⁷ Laurent 1987.

³⁸ Flórián 2010: 172–173.

³⁹ Katona 2002: 70. A Néprajzi Múzeumba 1968-ban kerül K. Csilléry Klára és ifj. Király Péter gyűjtése nyomán. (Ltsz.: 68.67.23)

⁴⁰ Katona 2002: 70. Fél Edit gyűjtése. (Ltsz.: 63.35.11)

lenne”, anyaga batiszt – emlékezett vissza egy Tiszaroffon élt parasztasszony.⁴¹ Az interjút adó asszony nagymamája 1910 körül, 15 évesen a Vas megyei Nagysimonyiból jött fel cselédkedni a fővárosba, itt találkozott a különböző fehérneműfélékkel, amelyek később hatással lettek öltözetére. Férje révén került Tiszaroffra, onnan járt Karcagra, majd Kisújszállásra varrónőhöz, akikkel fehérneműit varratta. A melltartó megjelenése a paraszti öltözetben tehát igen nagy helyi eltérésekkel érkezett meg. Szakcsón pl. egy 1946–47-es viseletgyűjtés szerint még gyári gyolcsból készült, színes fonallal hímzett alsómellényt hordtak.⁴²

A Néprajzi Múzeumba 1994-ben került be Nógrádverőcéről egy állomásfőnök és egy varrónő teljes családi hagyatéka.⁴³ A hagyatéknak négy melltartót is tartalmazott az 1940-es évekből. Ezeket a melltartókat már géppel varrták színes szaténanyagból illetve pamutvászonból. Ebben az esetben sokkal inkább varrónői leleményességről beszélhetünk, mintsem a melltartó falun való általános elterjedéséről. A melltartó nagyon lassan vált rendszeresen hordott ruhadarabbá, és viselése szorosan összefüggött a kivetkőzéssel. Az igazi áttörést viselésében csak az 1960–70-es évek hozták meg.⁴⁴

A BUGYOGÓTÓL A SZATÉNBUGYIIG

Bár a bugyi „feltalálását” a franciáknak tulajdonítják,⁴⁵ mégis 300 évvel később, Angliában kezdett hamarabb tért hódítani a derékon megkötött, hosszú és bő, patyoltból vagy vékony vászonból, flanelből varrt bugyi, aminek végét *slingelés*⁴⁶ díszítette. XV. Lajos rendeletben engedélyezte viselését, de csak a táncosnők és kurtizánok számára. A bugyit a franciák a 18. században erkölcsetlennek tartották, sőt, a feslettség szimbóluma volt.⁴⁷ Ezzel szemben jó harminc évvel korábban Angliában és Hollandiában például már rendszeresen hordták, igaz elsősorban nem a nők, hanem a gyerekek és a fiatal lányok. Funkciója inkább tornadressz és sportruházat, mintsem fehérnemű volt. Fiatal angol és holland nők korcsolyázáshoz és vadászathoz viselték a 18 század közepén.⁴⁸ Ebben a korban Párizsban a bugyit továbbra is szemérmetlennek tartották: „Kilóg a szoknya alól, és magára vonja a férfinép tekintetét”.⁴⁹

⁴¹ Interjú Tóth Lajosnéval 2013-ban, készítette Tóth Eszter Zsófia.

⁴² Katona 2002: 65. Katona Edit 1999-ben kutatott Szakcsón. A néprajzkutató tapasztalatait levonva arra a következtetésre jutott, hogy az említett alsómellény a Kapos menti népviselet alakulásának egyik utolsó fokozatát szemlélteti. A viseletdarab a Néprajzi Múzeum textilgyűjteményében (ltsz.: 99.17.19) található.

⁴³ Katona 2002: 82. A hagyatékat Szuhay Péter néprajzkutató gyűjtötte 1994-ben.

⁴⁴ Saját kutatásunk igazolja ezt, megállapításunkat szóbeli visszaemlékezésekre alapoztuk.

⁴⁵ A bugyi feltalálását Medici Katalinnak tulajdonítják, aki lovagláshoz tervezte a ruhadarabot (Laurent 1987.).

⁴⁶ A hurkolöltés egyik formája.

⁴⁷ Laurent 1987.

⁴⁸ Laurent 1987.

⁴⁹ Kötél 2012.

A bugyi történetében az igazi áttörést a 19. század krinolindivatja hozta, Angliában ekkorra már kötelező ruhaviseletté nővi ki magát, de csak az arisztokrata hölgyek körében. Franciaországban viszont hordását továbbra is erkölcstelennek tartották, ezért sokkal lassabban terjedt el. Az erkölcstelen ruhadarabból a 19. század végén és a 20. század elején fokozatosan pont az ellenkezője, a szemérmesség jelképe lett. Ebben az időben a bugyi – általában hosszú szárú, térd alatt összefogott, bő női alsónadrág – eredetileg elöl és hátul középen nyitott volt, így könnyítve meg a toalettre járást. Csak az 1910-es években, az úri hölgyek körében is egyre népszerűbbé váló kerékpározás, korcsolyázás és teniszezés hatására zárult be a bugyin lévő nyílás, és egyre elterjedtebb lett az alsóing és nadrág összedolgozása következtében kialakított *ingnadrág* viselete. Ez a típus terjedt el a budapesti középpolgári és kispolgári hölgyek körében is az 1930-as években. Egy budapesti középpolgári családban nevelkedett adatközlő a bugyi-viselésre a következőképp emlékezett vissza:

„Volt egy varrónőnk, aki jött minden hónapban, és Singer varrógéppel varrt, főleg a gyerekeknek ún. reformfehérneműt. Egybe volt a kombiné (fölső rész) és a bugyi, hátul gumis volt. Sortszerű volt csipkével, puplinyagból. Ez 1924 körül volt. A gyerekeknek a láb között lehetett összegombolni. Én azt soha nem tudtam, és a bátyám mindig mondta nekem »Jutka, lóg a cumplid« – így hívták. És volt, amit hátul kellett összegombolni, gumival vagy gombbal. A kisfiúk is ezt hordták, de a fiúknak nem volt rajta csipke. Anyukám is hordott ilyet. Egybe volt a bugyi és melltartórész, a nők is ilyet hordtak.”⁵⁰

A falusi nők az 1930-as évektől lassan ugyan, de egyre inkább az aktuális polgári divat hatására újították meg viseletüket. Az egyre fogyatkozó számú és csökkenő méretű (alsó)szoknyáikkal inkább a test természetes vonalait hangsúlyozták, majd a polgári fehérneműfélék „felfedezésével” a polgári divathoz közelítették alakformálásukat. Általános gyakorlat volt, hogy csak a látható ruhadarabokat, illetve a ruhadarabok látható részeit készítették értékesebb, szebb bolti anyagból. A paraszti viseletben a bugyit helyettesítő pendelyt is még mindig házivásonból vagy gyolcsból varrták. Ez a fehérneműdarab struktúráját tekintve a közvetlenül a testen viselt alapruházatot és egyben fehérneműt alkotta, mely köténnyel kiegészítve a 20. század elejéig fennmaradt, mint egyrétegű látható öltözet, különösen munkaruha szerepben. Ezzel szemben a városon hordott fehérneműk nem csak anyagukban, hanem funkciójukban is eltértek. A finom, puha anyagokból készült fehérneműben pompázó polgárasszonyok még otthon sem mutatkoztak fölsőruha nélkül, munkaruhának meg végképp nem használták a paraszti fehérneműtől anyagában erősen eltérő ingbugyit vagy kombinét.⁵¹

⁵⁰ Adatközlő Kinszki Judit. Az interjút Czingel Szilvia készítette 2013-ban.

⁵¹ Interjú Tóth Lajosnéval 2013-ban, készítette Tóth Eszter Zsófia.

A női alsónadrág, a „bugyogó” Hódmezővásárhelyen a 20. század elején gyári gyolcsból készült és géppel varrták, derékpántba ritkán ráncolt, nyitott ülepű, enyhén szűkített, térdig érő, hímzéssel szegett szárú volt, köpperszalaggal kötötték meg és hossza 86 cm volt.⁵² Kazáron a 20. század közepén jelent meg, itt már csipkeszegély is díszítette.⁵³ Mezőkövesden az 1920-as években gyári gyolcsból, géppel varrt, hosszú szárú, a csipkés szár aljában gumis bugyit hordtak. Itt 1914 körül a summáslányok hozták divatba, és tánc alkalmával használták. Csak a II. világháború után váltotta fel a konfekciós termék.⁵⁴ A Nógrád megyei Bujákon „valamikor nem hordtak csipkés bugyit, valamikor bugyi nélkül voltak a régiek, csak 45 után hordtak bugyit, úgy tudom” – emlékezett vissza egy asszony.⁵⁵

A klasszikus bugyi külföldön az 1930-as, Magyarországon az 1940-es években kezdte meg hatalmas karrierjét. Ekkor kezd többet jelenteni szimpla „higiénés” eszköznek. Ezekben az években bukkantak föl a pamut, szatén, selyem anyagokból készült bugyik. Az egyre szélesebb rétegekben hódító nadrágviselet új fehérenműtípust hozott létre: a csípőszorító alsónadrágot. A mintás habselyem mellett egyre kedveltebbé vált a fényes szatén. A második világháború utolsó éveiben tapasztalható anyagihiány divatba hozta a házilag horgolt vagy kötött alsóneműket is.

Az idős falusi asszonyok a második világháborút megelőzően egyáltalán nem hordtak bugyit és sokszor rosszállóan néztek a fiatal asszonyokra, nem beszélve azokról a lányokról, akik megjárták a városi cselédkedés rögzös útját. Az erdélyi Magyarvalkón⁵⁶ az 1930-as években azt mondták, ha valaki bugyogót hordott: „*hát kényes, fél hogy megfagy*” hiszen a közvélekedés a fiataloknál a használatát kényességnek minősítette, de télen az idősebbeknél már jobban elfogadta.⁵⁷

Idővel a fiatalokat sem szólták meg, ha felvették, de elővillantása csak a szélsőségesen rövid szoknyássá változott népviseletes falvakban, például Bujákon jelent meg az 1940-es években: „a csipkés bugyi az mindig kell, mert az nagyon szép [...] kell, hogy cseppet hosszabban legyen le a szoknya alatt, hogy lássák, hogy nagyon szép csipkéje van a bugyijának.”⁵⁸

A vajdasági Doroszló asszonyai is az 1940-es évektől kezdték az ún. slingelt bugyit használni. A fiatalabbak rövid, derékig érőt, az idősek térdig érő bugyit hordtak. Tiszaroffon az ingbugyi volt használatos, amit a helyiek *putinának* neveztek:

„Komplettbugyit hordott nagymamám, az 1960-as évekig én is ezt hordtam. Bugyi „rózsaszín” színe volt, csipke nélkül. Nem beszéltünk arról, milyen bugyi van nagyanyámon, amikor varratni ment, nem vitt magával, de azt tudom, hogy a stafirung-

⁵² Katona 2002: 72. 1970-ben vette meg a Néprajzi Múzeum. (Ltsz.: 70.90.4)

⁵³ Katona 2002: 72. 1952-ben gyűjtötte Dajszászné Deitz Vilma. (Ltsz.: 53.7.22)

⁵⁴ Katona 2002: 72.

⁵⁵ Katona 2002: 90. Katona Edit és Csorba Judit a bujáki menyasszony öltöztetését vette videóra 2001-ben *A viselet történeti rétegei* (NM V 1158) című filmben.

⁵⁶ Magyarvalkó Kalotaszeg gyöngyszeme, falu Kolozs megyében.

⁵⁷ Faragó–Nagy–Vámszer 1977: 247.

⁵⁸ Katona 2002: 10.

ban 6 bugyi volt, 6 hálóing. Ez 1915-ben volt. Az ingbugyit idősebb nők is hordták, ez inkább batisztból volt.”⁵⁹

Az, hogy az eddig ismeretlen új női fehérneműdarabok mikor és milyen változatban jelentek meg egy-egy település vagy kistáj öltözetében, ahogy erre a korábbiakban is utaltunk, nagyon eltérő lehetett. A Budapesthez közel fekvő településekre a szórványosan rendelkezésre álló információk szerint a fővárosban cselédeskedő 16–17 éves leányok a harmincas évek tájékán vitték haza a bugyi vagy a selyemharisnya divatját (például Bicske, Alsónémedi).⁶⁰

A szakcsi menyecskék 1946–47-ben váltottak pendelyről bugyogóra, így a nők ekkor (vagy ekkortól?) az alsószoknyák alatt már nem pendelyt, hanem bugyogót hordtak.⁶¹ Egy másik szempont, ami a bugyi viselését „kötelezővé” tette, az 1930-as, 1940-es években megjelenő Gyöngyösbokréta-mozgalom néptáncos színpadi fellépéseivel függött össze.⁶² 1931–1944 között minden év augusztus 20-a táján rendezték meg a parasztcsoportok tánc-, ének- és játék-bemutatóit Budapesten. A bemutatók népművészeti anyaga többségében értékes, hiteles hagyományanyagot képviselt, ezek jó része a Gyöngyösbokréta nélkül feledésbe merült volna.⁶³

A bugyiviselés még a két világháború között, Budapesten sem volt általános az alsóbb rétegeknél.

„A testvérem mesélte, hogy amikor kimentek a fiúk a focimeccsre, a lelátón ülve leláttak a közeli bérházra, és látták, hogy a házmestereknek nem volt fehérneműjük, és széttett lábakkal ültek és nem volt rajtuk semmi. Ez tényleg csak középpolgári dolog volt.”⁶⁴

Igazi térhódítása, funkciójának megváltozása a szexuális forradalom évtizedeire esett, az igazi nagy változás a bugyi hordásában az 1950-es évekre tehető. Mai rövid formáját csak az 1960–70-es években érte el.

Tanulmányunkban még egy fontos dologra kell kitérnünk. A női narratíva egyértelműen a fehérneműk közé sorolta az úgynevezett felkötőt, amit a nők a menstruáció alatt használtak. Falun ezt vászonrongyok helyettesítették. A hozomány részét is alkotta, általában 10–12 darab. Az újságok hirdetéseiben alig találunk a menstruációkor használt, felkötőt hirdető reklámokat. Ezt leggyakrabban a nők maguk varrták otthon, és ahogy azt több adatközlő elmondta, szégyellték megvenni a drogériában.⁶⁵ Ez a téma tabu volt az újságok hasábjain

⁵⁹ Interjú Tóth Lajosnéval 2013-ban, készítette Tóth Eszter Zsófia.

⁶⁰ Fülemile 1991: 50–77.

⁶¹ Katona 2002: 65.

⁶² Faragó–Nagy–Vámszer 1977: 247.

⁶³ Pálfi 1970: 115–161.

⁶⁴ Interjú Kinszki Judittal 2013-ban, az interjút Czingel Szilvia készítette.

⁶⁵ Interjú Máté Júliával 2000-ben és interjú Kinszki Judittal 2013-ban, készítette Czingel Szilvia.

is. Kivételt képez a Tolnai Világlapja 1909-es számában bizonyos Detsinyi Frigyes, akinek az V. kerület Marokkói utca 2. szám alatt működő drogériája hirdetett ZEA néven havikötőt, amelyet kényelmes, higiénikus és orvosilag ajánlott készítményként ajánlott.⁶⁶ A harisnyakötőre lehetett felgombolni, amit egy viszszaemlékező a következőképp idézett fel:

„Fölkötőt használtunk havibajkor. Volt egy öv két pánttal, és azt föl lehetett a bugyihoz gombolni. Többrétegű, gézpólyaszerűség volt, és azt rögtön be kellett áztatni, és kimosták, mindenki maga természetesen. Drogériában árulták, anyukám vette, én ezt szégyelltem. 12 db.-nak kellett lennie a hozományban. Ez benne volt.”⁶⁷

A SELYEMHARISNYA ELTERJEDÉSE

A szoknyák rövidülésével a 20. század elején Amerikában, de ezzel egy időben Európa-szerte egyre nagyobb igény és kereslet támadt az áttetsző és finom anyagból készült selyemharisnyák iránt. Mivel a pamut alapanyagú, lábat vastagító flórharisnyákat⁶⁸ csak csúnya drapp színre tudták festeni, a városi asszonyok inkább a fekete selyemharisnyát kezdték előnyben részesíteni, amit fűzős fekete csizmával hordtak. A selyemharisnyák sérülékenyebbek, ugyanakkor elég drágák voltak, így külön iparág alakult ki a harisnyák megstoppolására. A használhatatlanul szétszakadt harisnyákat válltömésként vagy ablaktisztító szivaccsként hasznosították. A harisnyát az 1900-as években még a harisnyatartó tartotta meg, melyet vagy a derékövire erősítettek, vagy a fűzőből lógott le. A 20-as években már a harisnyákra erősítették a tartót a térd fölé, a rövidebb szoknyákhoz díszes, masnis harisnyakötőket álmodtak. A harisnya továbbra is kellék volt: bár az arisztokraták számára gyártottak értékes hímzett harisnyákat, télen általában maradt a fekete gyapjú, nyáron a fehér pamut. Az első színes *rayon*- és selyemharisnyáknak test, barnás és fekete árnyalatai voltak. A testszínű selyemharisnya teljesen áttetsző lett.⁶⁹

A szoknyák rövidülésével a falusi szépségideálban is egyre fontosabb lett a szép láb, míg a viselet városiasodásának egy újabb, ezzel összefüggő példája a félcipő megjelenése volt. A paksi nőket már a 19. század végén „cipellősnék” írták le, ezzel azokhoz a polgárosodó falvakhoz sorolták, amelyeket erősen megkülönböztettek a parasztosan járó csizmás falvaktól.⁷⁰ A várossal ellentétben azonban a vastag lábat tartották szépnek, ezért cipőviseléskor gyakorta két harisnyát is egymásra vettek, vagy – mint a Sárközben – bütykös kötésű haris-

⁶⁶ *Tolnai Világlapja* 1909: II. 478.

⁶⁷ Interjú Kinszki Judittal 2013-ban, készítette Czingel Szilvia.

⁶⁸ A flór cérnázott, vékony, erős szálú pamutfonal.

⁶⁹ Szűr 2008.

⁷⁰ Flórián 2010a: 119.

nyát hordtak.⁷¹ Szakmáron az 1920-as években gyapjúfonalból kézzel, mintásan kötött, gyapjúfonallal hímzett harisnyát hordtak, amit erre szakosodott asszonyok készítettek. A harisnyákat harisnyakötővel rögzítették, de nem a városon megszokott módon, a bugyihoz erősítve, hanem keresztbe húzták rá a harisnyára, vagy gumis volt, mint Ajakon, amit *strompádlin*ak neveztek, és az 1930-as években kézzel összevarrt gyári gumiszalagból készítették.⁷² Női harisnyakötőt a túrkeveiek is hordtak, ezt szűrszabó készítette szűrposztóból és szalaggal kötötték rá a harisnyára.⁷³ A Kunságban a szűrszabók munkái között szerepelt a harisnyakötés is, a harisnyát a legények rendelték a leányok részére szerelmi ajándékkul.⁷⁴

„BÁMULÁSIG AFFECTÁLJA A PIPERÉT”: A SZÉPSÉGÁPOLÁS ÉS A HAJVISELET ÁTALAKULÁSA, HATÁSA A PARASZTI KULTÚRÁRA

Nem csak a fehérnemű, hanem a hajviselet és a szépségápolás is óriási változásokon ment át a századfordulót követően Európában, kicsit megkésve ugyan, de Magyarországon is. A divatos rövid bubifrizura készítése gyakori elfoglaltságot jelentett az úri hölgyeknek a két világháború között. A hajhullámosításban a forró vassal sütést felváltotta a *vízberakás* és a 20. század nagy találmánya, a *dauer*. Az előbbi igen hosszú ideig tartó művelet volt. A nedves haját fésűkkel, tűkkel hullámokba rakták, majd megszáritották. A legalább két órát igénybe vevő művelet eredménye azonban csak a következő hajmosásig tartott. A forradalmi dauer körülbelül hat hónapig tartó eredményt hozott. A haját ilyenkor egy villanyárammal fűtött gép alkatrészeire, ún. onkliba csavarták hajtincsenként, majd egy melegítő búrát borítottak rá, és a haját két-két és fél órán át sütötték. A falusiak elsősorban a cselédlányok közvetítése révén próbáltak a korrallal haladni, de a hajviselet, ill. a *smink* új formái, vagyis ami látható – szemben a fehérneművel – óriási feszültségeket okozott. Falun az általánosabb szépségideál szerint a 20. század elején a sötétebb, fényes hosszú haj volt kívánatos, többek közt ezért is volt szokás zsírozni a haját. A zsír a hajnak olyan sötét, fényes színt adott, amit semmilyen párizsi kenőccsel nem lehetett elérni.⁷⁵ A 20. század közepétől már inkább a kellemesebb illatú diófaolaj váltotta fel a disznózsírt. A vastag, hosszú hajfonat a lányok ékessége volt. A rövid haj, ami városban elfogadott, sőt, kötelező hajviselet volt a polgárasszonyok körében, a falusi asszonyok számára teljesen elfogadhatatlan volt. Az ondolált haj csodálatra készítette a városi cselédlányokat, frizurájukat mégsem merték városiasra igazítani, vagy csak kivételes

⁷¹ Katona 2002: 12.

⁷² Katona 2002: 83. A Néprajzi Múzeumban található egy Ajakról származó harisnyakötő (ltsz.: 136163/a-b), amit Márkus Mihály 1939-ben gyűjtött.

⁷³ Katona 2002: 83. A Néprajzi Múzeumban (ltsz.: 71521/a-b) található egy Túrkevéről származó harisnyakötő, amit Györfly István 1906-ban gyűjtött.

⁷⁴ Katona 2002: 83.

⁷⁵ Kresz 1956: 141.

esetben. Míg a szaténbugyi vagy a melltartó kevésbé volt látható, addig a levágott haj azonnal feltűnt a falu erősen hagyományokhoz ragaszkodó lakóinak. A következő interjúrészletben egy Tiszaszentimrén született, Budapesten szolgáló cselédlány éppen erről a konfliktusról szól:

„Egyik délben elszunyókáltam a konyhában, csak az asszonyom volt odahaza, akkor délután megjöttek a lányai és nem vettem észre, hogy levágták a hajamat. Elaludtam és levágták a copfomat. Utána el kellett menni a fodrászhoz. Én sírtam, hogy akkor most apukám mit szól, nem engednek haza és kitiltanak. Azt mondták, nem baj, mi majd beszélünk az apukáddal. Tetszett a rövid haj.”⁷⁶

A 20. század elején még városi polgári környezetben sem volt természetes az arc festése, a rúzsozás, pláne az idősebb nőknél nem. Idővel aztán terjedni kezdett, de a korabeli filmek által sugallt szépségideál – az erősen kihúzott szemöldök, a púderezett arc és rúzsos száj, esetleg lakkozott köröm – csak nagyon lassan terjedt, inkább csak a tehetős hölgyek körében. Egy középpolgári asszony is csak módjával használt púdert, még ritkábban rúzsot. A szépségápolásra szánt szerek reklámozása a különféle arckrémekre korlátozódott. A kevés púder- és hajfesték hirdetés mellett alig találunk például rúzs és szemfesték reklámokat.⁷⁷ A festett arc a romlottságot jelentette. Természetesen a kor híres színésznői és filmszillagai is hatással voltak a szépségideál alakulására. Az egyik módos polgárcsalád képviselője így emlékezik erre vissza:

„A női kozmetika a két háború között a szemöldök borotválása volt, mint pl. Gréta Garbóé. Szemöldökceruzát is használtak és volt rúzs is, de tisztességes polgárasszony nem rúzsozott. Színésznők, táncosnők, nagystílusú kurvák festették magukat, úgy, mint a molesztárók. Kölnit is használtunk, a 4711-es volt a neve. Létezett arckrém is (hasonlított a Niveához), tejkrem volt a neve. Azért, hogy szép legyen a bőrünk és egészségesek legyünk, ne legyen vashiányunk, vasas almát ettünk. Egy almába kellett vasszöveget tenni. A legfőbb kozmetikai festék a púder volt. Nem volt divat a lesültég, az csak a parasztnál volt divat. Erősen púderozni kellett, pl. az anyám csak így ment le a Balatonra. A lesültég csak paraszti dolog volt.”⁷⁸

A korabeli öltözködés összképéhez hozzátartozott a tisztaság és az arc szépsége is. Míg a városi szépségideál nagyon lassan, de elfogadta különösen a púder, kevésbé a rúzs használatát, illetve a különböző szemöldököt hangsúlyozó szépségeti technikákat, addig falun a természetes festetlen arc dominált, bár a falusi lányok mindent megtettek annak érdekében, hogy a városi divatot valamelyest

⁷⁶ Interjú Tasnádi Jánosnéval 2002-ben, készítette Tóth Eszter Zsófia. Az interjúalany Tiszaszentimrén született 1929-ben és 18 évesen jött fel szolgálni Budapestre, ahol egy zsidó családnál helyezkedett el.

⁷⁷ Például a *Magyar Lányok* 1900 és 1945 közötti évfolyamai.

⁷⁸ Interjú Nagy Tamásnéval 2001-ben, készítette Czinger Szilvia.

e tekintetben is kövessék. Ifj. Leopold Lajos múlt század eleji szociológiai felméréseinek tanulságai alapján viszonylag korai adatot közöl Csekő Ernő a Tolna megyei Decs falu kapcsán, ahol a helybéli lányok az otthon megtermelt tejet már az 1904–1905-ös években is szövetkezetekbe vitték, és az eladott tej árából csipkét, szalagot, pirosítót vettek.⁷⁹ Horváth Terézia a kapuvári népviseletet bemutató tanulmányában a paraszti szépségápolás kapcsán jegyezte meg, hogy a 20. század elejéig a kapuvári nők az arcukat nem pirosították és a lucázás szokásának adománygyűjtő jellege a szépségápolás fontos tényezőjévé vált:

„Az 1930–40 es években vót parasztlány, aki kipingálta magát, azt kinevették. A lucázók csúfolódva szedtek pénzt egyik-másik lánynak »puderre, füstekre«.»⁸⁰

Flórián Mária tett említést arról, hogy Sopron környékén a Répce mellékiek voltak a legcifrábbak, „bámulásig affectálták a piperét”.⁸¹

Mivel falun a szépítőszer alkalmazását erkölcsstelennek ítélték, ezért esetleges használatukat éppen úgy nem vallották be, mint ahogy azt sem, ha az alakformálás eszközeivel éltek. Az arc pirosítására a legleleményesebb technikákat használták, mint például durva kendertörülközővel megdörzsölték az arcukat, esetleg megcsipkedték, vagy az úgynevezett báránypirosító nevű gyógynövényvel dörzsölték meg, ami piros színt adott a bőrnek. A városiak fehér bőrét „sikk” volt utánozni, így a mezei munkák során az arcukat és a karjukat különböző praktikákkal óvták, hogy az „úri sápadt szín” meglegyen.⁸² Némileg ellentmondásosnak tűnő jelenség, hogy a falusi leányok ugyan csipkedték, dörzsölték az arcukat, hogy piros, életteli legyen, de a mezei munka során védték a napsütéstől. Tehát a piros szín, a kissé vérrel telt arc esztétikailag kívánatos volt, de a napbarnított testet igyekeztek elkerülni. A 20. század elején a szegényebb parasztasszonyok, ha nem jutottak hozzá más eszközhöz, akár a Frank-féle cikóriakávé dobozának vörös zacskójával, vagy piros krepp-papírral pirosították arcukat.⁸³ Mind a kávézacskó, mind a krepp-papír használata nagyon népszerű volt.⁸⁴ Faluhelyen különösen elítélték a rúzs használatát, de azt pótolhatták a leányok azzal, hogy időnként harapdálták ajkukat. Míg az arc púderezése teljesen ismeretlen volt, addig a testet szokás volt púderezni, de ennek egészségügyi célja volt, nem esztétikai.

⁷⁹ Csekő 2011: 102.

⁸⁰ Horváth 1972: 153.

⁸¹ Flórián 2010a: 115.

⁸² Katona 2002: 13.

⁸³ Katona 2002: 13.

⁸⁴ Az Ipoly és Garam mente falvaiban 1994–95-ben végzett terepmunkám során, számos alkalommal találkoztam hasonló jelenséggel. A szlovákiai Kéménden ill. Garampáldon a piros színű krepp-papírral pirosították magukat az asszonyok. Paláston, Ipolyfödemesen és Tesmagon a cikóriakávé zacskóját őrizték meg erre a célra. Interjúk: Gajdos Ilona (Kéménd), Varga Ilona (Kéménd), Dinnyés Jánosné (Kéménd), Krupec Katalin (Garampáld), Buri Mária (Palást), Snírer Julianna (Ipolyfödemes), Tamás Józsefné (Tessmag), készítette Czingel Szilvia.

A Chanel által kreált első „demokratikus” parfümöt a városi nők világszerte imádták, és még a szerényebb körülmények közt élők is megengedhették maguknak, ezzel szemben falun illatszerül az élővirág szolgált, bár az 1920–30-as években már megjelentek az egyszerűbb kölnik is, ezeket vegyesboltban lehetett kapni. Magyarországon *Chanel* parfümöt inkább az elegáns, tehetős úri dámák tudtak venni maguknak, viszont az egyre bővülő drogéria-hálózatban tevékenykedő vegyészek Chanel parfümmintáját követve, saját kreált, csak a drogériájukban megvehető parfümöket kezdték árulni. Áruk jóval olcsóbb volt, de az üveg külseje, illetve az elnevezésük, mint például *Chat Noir* a párizsi parfümöket idézte. Egy-egy drogéria 4-5 illatkreációt is létrehozott. Az asszonyok keresték a parfümöket, sokszor kereskedtek is vele, mint ahogy az egyik visszaemlékező édesanyja is tette ezt a budapesti belvárosban: négyféle illatot árult, elsősorban barátnőknek. A parfümöket egy zuglói drogistától vette:

„Anyámnak úgy volt parfümje, hogy az apukámnak volt egy barátja, a Bruck Sanyi, aki vegyész volt. Ő állított elő ilyen parfümöket, és anyukám ismerősök közt árulta. Volt gyöngyvirág illat, meg »chat noir« feliratú, és szép szögletes üvegekben volt. A cselédek pacsulit használtak.”⁸⁵

„MEGJÁRTA MÁR BUDAPESTET IS” – A CSELÉDEK KULTÚRAKÖZVETÍTŐ SZEREPE A POLGÁRI FEHÉRNEMŰ FALUSI ELTERJEDÉSÉBEN

Az 1920-as évek nagy szlogenje a szecesszió jegyében, „*fedezzük fel újra a testünket*” forradalmasította a ruhadivatot,⁸⁶ és eddig teljesen ismeretlen alsóneműdarabokat ismerttetett meg a nőkkel. A korszakra oly jellemző, a női test „újrafelfedezése” azonban nagyon lassan változtatta meg azt a gondolkodást, hogy a nők beszéljenek az intimebb testrészeikről, vagy például a meztelen testről, vagy épp a korban látványyszerűen megjelenő újfajta alsóruhadivatról. Ez a fajta prűdség abban nyilvánult meg, hogy bugyit, melltartót vagy kombinét inkább a bizalmas varrónővel varrattak és nem áruházban vették. Ezzel szemben a cselédet gyakran

⁸⁵ Adatközlő Kinszki Judit. Az interjút Czingel Szilvia készítette 2013-ban.

⁸⁶ A fitness, a wellness, az egészséges életmód megszállott hajszolása, a sportos és tiszta, illatos test kultusza egyáltalán nem újkeletű, néhány évtizedes jelenség, hanem már a 19. század elején is létezett. Amerikában és Nyugat-Európa-szerte a 19. század végére, Magyarországon a századfordulót követően a korábbi korokhoz képest felgyorsulva érkezett meg ez a gondolat. Magyarországon már 1867 és 1914 között megteremtették a tisztálkodáskultúra gyakorlati felteleteit, a városi infrastruktúra kiépítésével, egészségügyi intézmények létrehozásával, az orvosképzés megreformálásával és a külföldről (főleg Németországból) „importált” szemléletváltással. A higiéniai kultúra szempontjából is kiemelkedő, sajátos szerep jutott a fővárosnak. Budapesten az 1910–20-as évektől vált dominánssá az a jellemzően a polgári értékrendbe beépülő mentalitásváltás, amely gondolkodásmódjában általában a higiénia, ezen belül is a testet helyezte a figyelem középpontjába (Czingel 1999.).

kérték meg arra, hogy segítsen az öltözködésben, ami egy sajátos látószögben láttatta a polgári világ asszonyait (ritkábban a férfiakat is). Nem csak a mosónő látta a család szennyesládájából kivett alsóruhákat a havi nagymosás alkalmával, hanem a falusi cselédlány is, aki viselve, használat közben ismerte meg a kombiné, *jupon* (alsószoknya), az ingbugyi vagy épp selyembugyi, később pedig a melltartó fogalmát és azok használatát. A polgárasszonyok nem csak a higiéniére voltak kényesek, hanem próbálták ruha, így selyemharisnya, kombiné, továbbá nyaklánc, valamint parfüm, púder, rúzs ajándékozásával, a hajfrizura megváltoztatásával is „modernizálni” a cselédeket.⁸⁷ A pendelyes, sokszoknyás, a „nagysága” selyemharisnyájában és blúzában pompázó cselédlány üde színfoltja volt a budapesti belváros utcáinak. A polgárasszonyokat utánzó cselédek sokszor megmosolyogtató *cseléddivatot* alakítottak ki. 1921-ben egy újságíró egy budapesti cselédbálról tudósítva a következőket írta:

„A fal mellett egy hosszú lócán negédesen és szemérmesen ülnek a cselédek. Van közöttük nem negédes és nem szemérmes is. Ezek a pesti szobaleányok. Ezek nagyságosan öltöznek és büszkén feszítenek az úrnő régi blúzában és félcipőjében. Akad közöttük selyemharisnyás is. De mégis a bokorugró szoknyák többségében, takaros vászonkötények, színes keszkenők.”⁸⁸

A púder, a pirosító, a selyemharisnya vagy a rövid haj a „parádés élet” hívószavai voltak. A városon látottak és tapasztaltak felkavarták mind a szolgáló cselédlányokat, mind azokat a falusiakat, akik gyakran találkoztak a városi környezettel. A megkeresett bér gyakran már selyemharisnyára, selyembugyira, *spanglis* cipőre, pirosítóra, parfümre, arckenőcsre és mozira kellett. Noszky Jenő az 1930–1940-es évek salgótarjáni bányászlanýairól jegyzi meg, hogy *flancosak*, *puccosak*, lakkcipőt és selyemharisnyát hordanak. Keresetüket piperecikkre, felesleges fehérneműre költik.⁸⁹ A 20. század első évtizedeitől egyre több falusi lány ment a városba szolgálni és mivel szégyellték az otthoni, városban furcsának számító ruházatot, lassan a falusi viselet is kezdett ehhez az új helyzethez alkalmazkodva átalakulni. Ez az új viselet sem a régihez, de a modern városi ruhához sem volt hasonlítható, ez utóbbinak csak egyes elemeit vették át, amit a varrónők alakítottak-formáltak a helyi igényekhez. Így alakulhat ki a fehérneműdivatban az úgynevezett ingbugyi, vagy a térdig érő bugyogó, amit igen nagy helyi formai különbségekkel varrtak és díszítettek. Szinte minden tájegységnek külön fehérneműdivatja lett; az anyag, a fehérnemű kiegészítő elemei, így a kapcsok, cérnagombok vagy például a csipke vagy hímzés a helyi asszonyok leleményességét dicsérték.⁹⁰

⁸⁷ A polgárasszonyok feladatmegoldásként fogták fel a cselédek nevelését, ebbe beletartozott a higiénia, a divat és a szépségápolás is.

⁸⁸ *Magyarország* 1921. január 9. 8.

⁸⁹ Noszky 2007: 62.

⁹⁰ Például: Kazár (Fülemile 1991.); Kapuvár (Horváth 1972.); Sárköz (Fél 1991.).

A faluról eljövő fiatal lányok nagyon erősen őrizték a magukkal hozott, az adott falura jellemző öltözködéskultúrát és szépségideált. A városon szolgált cselédek a falura visszakérülésük után kultúraközvetítő szerepet tölthettek be, és jelentősen hozzájárultak a vidék öltözködéskultúrájának megváltozásához, az ízlés, a normák szabályozóiként léptek elő, több-kevesebb sikerrel. A cselédként dolgozó falusi lányok budapesti tartózkodásuk alatt egy sor korábban nem ismert ruhadarabot és szépségápolási szert ismertek meg. A faluba való visszatérés után azonban a megszerzett tudást nem mindig tudták az otthoni környezettel elfogadtatni. Ennek jellemző oka lehetett, hogy a hagyományokhoz erősen ragaszkodó falusi közösség nehezen fogadta vissza a városon szolgált lányokat. Kevés dolgot vettek át, mert a falu kiközösítette őket, például ha már nem a viseletben jöttek haza, vagy levágatták a hajukat, többet mosakodtak. A városi bugyi viselése gyakran megbélyegzés tárgya volt, mert azt tartották, hogy biztos beteg, valamit (általában nemi bajt) elkapott Budapesten. A gyakran tisztálkodó, arcukat festő lányokat romlottnak, prostituáltként tartották. A cselédkedés sok helyen elmarasztalást váltott ki. Ezt jellemzi a következő „dal” is, amit az egyik, egykor cselédet tartó adatközlő énekel:

„Szomszédasszony de rossz lett a leánya,
Azt mondják, hogy moziba jár,
Azt mondják, hogy telefonál,
Azt mondják, hogy fürdik is már, a ronda már.”⁹¹

A Pestet megjárt cselédekre mondták: „Megjárta már Budapestet is”, ami azt jelentette, hogy már nem erkölcsös. Katona Imre jegyzi le, hogy például a Tisza felső vidékén sokáig az volt a felfogás, hogy „Aki szolgál, az világi rossz”, vagy a délföldiek azt tartották, hogy „Pest, feketére fest”.⁹² A cselédként dolgozó lányok gyakran kaptak pesti tartózkodásuk alatt ajándékba tisztálkodási, szépségápolási szereket, különleges, számukra ismeretlen ruhadarabokat. A legjellemzőbb ezek közül a szappan, kölni, selyemharisnya vagy a bugyi volt. A Pestről hazaküldött csomagokban is szerepelt a szappan, puder, kombiné, amit a „nagysága” küldött a faluban maradt családtagoknak.⁹³

A polgári alsóruhadvat elemeinek megjelenése a népviselet jellegzetes darabjai közt a hagyományos népi kultúra egyik legjelentősebb változását jelentette. A paraszti kultúrában a fehérnemű viselése nagy késéssel követte a polgári fehérnemű-kultúrát. Fülemile Ágnes a kazári népviselet kapcsán vizsgálta a kivetkőzés főbb korszakait, amit a századforduló éveivel, majd az 1920–30-as évekkel, és végül az 1950-es évekkel azonosít.⁹⁴ Vizsgálatunk szempontjából különösen fontos ez a megállapítás, hiszen az 1920–30-as évek divatváltásának lényege éppen

⁹¹ Czingel Szilvia gyűjtése. Az adatközlő Varró Katalin. Az interjú 1998-ban készült.

⁹² Katona 1997: 182.

⁹³ Ezt saját kutatásaink is igazolják. Interjú Nagy Tamásnéval 2001-ben, készítette Czingel Szilvia.

⁹⁴ Fülemile 1991: 50–77.

az olyan, teljesen új fehérneműdarabok megjelenése volt a falusi környezetben, mint a bugyi, később pedig a melltartó. Emellett a blúzfélék térhódítása, a cipő, a kötött kardigánok és szvetterek elterjedése, a haj és fejviselet egyszerűsödése, a kötény elhagyása is a városi öltözködés elemeinek utánzása volt. A változások elindítói a szegényparaszti családok mobilisabb, cselédkedni, summásnak eljáró nőtagjai voltak. A Kapos mente falvaiban, a Sárközben, vagy például Bagon a vasutas feleségek, a zsellér szegénylányok és asszonyok hagyták el először a vállkendőt, csizmát és a hagyományos hajviseletet.⁹⁵ A városi utazás, az orvosi, kórházi és hivatali ügyek intézése városias ruha felöltésére motiválta a falusiakat, ami persze sajátos divatot eredményezett. Ilyenkor igyekeztek „uras ruhába” öltözni, bugyit húzni, púderezni az arcukat, vagy épp megmosakodni. Így tettek a sárköziek is, amikor Szekszárdra utaztak ügyeiket intézni.⁹⁶

Flórián Mária szerint a parasztviseletek polgárosodásának fokmérője a blúz.⁹⁷ A két világháború között megjelenő divatlapok, mint a Magyar Bazár, kissé megkésve ugyan, de a párizsi, berlini, bécsi divatot közvetítették. A divatlapok azonban már nemcsak a felsőruházat darabjait reklámozták, hanem egyre többször hirdetik a testi fehérnemű új divatáramlatait is.⁹⁸ Míg a századforduló a fűző, az egyetlen női fehérnemű egyeduralmát hirdette, addig az 1920-as évek igazi áttörést hoztak a női fehérneműdivatban (is). Így a blúz mellett a viselet polgárosodásának fokmérője véleményünk szerint a bugyi, a melltartó, a kombiné, a selyemharisnya vagy épp a félcipő megjelenése is lehetett.

A divatlapok mellett az 1920-as években,⁹⁹ nem csak a fővárosi ruhaszalokban, hanem a vidéki varrodákban, a falusi varróasszonyok háztartásában is egyre gyakrabban használták a varrógépet, ami lényeges hatást gyakorolt a falusiak öltözködésére, annak városiasodására is. Hasonló hatása volt az egyre szélesebb körben megvásárolható olcsó gyári anyagoknak is. Míg a fűző viselése a parasztság körében szinte teljesen ismeretlen, addig a polgári divat követése, még ha csak kivételes alkalmakkor is, de beszűrődött a paraszti világba is, persze csak lokális jelenségekről beszélhetünk. Érdekességként említjük, hogy például a módosabb rábaközi nők (Kapunvár) csípőig befűzve, *miderrel*, halcsonttal jártak táncolni az 1910-es években.¹⁰⁰

A házi készítésű ruhadarabok egyeduralma a 19–20. század fordulóján már megszűnt. A vasúttal érintett települések lakói már könnyen hozzájutottak a messzi tájakról származó gyári készítésű anyagokhoz, öltözködési kellékekhez. Egy kurrens divatot követő város, különösen a vasút kiépülésével, a környező

⁹⁵ Fülemile 1991: 50–77.

⁹⁶ Fél 1991: 45.

⁹⁷ Flórián 2010b: 177.

⁹⁸ A női fehérneműket reformfehérneműként hirdetik pl. a *Magyar Lányok* 1900 és 1945 között megjelent számaiban. Melltartó, bugyi megnevezést az 1940-es évekig nem használnak a hirdetések.

⁹⁹ Flórián 2010b: 170. Flórián Mária a varrógépek hazai megjelenését az 1860-as évekre datálja.

¹⁰⁰ Horváth 1972.

falvak öltözködésének polgárosodását is fölgyorsította.¹⁰¹ A vasutas feleségek is fontos szerepet játszottak az új divatok terjesztésében, hiszen sokat utaztak, melynek során találkoztak a városi divattal, a finom fehérneműkkel, amit aztán a faluba visszatérve, gyorsan elterjeszthettek. A budapesti pályaudvarokon szolgáltatást teljesítő turai vasutasok feleségei például a harmincas évektől városiasra fordították öltözetüket, és blúzt, cipőt kezdtek viselni.¹⁰² A pályaudvarok vonzáskörzetében levő ruhaboltok, drogériák is igyekeztek kiszolgálni a menetrendhez igazodó vidéki asszonyokat. A Keleti pályaudvar közelében volt ruhaboltja az 1930-as években egy bizonyos Kovács nevű zsidó kereskedőnek, akinél a vidéki asszonyok szerettek piperét, harisnyát vagy fehérneműt vásárolni. Kovács testvére Párizsban élt, így naprakész információi voltak az aktuális fehérneműdivatról is, rendelésre meg is hozatta Budapestre a legújabb módit. Zuglóban *Lusztig* ruhaboltja foglalkozott fehérnemű-árusítással,¹⁰³ de a nagyon jómódú polgárasszonyok az 1920-as évektől kezdődően *Árvai és Salczernél* vagy *Grünbaum A. Adolf* nál vásárolták meg intim ruhadarabjaikat a Király utcában.¹⁰⁴

A vasúttól távol eső, kifejezetten mezőgazdaságból élő falvak öltözködésének városiasodása lényegesen lassabb volt. A viseleti darabok egy részét még az első világháború után is az asszonyok varrták, de az 1930-as évektől egyre több varrónő dolgozott a falvakban.¹⁰⁵

* * *

Jelen tanulmányunkban a modern fehérnemű-viselet magyarországi megjelenését és annak a városra illetve falura gyakorolt hatását mutattuk be, a teljesség igénye nélkül. Azt a jelenséget vizsgáltuk, hogy a 19. század végi és a 20. század eleji nagy kulturális és társadalmi változások mennyire tükröződtek és hatottak az egyes női fehérneműtípusokra. A mai értelemben vett modern fehérnemű egészen az 1920-as évekig nem is létezett. Ráadásul sokkal inkább takart, mint megmutatott bármit is a női testből. Arról nem is beszélve, hogy az esetek nagy többségében nem fehér, hanem nyers színű volt, nem is fehérneműnek, hanem alsóruhának nevezték. Az új női ideál és fehérnemű forradalma a szecesszióhoz köthető, ami a női test teljes újraértelmezését hozta. A „forradalmi” gondola-

¹⁰¹ Frisnyák 2010: 81–107.

¹⁰² Flórián 2010a: 126.

¹⁰³ Adatközlő Kinszki Judit. Az interjú Czingel Szilvia készítette 2013-ban.

¹⁰⁴ Az 1920-as évektől kezdve sorra nyílnak az olyan ruhaboltok, ahol hellyel-közzel már lehet selyemharisnyát, kombinét vagy szaténbugyit kapni, de ezek a boltok a klasszikus női konfekcióruha választékába építették be a teljesen új ruhatípusokat, amik funkciójukban már kezdtek hasonlítani a mai fehérneműkhöz. A fehérneműszakboltok ebben az időben még teljesen ismeretlenek. Noha az elegáns fővárosi áruházak árulták az elsősorban Ausztriából érkező, forradalminak mondható alsóruhadarabokat, azokat mégis csak egy szűk arisztokrata réteg engedhette meg magának egészen az 1930-as évekig. Árvai és Salczernői és gyermekfelöltő áruháza a Király u. 36-ban, Grünbaum Adolf női ruha nagykereskedése a Király u. 13-ban állt. Interjú Nagy Tamásnéval 2001-ben, Kinszki Judittal 2013-ban, készítette Czingel Szilvia.

¹⁰⁵ Flórián 2010b.

tok megkésve ugyan, de Magyarországra is megérkeztek, ám az 1920-as években még csak egy szűk arisztokrata (az 1930-as évekre már a középpolgári) réteg élvezte hatását. Eközben a vidék falusi társadalma alig érzett ebből a jelenségből valamit, a paraszti kultúrában a fehérenemű viselése nagy késéssel követte a polgári fehéreneműdivatot. A fő különbség az volt, hogy míg a polgári fehéreneműk reformjához az első lépés egy új, kecses, vékony nőideál megteremtése volt, ami a lágyság és vékony (szatén, selyem, batiszt) anyagból készült, szinte „láthatatlan” fehéreneműket hangsúlyozta, addig falun a mellett lelapító, de a fart kihangsúlyozó, teltebb női test volt az elvárt és kívánatos. Ezt az esztétikai élményt csak több kikeményített vászon alsósoknyáival lehetett elérni. A polgári alsóruhaidivat elemeinek megjelenése a népviselet jellegzetes darabjai között, még ha késéssel is, de a hagyományos népi kultúra egyik legjelentősebb változását hozta. A falusi nők az 1930-as évektől lassan ugyan, de egyre inkább az aktuális polgári divat hatására újították meg viseletüket, persze igen nagy helyi különbségekkel. Az 1940-es évekre, sok helyen 1945 után, egy teljesen új fehéreneműdarab, a bugyi jelent meg a falusiak, elsősorban fiatal lányok körében, majd ezt követte a melltartó is. A polgárasszonyok között kedvelt *corsett*, vagy *corselettjupe* egyáltalán nem jutott el falura. Az újdonságok fokozatos elterjedésében a cselédek játszottak fontos szerepet a két világháború közti időszakban, kultúraközvetítésük fontos volt. A fehérenemű megítélésében óriási fordulatot hoztak az 1950-es évek, amikor a fehérenemű már nem az erkölcs fokmérője, sokkal inkább „kötelező” mindennapi ruhadarabbá lépett elő. A második világháború okozta társadalmi változások, a filmipar megújulása, a popkultúra kialakulása, és az ehhez kapcsolódó gondolatok, mint az életigenlés és a fiatalság kultuszának erősödése magával hozta az első provokatív nőtípus megjelenését. Ők voltak a pin-up lányok,¹⁰⁶ akiket már többnyire fehéreneműben ábrázoltak.

FORRÁSOK

Magyar Lányok, 1900–1945.

Magyarország, 1921.

Tolnai Világlapja, 1909.

Interjú Gajdos Ilonával (Kéménd), Varga Ilonával (Kéménd), Dinnyés Jánosnéval (Kéménd), Krupec Katalinnal (Garampáld), Buri Máriával (Palást), Snírer Juliánnával (Ipolyfödemes), Tamás Józsefnével (Tesmág). Az interjúkat Czingel Szilvia készítette 1994–95-ben. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Máté Júliával (Budapest). Az interjút Czingel Szilvia készítette 2000-ben. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Kinszki Judittal (Budapest). Az interjút Czingel Szilvia készítette 2013-ban.

¹⁰⁶Címlaplány.

- Interjú Markovics Ferencsel (Budapest). Az interjút Czingel Szilvia készítette 1998-ban. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú Tasnádi Jánosnéval (Budapest). Az interjút Czingel Szilvia készítette 2013-ban. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú Tóth Lajosnéval (Budapest). Az interjút Tóth Eszter Zsófia készítette 2002-ben. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ady Endre 2008: *Ady Endre szerelmes versei*. Budapest.
- Babits Mihály 1927: Halálfiái. <http://mek.oszk.hu/05300/05361/05361.htm> – utolsó letöltés: 2013. december 18.
- Bélley Pál 1978: Honnan ered a kombiné viselete? In: Földes Gézáné – Bélley Pálné (s. a. r.): *Kíváncsiak Klubja. Válogatás a Rádió műsorából*. Budapest. <http://mek.oszk.hu/00000/00057/html/index.htm#t3> – utolsó letöltés: 2014. május 10.
- Bertrich, Franz 1989: *Die Kulturgeschichte des Waschen*. Berlin.
- Cartier, Alison 1992: *Underwear, the Fashion History*. Hollywood.
- Cunnington, C. Willett – Cunnington, Phillis 1992: *The History of Underclothes*. New York.
- Csekő Ernő 2011: A parasztyermekek tejjel való ellátottságának, tejfogyasztásának alakulása a századelőn. *Néprajzi Látóhatár* 2. 94–115.
- Czingel Szilvia 1999: *Higiéniai szokások változása a két világháború között Budapesten*. (PhD-disszertáció) Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest.
- Ewing, Elizabeth 1989: *Dress and Undress: A History of Women's Underwear*. Hollywood.
- F. Dózsa Katalin 1982: A női divat változása 1896–1914 között. *Folia Historica* 10. 189–221.
- Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza 1977: *Kalotaszegi magyar népviselet*. Bukarest.
- Fél Edit 1937: A turai viselet. *Néprajzi Értesítő* (29.) 13–30.
- Fél Edit 1952: Újabb szempontok a viselet kutatásához. A test technikája. *Ethnographia* (63.) 3–4. 408–415.
- Fél Edit 1991: Női ruházatkodás a Sárközben. *Ethnographia* (102.) 1–2. 9–47.
- Flórián Mária 2010a: Közlekedés, kereskedelem és a tárgyi környezet. In: Flórián Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. Budapest, 109–135.
- Flórián Mária 2010b: A varrógép, varrónők, blúzok. In: Flórián Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. Budapest, 169–183.
- Frisnyák Zsuzsa 2010: Vasút és a paraszti polgárosodás a 19. század végén. In: Flórián Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. Budapest, 81–107.
- Fülemile Ágnes 1991: Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia* (102.) 1–2. 50–78.

- G. Fisher, Wolfgang – Dorothea, H. Ewan 1997: „Gustav Klimt and Emilie Floege: An Artist and His Muse”. *Woman’s Art Journal* 17:2, p. 42. Gyáni Gábor 1983: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1997: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed* 5. 101–126.
- Harangozó Éva 2011: Coco Chanel világa. <http://www.femcafe.hu/cikkek/divat/coco-chanel-vilaga> – utolsó letöltés: 2014. május 10.
- Horváth Terézia 1972: Kapuvár népviselete. *Néprajzi Közlemények* 16–18.
- Hulej Emese 2009: Aki fölszabadította a nőket Coco Chanel. http://www.nlcafe.hu/noklapja/20090701/aki_felszabaditotta_a_noket_coco_chanel/ – utolsó letöltés: 2014. május 10.
- Jankó János 1993: *Kalotaszeg magyar népe*. Reprint kiadás. Budapest
- Katona Edit 2002: „Félre gatyá, pendely” – *Látható és láthatatlan a magyar népviseletben*. Kiállítási katalógus. Budapest.
- Katona Imre 1997: Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 174–238.
- Korányi Frigyes 1885: A női viselet káros hatásáról. *Magyar Háziasszony* 20. 4.
- Kovács Aladár 1907: A tolna megyei Sárköz népviselete. *Néprajzi Értesítő* 8. 71–94, 201–221.
- Kötél Kinga 2012: A szenvedélygyilkos avagy a bugyi története. <http://mno.hu/divat/a-szenvedelygyilkos-avagy-a-bugyik-tangak-tortenete-1107007> – utolsó letöltés: 2014. május 10.
- Kresz Mária 1956: *Magyar parasztviselet (1820–1867)*. Budapest.
- Laurant, C. S 1987: A szoknya alatt. *Inter Press Magazin*. <http://www.interpressmagazin.hu/index.php?page=archivum&cid=172> – utolsó letöltés: 2014. május 10.
- Mengyán Eszter 2011: Fehérneműsztorik. <http://cotcot.hu/cikk/2011/02/14/feher-nemusztorik> – utolsó letöltés: 2014. május 10.
- Nagy Varga Vera 1987: Szolgálók a Fővárosban a Tápió vidékéről. Tápió mente néprajza. *Studia Comitatensia* 16. 707–736.
- Noszky Jenő ifj. 2007: *Salgótarján és barnaszén-bányászata, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. Rudabánya.
- Pálfi Csaba 1970: A Gyöngyösbokréta története. *Táncstudományi Tanulmányok*, 115–161.
- Szűr Krisztina 2008: A harisnya története. <http://www.divattortenet.hu/bongeszde/olvasoterem.php?m=olvas.menu&p=olvaso/a-harisnya-tortenete> – utolsó letöltés: 2014. május 10.
- Thomass, Chantal – Ormen, Catherine 2000: *L’Histoire de la lingerie*. Paris.
- Tobin, Shelley 2000: *Inside out: a brief history of underwear*. London.

KÉPMELLÉKLET

1. kép. *Női fehérnemű, 1930-as évek, Magyarország*
(Nemzeti Múzeum)

2. kép. *Harisnyát felhúzó nő, 1930-as évek, Magyarország*
(Nemzeti Múzeum)

3. kép. Fehérneművarroda, 1929, Magyarország (Fortepan)

4. kép. Maráczi Anna Fehérneművarroda, 1929, Magyarország (Fortepan)

5. kép. Női alsónadrág, bugyogó, 1930-as évek, Mezőkövesd, Sarnyai Krisztina felvétele (Néprajzi Múzeum, NM 53.7.22)

6. kép. Vászonzendely, 20. század első fele, Mezőkövesd, Sarnyai Krisztina felvétele (Néprajzi Múzeum, NM 54.54.16)

7. kép. Női alsómellény, 1910-es évek, Dunapataj, Sarnyai Krisztina felvétele (Néprajzi Múzeum, NM 68.67.23)

8. kép. Női melltartó, 1940-es évek, Nógrádverőce, Sarnyai Krisztina felvétele (Néprajzi Múzeum, NM 94.103.42)

9. kép. Feldmann és Guthard női konfekció üzlet hirdetés, 1910-es évek (magántulajdon)

Fülöp Hajnalka

Autentikus paraszti öltözetek néptáncosok ruhatárában

A 20. század utolsó negyedében a néptánc újbóli „felfedezése” és a táncházmozgalom kiteljesedése a közel száz évvel azelőtt induló és több hullámban jelentkező népművészeti divatok vonulatába illeszthető. Korábban a társadalmi elit érdeklődése fordult a parasztsággal azonosított nép művészete felé, az utóbbi évtizedekben a városi fiatalság egy csoportja talált rá, és segítségével saját szubkultúráját teremtette meg, saját identitását alakította.¹ A népművészet és a népviselet a táncházmozgalom által került ismét a figyelem középpontjába, a táncoktatáshoz és az amatőr néptáncmozgalomhoz kötődik napjainkban is.

A táncházmozgalom első időszakában sok autentikus paraszti ruhadarab került városi fiatalok tulajdonába, amelyek hétköznapi öltözeteik meghatározó elemeivé váltak. Napjainkban a táncházakban is alig-alig tűnnek fel a tradicionális paraszti öltözetek, mintha „visszavonultak” volna a színpadra, mintha elvesztették volna korábbi identitásjelző funkciójukat. Mi történt az 1970-es évek óta gyűjtött falusi viseletekkel, hogyan épültek be a városi ruhatárakba, hogyan használják ezeket a korábbi gyűjtők? Miként jelzi a tárgyak élettörténete a gyűjtők életútjának alakulását, mentalitásának változását, illetve milyen más tényezőkre világítanak rá több évtized távlatából – ezek a kérdések vezettek a tanulmány megírásához.

A NÉPMŰVÉSZET ÉS NÉPVISELET DIVATJA: KORSZAKOK, MOZGALMAK A 19. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Témánk szempontjából fontos röviden megemlíteni néhány, hosszú távon meghatározónak bizonyuló jelenséget és kiemelkedő eseményt a népművészeti divat előző korszakaiból.

„A paraszti kultúra sajátosságának, nemzeti és regionális különbségeinek észlelésében, tudatosításában Európa-szerte kiemelkedő szerepe volt a falusi viseleteknek. [...] A népi kultúra fölfedezése és a nemzeti műveltség értékes részeként való elismerése idején találkozunk azzal a jelenséggel, hogy nem parasztok, mintegy a jelképes azonosulás igényéből, a táji hovatartozás kifejezésére vagy nemzeti érzésük kifejezésére öltöznek paraszti viseletbe.”²

¹ Nem térek ki a kultúra más területeire – építészet, irodalom, iparművészet, kézművesség stb. –, amelyekre ebben az időszakban, a „nomád nemzedék” életében szintén hatást gyakorolt a népművészet.

² Halasy 1989: 303.

Ez a jelenség már a 19. század végén összefüggött a kibontakozó turizmus divatjával: az arisztokrata és polgári családok vidéki nyaralásához egyre inkább hozzártartozott a „turisztikai beöltözés” és fényképezkedés szokása.³ A népművészetet „felfedező” értelmiség a népviseletek használatát mozgalommá kívánta tenni, ezért a polgári divat szerinti öltözködésnél egészségesebb alternatívaként népszerűsítette. Ugyanakkor viseletük megőrzésére biztatták a falusiakat, hiszen ebben az időszakban felgyorsult a paraszti öltözködés polgárosodásának folyamata.⁴

Az 1896-ban a millenniumi faluban rendezett matyó esküvő és lakodalom látványos és nagy sajtóvisszhangot kiváltó esemény volt: a falu „megelevenítése” érdekében egy mezőkövesdi csoportot utaztattak a fővárosba. Az esküvő és lakodalom érvényes volt, a Mezőkövesden szokásos szertartássorozat zajlott le idegen környezetben, adott körülmények között hitelesen.⁵ Ugyanabban az évben *néprajzi bált* rendeztek Kolozsváron, a meghívottak népviseletben jelentek meg, fényképész örökítette meg őket.⁶ A korabeli jelmezbálokon gyakran előfordultak népviselet-jelmezek. Az Operában, 1911-ben például az ún. Izabella-bálon mezőkövesdi viseletbe öltözött főúri szereplők adtak elő matyó lakodalmi szokásokat. Az előadást az Operaház főrendezője rendezte, a tánc- és szokásanyagot néhány mezőkövesdi házaspár segítségével tanulták meg.⁷

A 19–20. század fordulójának népművészeti divatja szorosan összefüggött a korszak egyes gazdasági-társadalmi problémáinak megoldására tett kísérletekkel, így elsősorban a háziipari mozgalommal, a múzeumi gyűjtemények kialakulásával, a néprajz szaktudománnyá formálódásával. A népművészet iránti érdeklődés a kezdetektől nemcsak annak fenntartását, népszerűsítését, vagyis a nemzeti kultúrába való beépítését eredményezte, hanem árucikké is tette a népművészeti alkotásokat.⁸ Így a parasztok saját használatra készített reprezentatív népművészeti tárgyállománya mellett „létrejött egy olyan népművészet, ami mintegy az előbbit ábrázolja, utánozza, interpretálja, lehetőleg olcsóbb sokszorosítási technikával, idegenek, városiak számára.”⁹ Az arisztokrácia, a művészvilág és az intelligencia körébe bevonultak a háziipari termékek. A népművészeti, háziipari készítésű tárgyak divatjának korai szakasza nagyjából az I. világháború elején zárult le. Részben ennek a divatnak köszönhetően hosszabbá vált a tradicionális népművészet szerves fejlődésének időszaka.

A két világháború között a középosztály általában is csatlakozott a népművészeti tárgyak használatához, fogyasztásához.¹⁰ A korszak egyik leglátványosabb,

³ Halasy 1989: 310. Ez azóta is általános jelenség az ünnepi viseletüket őrző falvakban, különböző folklorrendezvények programjába is beillesztik.

⁴ Halasy Márta idézi Hermann Antal, aki 1896-ban írta a hivatkozott szöveget, Halasy 1989: 305; Flórián 2010.

⁵ Fügedi 1989: 314–315.

⁶ Halasy 1989: 306–307.

⁷ Fügedi 1989: 316–318.

⁸ Fejős 1991: 150; Hofer 1981: 52–53.

⁹ Fél–Hofer 1981: 51.

¹⁰ Fejős 1991: 152–153.

az ország 98 helységének fiatalságát érintő kezdeményezése a Gyöngyösbokréta-mozgalom volt,¹¹ amelynek célja a parasztviseletek, táncok és egyes helyi ünnepi szokások megőrzése, felelevenítése, helyenként rekonstruálása (vagy konstruálása) és a budapesti közönség előtti színpadi bemutatása volt. A mozgalom idején (1931–1944) a helyi értelmiség ízlésének és a szervezők elvárásainak megfelelően sajátos viseletalakító folyamat zajlott le.¹² Az alkalom, amelyen a bokrétás csoportok megjelentek, különbözött minden általuk korábban ismert alkalomtól, újdonság volt a nagyvárosi közönség előtt felvonulni és színpadon szerepelni. Erre az alkalomra új öltözetet alakítottak ki,¹³ amelyre a polgári közönség ízléséhez igazodó látványosság és a *parasztos* jelleg megtartása volt jellemző. Idővel a csoportokon belül egységessé váltak a bokrétás öltözetek.¹⁴

A társadalmi elit és a népművészeti termékeket (is) előállító parasztság találkozási pontja a hétköznapi életben látványosságok nélkül történt, mivel a polgári háztartások vidéki cselédekkel működtek. A közvetlen személyes viszony gyakran nagy hatással volt a városi családok tagjaira, különösen a gyermekekre. Meghatározóak lehettek ezek a kapcsolatok az egyes családtagok parasztsággépének kialakulásában.¹⁵ Azt nem tudjuk, hogy a háztartási alkalmazottak a néprajzi tárgyak közvetítői, háziipari árucikkek forgalmazói is lettek volna – nem tudjuk, hogy a budapesti polgárasszony vásárolt-e például népviseletet a cselédjétől. A korabeli régiségkereskedők árukínálatában viszont a bútorok, kerámiatárgyak, lakástextíliák mellett paraszti ruhadarabok is szerepeltek. A népművészeti lakberendezési divat biztosította például a matyó népművészeti és háziipari tárgyak eladhatóságát, amelyekkel ebben az időszakban a vándorló, batyuzó matyó asszonyok kereskedtek az ország egész területén.¹⁶

A II. világháború után a Gyöngyösbokréta-mozgalom és a városi ifjúsági néptáncmozgalom folytatásaként indult el az amatőr néptáncmozgalom, valamint hivatásos néptáncgyűttesek is létrejöttek. A néptánc a koreográfusok művészi koncepciójának megfelelően feldolgozásként jutott el a közönséghez, és ebben a formában az elit színpadi művészetek közé sorolódott.¹⁷

¹¹ Pálfi 1970.

¹² Kapros 2010: 369. A Gyöngyösbokréta volt az első olyan nagy hatású mozgalom Magyarországon, amely folklorizmus-jelenségnek tekinthető. „A folklorizmus, mint társadalmi jelenség, akkor jelentkezik, amikor a társadalom életében a hagyományos folklór fejlődését akadályozó objektív körülmények merülnek fel, valamint akkor, amikor a köztudat magát a folklórt tekintni veszendőbe menő értékeknek, a nemzeti kultúra kialakításához vagy újjáteremtéséhez szükséges forrásanyagnak.” (Guszev 1983: 440.)

¹³ Így alakult ki a „valahova mutogatni mentek magukat” alkalma és az ehhez illő viselet: általában a nagyünnepi öltözetet közelítették az otthoni táncos öltözethez. (Kapros 2010: 389.)

¹⁴ Kapros 2010: 392.

¹⁵ Sedlmayr 2006.

¹⁶ Fülemile 1991a: 379–380.

¹⁷ Erről bővebben Kardos D. 1987. Karnoouh (1983: 446) szerint a színpadi előadások felszámolják a hagyományt (pl. szokások színpadon), a hely és idő megváltozik, a ritmus elvész, a tágabb ciklikusság megsemmisül.

TÁNCHÁZMOZGALOM

A folklorizmus korszakainak sorában a táncházmozgalom hatására (is) újból fel-támadó érdeklődés egy következő, harmadik szakasznak tekinthető. A *nomád nemzedék* tagjai, az 1950–1960-as évek szülöttei a hivatalos kultúra ellenében megfogalmazható, megélhető kultúrát kívántak teremteni. A népi kultúra újbóli felfedezése ezúttal a budapesti klubokban kezdődött, ebben legfontosabb szerepe a falusi életformától messzire került fővárosi fiatalságnak volt.¹⁸

Az első táncházat 1972. március 6-án a Liszt Ferenc téri könyvklubban rendezték a Bihari Táncegyüttes kezdeményezésére. A meghívóban az állt: „zene és tánc, úgy mint Széken”.¹⁹ Martin György szerint a széki tánc azért lehetett az első a táncházban oktatott táncok között, mert a Széken működő táncházban a helyiektől viszonylag könnyen elsajátíthatónak látszott.²⁰ (Jól megtanulni természetesen nem volt könnyű.)

A táncházmozgalom a folklorizmus új hullámában előzmények nélküli jelenség volt:²¹ újítása az autentikus hangszeres népzene tanulmányozása, elsajátítása és gyakorlása volt az eredetihez hasonló körülmények között. A néptánc korábban feldolgozások formájában került színpadra, a táncházmozgalomnak köszönhetően viszont bekerült a városi szórakozási formák közé, miközben a színpadon is megújult. Korábban a néptáncgyüttesek tagjai a színpadi koreográfiák táncanyagát szabadon, önmaguk szórakozására nem tudták táncolni. A táncházakban lehetségessé vált, hogy a résztvevők megismerkedjenek a néptánc eredeti funkciójával.²² A városi táncházak társadalmi háttere különbözött a falusi – elsősorban a példának tekintett széki – táncházakétól, a forma hasonló volt, de a tartalma, a társadalmi életben betöltött szerepe más. A széki táncházban érvényes normák nem érvényesülhettek városon. A városi táncház csak egyike volt a választható szórakozási formáknak, míg falun ez volt az egyetlen, a fiatalok számára engedélyezett és szinte kötelező jelleggel látogatandó szórakozóhely.²³

Budapesten eleinte a Sebő-klub volt a néptáncot társasági táncként oktató, gyakorló fiatalok törzshelye,²⁴ de az autentikus népzenei játszó muzsikuskok, bandák számának növekedésével egyre több táncház nyílt országszerte és a magyar nyelvterület városaiban.²⁵ A táncház a folklórkutatók elemzéseiben a folklorizmus mindennapi formájaként,²⁶ illetve az amatőr művészet egyik ágaként²⁷ jelent meg.

¹⁸ Siklós 2006: 115–124.

¹⁹ Siklós 2006: 11.

²⁰ Siklós 2006: 12.

²¹ Martin 1982: 72.

²² A magyarországi néptáncmozgalomról bővebben: Martin 1982; Kardos D. 1987; Szabó 1998; Molnár 2005.

²³ Novák 1966; Molnár 2005.

²⁴ Siklós 2006: 49.

²⁵ Könczei 2004.

²⁶ Guszev 1983: 440.

²⁷ Bausinger 1983: 435.

A mozgalom nemrég ünnepelte 40. évfordulóját és a táncház mint kultúraközvetítő és megőrző módszer rangos nemzetközi elismerésben részesült.²⁸ A néptánc sok általános iskola órarendjében szerepel ma is, és a népzene és néptánc tanítása a felsőfokú szakképzésben is helyet kapott.

AUTENTIKUS NÉPVISELETEK A TÁNCHÁZMOZGALOMBAN

A táncházmozgalom kezdeti időszakában a mozgalomhoz kötődő városi fiatalok általában gyűjtötték a falusi környezetből származó tárgyakat, többek között a tradicionális paraszti öltözetek elemeit. Sokan hétköznap is eredetileg népviselethez tartozó inget, szoknyát, mellényt, ujjas felsőruhát viseltek. Majdnem mindenkinek volt kalotaszegi *bujkája*, amely a tavaszi-őszi átmeneti kabátot helyettesítette, és gyimesi vagy moldvai tarisznyája. A táncosok többsége külsejével is jelezte, hogy a néptáncos szubkultúra képviselője, és ez az öltözködési stílus, valamint a tánchoz kötődő életmód abban a korszakban formabontónak számított. Mindez gyakran a külsőségekben is ötvöződött a beat és a hippizmus hatásaival. Magyarországtól távolabb, magyar kisebbségi közösségekben élő fiatalok esetében ennek az öltözködési stílusnak az etnikai identitásvállalás és -jelzés szempontjából még nagyobb volt a jelentősége.²⁹ Évtizedek távlatából látható, hogy voltak, akik az 1970-es években az alternatív divathoz igazodva hordták a népi ruhákat, mások viszont valamilyen mértékben azonosultak is a paraszti kultúrával, így például falura vagy tanyára költöztek, állatokat tartottak, kézműves munkát végeztek.

„Úgy tűnik, ahol a népművészet erőteljes folklorizmusát figyelhetjük meg, ott a piachoz alkalmazkodó magatartásformák és az ezzel együtt járó mozgékonyabb intenzívebben fejlődött ki.”³⁰ A megállapítás nemcsak a batyuzó matyó asszonyokkal kapcsolatban, és nemcsak a két világháború közötti korszakra vonatkozóan helytálló. Hasonló adottságok, magatartásformák és városi igények tették lehetővé azt, hogy az 1970-es évek táncos fiataljai autentikus paraszti ruhadarabokhoz jussanak. A viseletüket még őrző és fejlesztő vidékek asszonyai

²⁸ A táncház-módszert, mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modelljét az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség bizottsága 2011 novemberében felvette a Legjobb megőrzési gyakorlatok regiszterébe.

²⁹ Ennek legmarkánsabb megfogalmazása egy svájci magyar lánytól származik, aki a szülővárosában működő magyar tánc csoport tagja volt és nyaranta pesti tánc házakba járt. Széki szoknyáját gyakran viselte hétköznapokon a svájci középiskolában. Mint mondta, ez segítette identitásának őrzésében, így kívánta jelezni másságát a számára túlságosan rideg, fakó svájci diáktársaságban. (Terepen gyűjtött adat, 2014. január, K. G., Bern.) A budapesti tánc házasok körében végzett közvélemény-kutatás – nem következetesen – a népviseletek hétköznapi, városi használatára is kitért. A vélemények nagyon különbözőek voltak. Elhangzott, hogy a népi ruhák hordása hülyeség, míg más szívesen viselte baranyai inget, réklíjét, kendőjét hétköznapokon is (Siklós 2006: 79.). Hoffmann Tamás, a Néprajzi Múzeum akkori főigazgatója elítélően nyilatkozott a viseletben járó tánc házasokról (Siklós 2006: 127.).

³⁰ Fülöp Hajnalka 1991a: 382.

felismerték, hogy a táncházak közönsége piacot jelent számukra. Elsősorban a széki és kalotaszegi asszonyok jelentek meg nagyobb számban *népművészeti* áruikkal Magyarországon. Utcán, táncházakban, táncháztalálkozókon, együttesek próbatermeiben, néptáncos előadások alkalmával, majd 1990 után a karácsonyi, húsvéti vásárokon és vidéki vásárokon rendszeresen árusítottak. Nemcsak szülőfalujuk letett viseleti darabjait, népművészeti termékeit kínálták, hanem vándorkereskedők módjára Erdély távolabbi területeiről, de Moldvából és az Avas vidékéről is felvásároltak mindent, amiről úgy vélték, hogy kelendő árucikké válhat Magyarországon.³¹ A Székre és Kalotaszeg falvaiba utazó kutatók, táncot tanuló városi fiatalok érdeklődése nagyban hozzájárult a piac élénküléséhez.³² Több táncegyüttes erdélyi vándorkereskedő asszonyok segítségével egészítette ki ruhatárát Erdélyben varratott viseletekkel. Az 1989-es romániai politikai változások felgyorsították és kiterjesztették ezt a vándorkereskedői tevékenységet. Néhány év múlva a székiek vándorkereskedői tevékenysége csökkent, egyre inkább budapesti családoknál vállaltak állandó munkát, alkalmanként árusítással kiegészítve azt.³³ A kalotaszegi asszonyok kereskedő tevékenysége ugyanebben az időszakban szintén mérséklődött, és inkább arra törekedtek, hogy otthon vállaljanak munkát.³⁴

VÁROSI NÉPTÁNCOSOK FALUN

A néptánc- és tánczenei kutatás Erdélyben a II. világháborút követően, az 1950-es évek végén vált ismét lehetővé. Olyan filmfelvételek és zenei felvételek készültek, amelyek azóta klasszikus alapanyagként szerepelnek a táncos- és zenészképzésben, a táncmuzikális oktatásban. A tudományos kutatás mellett, ame-

³¹ A széki asszonyok a Naszód környéki román falvakba jártak vászonért (Fülemlé 1991a: 381, 18. jegyzet), egyúttal felvásárolták a román ruhadarabokat is, amelyek azután Budapesten kerültek piacra. A naszódi vászonzó abroszokat varrtak, amelyeket Magyarországon árusítottak.

³² A széki asszonyok mobilitásának előzményét a szamosújvári és kolozsvári cselédeskedés korszaka jelentette, amikor a helyi elvárásnak megfelelően a leányok házasságkötés előtt néhány évig városi háztartásokban vállaltak munkát. (Kovács 2000.) A kétévenként kiváltható útlevél segítségével külföldi – elsősorban magyarországi és csehszlovákiai – bevásárló utakra indultak, és a bevásárláshoz szükséges pénzt saját készítésű népművészeti áru, viseletek eladásával gyűjtötték össze. Ugyanezeket az utakat járták be a kalotaszegi asszonyok is, csak a Csehszlovákiában bevásárolt áru jellege különbözött a széki asszonyokétól. (Terepen gyűjtött adat, 1990-es évek.)

³³ Kovács 2000; Bondár 2005. A székiek Magyarországon vállalt munkája és többek között az autentikus viseletek eladása teszi lehetővé az új, hatalmas házak felépítését, modern bútorokkal, konyhai eszközökkel való berendezését, a családi gazdaság felszerelését gépekkel. A hagyomány tárgyai így alakulnak át a modernizáció tárgyaivá.

³⁴ Az 1990-es évek második felében különösen sok volt a székelyföldi és széki asszony a nagyvárosi háztartásokban (bejárónő, takarítónő, betegápoló), míg a férfiak az építőiparban, napszámos mindeneként kertés házakban, villákban dolgoztak. Sokan éppen táncosok közvetítésével jutottak munkához Magyarországon. (Lásd Pulay 2005: 144–146; Molnár 2005.) A széki férfiak vendégmunkásként szembesültek azzal, hogy a táncmuzikális közönségnek köszönhetően szülőfalujuk a legismertebb erdélyi helység.

lyet a tánckutatók, muzsikuskok, képzett táncosok végeztek, és amelynek anyagai az MTA Zenetudományi Intézete archívumába kerültek, az 1980-as évektől az amatőr gyűjtés is elkezdődött. A tánc és a paraszti kultúra iránt mélyebben érdeklődőket nem elégítette ki a városi táncházakban és táncsoportokban megszerezhető tudás. A falusi zenészekkel, táncosokkal való személyes találkozások élménye meghatározónak bizonyult. Az egyik fél részéről a kíváncsiság, a másik részről az a jóleső felfedezés, hogy a saját szórakozásukra gyakorolt tánc és muzsika közös nyelvként használható – megalapozta a táncházak és a helyiek, *adatközlők* közötti kapcsolatokat, amelyek sok esetben barátsággá váltak.³⁵ A városi táncosok gyakran felbukkantak falusi lakodalmakban, bálokon, ahol a helybeliek szívesen fogadták őket, és éppen a tánc tudásuk, érdeklődésük tette lehetővé, hogy idegenként elfogadják őket. A fényképező, magnófelvételt készítő (külföldi) hivatlan vendég jelenléte akkoriban még növelte is a mulatságok presztízsét. A városi táncosok nagyon sokat tanulhattak nemcsak a táncról, de a helyi táncérettel kapcsolatos viselkedési normákról is. Ők maguk pedig többnyire ösztönzően hatottak a helyiek táncos tevékenységére, akik nem akartak alulmaradni az idegenekkel szemben.³⁶

NÉPTÁNCOSOK VISELETGYŰJTEMÉNYEI

A néptáncosok személyes ruhatárát a táncos munkához szükséges eszközök kollekciónaként, „felszerelésként” elemezhetjük.³⁷ A személyes ruhatárakon belül a viseletgyűjtemények részben elkülönülő tárgycsoportot képeznek. A vizsgált ruhatárak esetében a népviseleti darabok és a boltban megvásárolt konfekciótermékek számbeli aránya kiegyenlített, illetve az előbbi képvisel nagyobb mennyiséget. A parasztviseletek nagyobb része zárt kollekciónak, csak önmagában használt, kisebb része a hétköznapi életben, bolti ruhadarabokkal párosítva, egyénileg kialakított szabályrendszernek megfelelően kerül használatba.

A ruhatárak elemzése során néhány olyan korábbi tárgyelemzés szempontjait tartottam szem előtt, mint a kalotaszentkirályi kelengye, vagy Kapros Márta Balassagyarmaton végzett kutatása.³⁸ A táncosok ruhatárak összeállításakor ugyanúgy évekig tartó munkával tervezik, gyűjtik, egészítik ki a ruhatárakat, mint a tradicionális falusi közösségekben az asszonyok férjhez készülők leányaik kelengyéjét. Míg a kelengye elsősorban egy személyt és annak családját hivatott felkészíteni, élethosszig ellátni személyes és a háztartásban szükséges tárgyakkal, a táncosok ruhatárának kialakítása a szakmai életutat, a táncos repertoár alakulását tükrözi, ahhoz biztosítja a szükséges tárgyakat.

³⁵ Molnár 2005: 129. A táncházak turizmus formáiról, jellemzőiről lásd Szabó 1998. A magyarországi Erdély-kép más kulturális és politikai vonatkozásairól bővebben Kürti 2003; Feischmidt 2005.

³⁶ Ennek ellenkezőjére is volt példa, lásd Karácsony 2001.

³⁷ Hofer 1983.

³⁸ Fél–Hofer 1969; Kapros 2001.

A gyűjtemények kialakulása

Kutatásom során³⁹ olyan néptáncos, táncoktató házaspárokat kerestem fel, akiknek mindennapi munkájuk a táncitanítás és a színpadi tánc. Ők az elmúlt évtizedek során autentikus paraszti ruhadarabokat gyűjtöttek, használnak, őriznek. Többségük tizen- vagy huszonevésen, az 1970-es években táncházakban, amatőr együttesekben, vagy a balettintézetben sajátította el a különböző tájegységek, falvak táncait. Mindannyian gyakran jártak terepre, táncos filmfelvételeket, hangszeres zenei felvételeket készítettek, falusi mulatságokban a helybeliekkel együtt táncoltak, folyamatosan tanultak tőlük. Gyakori látogatásaik, falusi tartózkodásaik során néhány családdal szoros kapcsolatot alakítottak ki, többnyire a saját korosztályuk tagjaival és többnyire jó táncosokkal. Mindannyian egyetértenek abban, hogy a hiteles tánctudáshoz a falusi táncosokkal kötött személyes ismeretség, a gyakori találkozás, együttlét elengedhetetlen. Úgy vélik nem elég a táncmozdulatokat megtanulni, „lemásolni”, a táncosok értékrendjét, gondolkodását, mindennapi életét is fontos megismerni és megérteni.

A táncos hitelesség igénye a tánchoz viselt öltözet kialakításában is érvényesült: falusi táncgyűjtéseik alkalmával gyakran vásároltak vagy kaptak ajándékba helyi ruhadarabokat. Míg csak a saját ruhatárukat alakították, addig a gyűjtés kisebb mértékű volt. Később, amikor táncoktatóként tevékenykedtek, a tanítványok, az általuk vezetett együttesek tagjainak fellépőruháit, illetve azok egy részét céltudatos vásárlások, megrendelések útján szerezték be: rendszeresen látogatták a körösfeketetői, turai, pécsi vásárokat, vagy az Ecséri piacot. Így alakultak ki a vizsgált ruhatárak, gyűjtemények, amelyek összetétele sokféle szempont és lehetőség által meghatározott.

Mint minden személyes tárgye gyűjtésről általában, ezekről a ruhagyűjteményekről is elmondható, hogy a gyűjtő személyes és – táncosról lévén szó – szakmai életútjának, kapcsolatainak, érdeklődésének alakulásáról tanúskodnak. A tárgyak sorsa különösen érdekes ebben az esetben, hiszen falusi használatból kikerülve újból használatba kerültek, más környezetben kezdtek „új életet”, olyan „kalandokban” van részük, amelyekben a hasonló tárgyaknak soha nem

³⁹ Terepmunka, 2014. február–március. Adatközlő táncosok: N.I. (sz. 1957, Mosonmagyaróvár), K.Á. (sz. 1959, Margitta), P.J. (sz. 1960, Sepsiszentgyörgy), T.Á. (sz. 1961, Budapest), M.I. (sz. 1971, Budapest), K.S. (sz. 1974, Hosszúpályi), D.E. (sz. 1978, Sepsiszentgyörgy), az első és második táncházas, néptáncos nemzedék tagjai, akik jelenleg Budapesten és vonzáskörzetében dolgoznak. A táncosokkal életútinterjú készült, a ruhatárak tartalmát közösen darabonként áttekintettük, az egyes tárgyak, tárgycsoportok adatairól feljegyzés, a legjelentősebb ruhadarabokról fotó is készült. A terepmunka eredményeként körvonalazódott, hogy a táncosok viseletgyűjteményei néprajzi, muzeológiai szempontból sokkal jelentősebbek, mint korábban feltételeztem. Ez a kutatás első áttekintés, tájékoztató jellegű, a jövőben érdemes lenne a fővároson kívüli kutatópontok kijelölésével kiterjeszteni és több táncos bevonásával folytatni. A szövegben és a jegyzetekben megjelennek olyan adatok is, amelyek korábbi tájékozódás, terepgyűjtés „melléktermékei” (pl. 1980-as évek Szék, 1980–90-es évek Kalotaszeg falvai, beszélgetések városi táncházakban, beszélgetések amatőr és hivatásos táncgyűjtés tagjaival, vezetőivel, koreográfusokkal stb.).

volt, nem is lehetett. Örzik a használat nyomait, szükség szerint át is alakulnak, többféle új funkcióba kerülnek, életük láthatóan végessé válik a megfelelő tárolás és gondoskodás ellenére is.

A táncosok első ruhadarabjaikat általában Budapesten vásárolták meg a két-évenként beszerzőútra induló széki és kalotaszegi asszonyoktól, akik autentikus otthoni viseleteket, vagy azokhoz hasonló, piaci árusításra készített ruhadarabokat, lakástextíliát adtak el. A viseletek gyűjtését az 1980-as évek elején önálló táncos gyűjtőútjaikon folytatták. Ebben az időszakban az erdélyi táncművelés mitikus alakja, a népzene gyűjtő Kallós Zoltán volt a legfontosabb közvetítő, a táncosok tőle vásároltak, és ő segített eligazodniuk a gyimesi, mezőszegi falvakban. Idővel olyan helységeket is felkerestek, ahová még sem néprajzkutatóknak, sem folkloristáknak nem sikerült eljutniuk, amelyek „fehér foltok” voltak a néprajztudomány térképén. Így kerülhettek a táncosok ruhatárába olyan öltözetek, amelyek múzeumi gyűjteményekből is hiányoznak. A ruhabeszerzések terepét leginkább az egyéni táncstudás gyarapodása határozta meg, vagyis az, hogy mely vidékek, falvak táncait milyen sorrendben ismerték meg a táncosok.

A színpadon bemutatásra kerülő autentikus táncanyagot a táncgyűjtés helyén még fellelhető viseletben, vagy az annak legjellemzőbb vonásait megjelenítő, gyakran fényképek alapján rekonstruált öltözetben adják elő. Az együttesvezetők a csoportjaik ruhatárának összeállításakor általában autentikusságra törekcsenek: azokat a táncokat, amelyeket a táncművelésnek köszönhetően ismert meg a táncos köztudat, majdnem mindenütt eredeti, falun készített, falusi használatból kikerült vagy eredeti minta alapján varrt ruhadarabokban táncolják.⁴⁰

A gyűjtemények tárolása: kelengyés láda, rúd, bőrdönd

A tárolás módja általában arról tanúskodik, hogy a táncos házaspárok mely életszakaszukat élik: aki már egy-két évtizede ugyanabban a házban, lakásban él, a népviseleteknek is igyekezett állandó helyet biztosítani, lehetőleg az eredeti tárolóhelyhez hasonlóan. Aki néhány évente költözködik, bőrdöndökbe hajtogatva és rúdra akasztva tárolja a táncos ruhaneműt. A viseletek és a hétköznapi „civil” ruhák külön szekrényben állnak. Három családnál a legértékesebb ruhák – a paraszti kelengye textíliáihoz hasonlóan – festett ládában vannak, ezek mindegyike datált: kettő használaton vásárolt (egy kalotaszegi 1838-ból, egy turai 1898-ból), egyet a tulajdonos rendelt magának 1986-ban. Egy helyen az 1920-as évekből származó szekrényekben állnak a ruhadarabok, két családnál a paraszti bútorhasználat előtti

⁴⁰ Nem arról van szó, hogy ezek az öltözetek minden szempontból hitelesek lennének, hisz a helyi viseletek eredeti, sokféle jel funkcióját csak kevés koreográfus ismeri és ritkán veszi figyelembe. Gyakran az együttes anyagi lehetőségein múlik a színpadi ruhák hitelessége. A néptáncos színpadi jelmezekkel kapcsolatban felvetődő kérdésekre itt nem térek ki. A fentiek hivatásos és amatőr táncgyűjtések esetében egyaránt jellemzőek, pl. ÁNE, HNE, BTE, BBTE stb.

korszakot idéző rúdra akasztva vállfán sorakoznak az ujjasok, ruhák, mellények, kabátfélék. Mindenütt találtam a könyvespolc szélére felakasztott ujjasokat, népies stílusú női ruhákat, amelyek használaton kívül lakásdíszként funkcionálnak. A ritkábban használt ruhanemű – tájegységek szerint csoportosítva – bőröndökbe van csomagolva. Az együttstagoknak kölcsönözhető ruhadarabok szintén bőröndökben, máshol nagy szatyrokban vannak a lakások tárolóhelyiségeiben. A megfelelő összehajtogatási módot még a vásárlás alkalmával elsajátították, a ruhadarabokat olyan formában teszik el, ahogyan azt az előző tulajdonosoktól megtanulták. A megvásárolt ruhadarabokhoz hozzátartozik a korábbi tulajdonostól elsajátított kezelési, gondozási és megőrzési mód ismerete is: ha az adott módszer falun évtizedekig bevált, a táncosok is tiszteletben tartják és igyekeznek hasonlóan eljárni.

A különböző tárolási módszereknek elsősorban gyakorlati oka van: a rúd használatát a helyhiány indokolja, és a paraszti környezetből ismert megoldás alkalmazása egyúttal az autentikus tárolásra is utal. A legértékesebb és ritka ruhadarabok a festett kelengyés ládákban kapnak helyet. Ezek a ládák a lakás díszeként központi helyet foglalnak el a lakótérben. Hasonló szerepük van a közel százéves szekrényeknek is. A bőrönd, a szatyor a helyhiányra utal, kényszerhelyzetben alkalmazzák, a ruhatár kölcsönzésre szánt, leggyakrabban mozgatott darabjait tartják készenlétben.

Néprajzi tájak reprezentációja a ruhatárakban

A táncosok esetében a megfelelő funkciójú ruhadarabok összegyűjtése nem élet-útra, időbeli távlatokra összpontosul, hanem repertoár központú, így inkább térbeli meghatározottságú és rétegzettségű. Ha a ruhadarabokra különböző korszakok és régiók megszemélyesítőiként, képviselőiként tekintünk (mert tekinthetünk), különleges „találkozásoknak” lehetünk tanúi egy-egy láda vagy szekrény kinyitásakor.

Egy-egy gyűjteményben több tucat, akár több száz tárgy is található. A táncosok mindenkori anyagi lehetőségei és szakmai érdeklődése határozta meg a gyűjtő- és bevásárlóútjaik irányát, illetve azoknak a helyeknek is meghatározó szerepe volt, ahol huzamosabb ideig dolgoztak. Mindezek függvényében időszakonként különböző jellegű és mennyiségű viselet került a birtokukba.

Közös jellemzőként megállapítható, hogy minden vizsgált ruhatárban van széki viselet, teljes, autentikus női és férfi öltözet. Mindegyik hiteles, funkciójában maradt: táncban viselhető öltözet volt Széken, tánchoz viselik új tulajdonosaik is. Mindegyik ruhatárban tekintélyes számú kalotaszegi ruhadarab van, nem teljes viseletek, de például sok az együtt viselhető szoknya és kötény, illetve férfi és női ing, valamint *bujka*. Minden ruhatárban van mezőségi viselet, elsősorban női. Ezek a ruhák többnyire Visából származnak, ahol egy család a helyi viselet készítésére szakosodott, a téli változathoz az alapanyagot maguk szövik. A mezőségi „lájbis fersinghez” tartozó női ingek, valamint a férfingek a Mező-

ség különböző falvaiból származnak, és nagyrészt Kallós Zoltán közvetítésével kerültek a gyűjteményekbe. A ruhatárakban sok a gyimesi és moldvai ruhadarab. Székelyföld általában egy-egy öltözettel képviselteti magát, de nem minden esetben teljes az öltözet (gyakran hiányzik az „eredeti” ing vagy kötény).

A Magyarország területéről származó leggazdagabb anyag az egyik gyűjteményben a Nógrád megyei, a másokban a Kalocsa környéki, különösen az uszódi. A nógrádi kollekció kialakításában egy a Népművészet Mestere címmel is kitüntetett asszony, a kalocsainál egy helyi kereskedő segített. A táncosok kérésére mindkét asszony ismeretei legjavát nyújtva válogatta és gyűjtötte a ruhadarabokat. A gazdag Kalocsa környéki ruhagyűjtemény a táncos házaspár Uszódon töltött éveiből származik, amikor helyben és a környék falvaiban több tánc csoportot vezettek.

Mindegyik gyűjteményben találtam ún. román viseletet. Számbeli arányuk nem jelentős. Többnyire bihari, avasi, ritkábban besztercei ruhadarabok, egy-két kivételtől eltekintve nem alkotnak teljes öltözetet. Ezek általában a körösfekete-tói vásárból, illetve széki asszonyok árukészletéből kerültek a táncosokhoz.

Majdnem minden gyűjteményben van egy-egy somogyi, dél-alföldi viselet, és vannak egyedi, ritkaságszámba menő öltözetek, illetve ruhadarabok, például bolgár női gyapjúruha, palatkai menyasszonyi öltözet a 20. század elejéről, egy román asszony ruhája, amelyben az 1969-es türei filmfelvételen táncolt stb.

A fentiek alapján látható, hogy a ruhatárak mintegy leképezik, kijelölik a Kárpát-medencén belül azokat a régiókat, amelyeknek viselete még használatban volt a 20. század végén, illetve amelyekben a letett viselet éppen piacra került. A táncosok közvetlen felvásárlók voltak, de nagyobb mennyiségű ruhát vándorkereskedők segítségével szereztek be.

A 20. század folyamán a tradicionális paraszti öltözködés polgárosodásában, városiasodásában korszakhatárnak bizonyult a két világháború és a mezőgazdaság kollektivizálása. Romániában legutóbb markáns és gyors változást idézett elő az 1990-es politikai fordulat is.⁴¹ A tradicionális viselet lecserélése különösen a nők életében nehéz döntés. A viselet sokáig megmarad alkalmi, nagyünnepi öltözetnek. Általában egy átmeneti időszakra, amely hónapokig, évekig tarthat, kettősség alakul ki az öltözködésben. Ilyenkor az új öltözködési normákkal kapcsolatos bizonytalanság, önbizalomhiány, tétováság jellemző az egyénre, és gyakori a korábbi öltözködési normák követése például a színválasztásban.⁴² A táncosok gyűjteményeikkel a viselet elhagyásának folyamatában az utolsó fázist, az utolsó formákat dokumentálták, azt a momentumot, amikor az adott ruhadarab

⁴¹ A paraszti viselet letevésének, a „kivetkőzésnek” (más kifejezéssel: átöltözés, kiöltözés) elsősorban gyakorlati okai voltak. Először munkaruhának választottak városi ruhadarabokat, azután a házimunkához is, majd az ünnepi viselet is fokozatosan városiassá vált. A kivetkőzés menete: 1. a lábbeli cseréje, 2. a mellény, ujjas cseréje, 3. a szoknya cseréje, a nadrág használata, 4. a fej-és hajviselet átalakulása. (Gáborján 1976: 10.) A témával kapcsolatban lásd még: Flórián 2010; Fülemlé-Stefány 1989; Fülemlé 1991b; Gergely 1978; Kapros 2001.

⁴² Kovács 2000; Bondár 2005.

már nem töltötte be régi funkcióját, de eredeti tulajdonosa örökségként őrizte és elég sokat tudott róla.

A tradicionális paraszti ruhadarabok többsége árucikké vált, vándorkereskedők készletébe, majd vásárokbá, piacokra került. Tranzakció közben a tárgyakhoz tartozó információ elveszett vagy leegyszerűsödött. Legfeljebb a falu vagy vidék neve maradt fenn, ahol beszerezték, és rákerült az eladhatóságot biztosító „címké”: „szép”, „régí” vagy „magyar” (olyan esetekben is, amikor például eredetileg román vagy szerb etnikumú ember használatában volt). A táncosok is gyakran keresték a „szép, régí” ruhadarabokat (elsősorban a 19. század végi vagy századfordulón készített tárgyakat), amelyek anyaga tartós, díszítésük jó minőségű, kevésbé élénk színű és színét megtartó hímzőfonallal készült. Ritkábban ugyan, de ilyenekhez is hozzájutottak. Ezek a tárgyak általában már utolsó tulajdonosaiknál is örökölt, megőrzött, évtizedek óta letett ruhadarabok voltak.

Férfi és női ruhatárak

A paraszti ruhatárakhoz hasonlóan a férfi és nő táncosok ruhatára méretében különböző: a nők sokkal több ruhaneműt gyűjtenek, őriznek és használnak, mint a férfiak.

A táncos férfiak ruhatára egyszerűen áttekinthető, nincsenek szembetűnő aránytalanságok, minden ruhadarabból csak a legszükségesebbek vannak benne. (Mint általában, a férfiak ruhatárának összeállításában a velük élő nőknek fontos szerepük van.) Mivel a férfíviseletek a 20. század elején és az I. világháború után legfontosabb jellemzőik tekintetében eléggé egységes vonásokat mutattak, a táncos férfiaknak is elegendő néhány különböző színű (fekete, szürke, barna) priccse nadrágot beszerezniük hozzá illő mellénnyel, galléros fehér inggel, csizmával, így több tájegység táncaihoz is megfelelően felkészültek. Mindannyiuk tulajdonában van teljes széki öltözet, többen csináltattak maguknak „egy rend ruhát” székelyföldi falusi szabónál, és székely *harisnyát* is beszereztek. Hasonlóképpen van teljes gyimesi és moldvai öltözetük, általában egy gatya két-három különböző inggel. Szintén elmaradhatatlan a kalotaszegi ing és bujka. Néhányan tartanak egy-egy vászongatyát, amelyet alig viselnek, illetve egy-két ruhatárban van bőgatya és lobogós ujjú ing is a dunántúli táncokhoz. Néhány különböző típusú kalappal és néhány pár csizmával egészül ki a teljes férfi ruhatár.

Az összes vizsgált női kollekcióban tekintélyes mennyiségű szoknya található. A színpadi fellépések, a táncos öltözetek összeállítása szempontjából ez a ruhadarab bizonyult a legfontosabbnak. Ha az adott vidékről csak egy autentikus szoknya van a gyűjteményben, a hiányzó mellényt, inget, ujjast vagy kötényt más tájegységből származó darabbal helyettesítik, ha azt szabása, színe miatt megfelelőnek ítélik.⁴³ A magyarországi és felföldi viseleteket – a délföldit, dunántúlit,

⁴³ A női viseletek jellemzőinek 20. századi alakulásáról: Fülemile 1991b.

gömörit stb. – könnyebben állítják össze szükség esetén más-más tájegységekből származó darabokból, mint az erdélyieket. Ebben a 20. század elején polgárosult ujjasok és a blúzok divatja nagy segítséget jelent, ugyanis ezek több tájegység falvaiban hasonló szabásminták alapján készültek és terjedtek el.⁴⁴

A szoknyák feltűnően nagy száma egy-egy kollekcióban elsősorban valószínűleg a kínálattal magyarázható: az előző tulajdonosok a szoknyáiktól váltak meg legkésőbb, azok maradtak meg nagyobb számban és a tradicionális ruhadarabok között utolsóként váltak árucikké. A szoknyák gyűjtésének másik, jellemző indítéka a szép materiákból készült szoknyák megszerzése iránti vágyakozás (ahogyan egyikük mondta: „a lelkemnek kellett ez a sok szépség”). Ha a pénztárcájuk engedte, egyszerre több szoknyát is megvásároltak, azonos formát több szín- és mintaváltozatban. Az ellentétes attitűd, az átadás, az elosztás, gondoskodás szintén a felhalmozott ruhadarabokkal függ össze, mert egész táncscsoportnyi leány-növendéket öltöztetnek fel a saját ruhatárukból.

A női kollekciók esetében az egyes vidékekről származó sok szoknyához nagyon kevés valóban hozzá illő kötény tartozik (öt-hat vagy több széki, rimóci, uszódi, somogyi stb. szoknyához például egy-két kötény). Szintén viszonylag kevés a női ing, de úgy gondolják, hogy egy-egy inghez öt-hat féle szoknyát is fel tudnak venni (kivéve az uszódi blúzokat, amelyekből sok változatot megvásárolt az egyik tulajdonos).

A gyimesi és moldvai női viseletek csoportja éppen ellenkező képet mutat: az ingek száma nagy, amelyekhez viszont kevés lepelszoknya tartozik, még kevesebb fejkendő és főkötő (kivéve az egyik táncosnő gyűjteményét, akinek több moldvai ünnepi *kerpája* is van).⁴⁵

A mellények száma szintén alacsony, jellemző, hogy néhány széki és kalotaszegi mellényen kívül alig van, leginkább egy-egy gyimesi bőr mellrevaló fordul elő.

Kevés az alsószoknya is a női ruhatárakban. Az erdélyi női viseletekhez felvehető hosszú, bő alsószoknyákból tartanak három-négy darabot, és az összes bőszochnyas magyarországi viselethez egy rend rakott, keményített alsószoknyát.

Fejkendőből sem tartanak sokfélét a táncosok: úgy tűnik, egy-két virágos kasmírkendő, egy mintás kartonkendő megfelelően egészíti ki több tájegység öltözetét. Sok selyem vállkendője van a korábban Uszódon tanító táncosnak, aki vasárnaponként, egyházi ünnepek alkalmával a helyi viseletet öltötte magára.

Általában egy-két pár, tánchoz alkalmas fekete pántos cipő van a nők ruhatárában és ugyanannyi csizma. Az egyik ruhatárban találtam két pár bocskort, amelyek bolgár piacról származnak és szükség szerint bármilyen román vagy balkáni tánchoz felölthetők. Megfelelő használt lábbeli ritkán található vásárokból

⁴⁴ Flórián 2010.

⁴⁵ A régi divatú ingeket Gyimesben csak nagyünnepi használatban tartották meg, családonként alig néhány darabot, a többi vándorkereskedőkhöz és turistákhoz, táncosokhoz került. Moldvában az újabb divatú ingeket viselik ünnepeken, a régi, egyszerűbb díszítésűek eladásra kerültek. A lepelszoknya az idősebbek körében még sokféle használatban van, és a fejkendőt sem tették le. (Terepen gyűjtött adat, 1990-es évek.)

és falun, azt mindenki igyekszik saját méretére készíttetni, vagy a szakboltban beszerezni.

A táncosnők ruhatárában van néhány népies stílusú ruha hétköznapi és ünnepi használatra.⁴⁶ Ez a ruhadarab a városi és az autentikus paraszti viseletek közötti átmenetnek tekinthető.

A gyűjteménnyel kapcsolatos ismeretek

A táncosok öltözeteikkel és az egyes ruhadarabokkal kapcsolatban különböző mennyiségű információval rendelkeznek. Az ismeretek mennyisége egyenes arányban áll az adott faluban, tájegységben eltöltött idővel, a táncos gyűjtések gyakoriságával, és az ezek következtében kialakult kapcsolataik mélységével. Ez a tudás egyben jelzi a táncos szakmai érdeklődésének mélységét és azt az igényességet, amellyel dolgozik. Azokban a falvakban, ahol többet tartózkodtak, ahova visszajártak, a helyben vásárolt viseletekről is többet beszélgettek, a tárgyakat több adattal és történettel vették át. Az évekig Uszódón dolgozó házaspár például apró részleteiben megismerte a helyi és környékbeli paraszti öltözködést. Némelyik ruhadarab kultikus értékévé vált azért, mert a 19. században készült, datált, az eladó családjában több nemzedék megőrizte, vagy azért, mert ismert ember tulajdonában volt (ilyen például Halmágyi Mihály gyimesi prímás bőrmellese). A táncosok igyekeztek a saját családjukban fennmaradt ruhadarabokat megőrizni, illetve a családjuk segítségével a születési helyük környékéről is beszereztek, vagy ajándékba kaptak ruhadarabokat (például a mosonmagyaróvári táncos Bezenyéről, a sepsiszentgyörgyi Kökösből stb.) A magyarországi és erdélyi viseletek többségéről pontosan tudják, hogy mely falvakból származnak, nagyjából mikor készültek, sokszor a személyes vonatkozású adatokat is. Kivételt képeznek a kereskedőktől, közvetítőktől nagyobb mennyiségben vásárolt ruhadarabok. A táncosnők vásárokon olyan ruhadarabokat is beszereztek, amelyeket azóta átalakítva hétköznapi nyári öltözetként hordanak. Ezeket kizárólag esztétikai kvalitásaik miatt vették meg. A román népviseletek származási helyét csak körülbelül ismerik, a pontos adatok felkutatását nem tartották fontosnak. Nincs különösebb jelentősége annak sem, hogy adott öltözet beszerzői, hunyadi vagy bihari, „akkor veszem fel, amikor valami románt táncolunk” – mondták. Még kevesebb az információ a néhány Kárpát-medencén kívülről származó ruhadarab esetében.

Autentikus ruhadarabok hiányában a táncosok gyakran fordulnak falvakban működő szabókhoz, varrónőkhöz, akik korábban helybelieknek dolgoztak. A néptáncgyűjtéseknek köszönhetően a széki és kalotaszegi kereskedő asszonyokhoz hasonlóan a csizmadiák, szabók termékeinek piaca is újjászerveződött.

⁴⁶ Kézműves, iparművészeti termékek, készítésük az 1980-as években kezdődött valószínűleg skandináv minták nyomán.

Gyakran táncosok közvetítésével kerül vissza a mesterekhez mintaként olyan ruhadarab, amely helyben már nem volt fellelhető.

Az autentikus vagy részben autentikus paraszti öltözetek életútja a néptáncosok ruhatárában a korábbtól eltérő funkcióban, a táncos személyes öltözködési, használati szabályaihoz idomulva meghosszabbodik. A hozzájuk fűződő információk adatként, szájhagyomány útján terjedő történetekként maradnak fenn. A néptáncoktatók igényessége, a táncanyag hiteles átadására irányuló törekvése a tradicionális minták szerinti viseletkészítés fenntartását is biztosítja ebben a közegben.

A RUHATÁRAK HASZNÁLATA: HÉTKÖZNAPI MUNKARUHA ÉS SZÍNPADI JELMEZ

A táncosok népviseleti ruhatára a táncos alkalmaknak megfelelően tagolódott, differenciálódott, illetve egy részük beépült a táncosok személyes, civil életébe különböző hétköznapi és alkalmi eseményekhez rendelve. A táncos élet szükségletei és alkalmi szerint sajátos öltözködési rendszer alakult ki. A gyűjtemény funkció és használat szerint hasonlóan tagolódik, mint bármilyen más ruhatár: a hétköznapiokon viselt ruhadarabok mellett vannak gyakran használt kedvenc darabok, ritkábban, ünnepi alkalmakon viseltek, a családi és közösségi ünnepek alkalmával használtak, és mintadarabként vagy emlékként megőrzött darabok is. A ruhadarabok többségét színpadi fellépéseken öltik magukra a táncosok. Az egyes tárgyak és öltözetek elsősorban gyakorlati szempontok alapján sorolódnak egyik vagy másik kategóriába. A kedvenc ruhában könnyű táncolni, előnyösen emeli ki a táncos egyéniségét, gyorsan felölthető, egyszerűen tisztítható. Kisebb, alkalmi fellépésekhez akár a napi hangulatuk szerint válogathatnak a készletükből, akárcsak régebben a parasztasszonyok. Az ünnepekre tartogatott öltözetek jeles alkalmakon kerülnek elő: fontos családi eseményeken, egyházi ünnepeken, díjak átvételekor, temetésre készülve.

A táncoktatók hétköznapiokon táncos „készenlétben”, munkához öltözötten járnak, gyűjteményük egy része így napi használatban van, valóban munkaruha. Férfiaknál a különböző gyapjúszövetből készült mellények, falusias szabású kabátok viselete, illetve a kalapviselet gyakori. A nők esetében néhány szoknya, kevesebb ujjas került be a hétköznapi ruhatárba.⁴⁷ Ezek az oktatók a népviselet jellegű hétköznapi öltözetet tartják megfelelő munkaruhának, mert naponta több csoportot is tanítanak, hét-nyolc órát táncolnak. Megjelenésükkel a tanítás tartalmi részét kívánják hangsúlyozni. Úgy vélik, a tánc karaktere, stílusa megváltozna, ha

⁴⁷ A hétköznapiokon nem öltönek magukra teljes viseletet, egymással összetartozó ruhadarabokat, a nők nem vesznek fel pl. kötényt, de szabás- és színharmóniára törekszenek. Az ujjas alatt boltban vásárolt inget, blúzt, pamutpólót viselnek.

olyan öltözetben mutatná be, amilyenben eredeti közegében soha nem volt látható (ennek megfelelően például a nők nem tanítanak nadrágban).⁴⁸

Amióta a néptánc az iskolai tananyag része, a táncoktatók félvényként több viseletet bemutató órát, foglalkozást tartanak. Ilyenkor a saját ruhatárukból választanak ki egy-egy öltözetet, illetve ők maguk öltöznek viseletbe. Iskolai farsangi bálokon, betlehemezés, püskösi királynő választás alkalmával szintén a táncoktatók öltöztetik a gyermekeket, de kisebb iskolai kiállításokhoz is kölcsönöznek ruhadarabokat.

A népviselet és a divatos ruhák aránya a használatban az egyes táncosok esetében annak megfelelően változik, hogy a táncos mennyire azonosult a hivatásával, mennyire érzi fontosnak, hogy az öltözékének státuszjelölő funkciója („a néptáncos”, „a néptáncoktató”) a hétköznapiakban is hangsúlyos, a környezetében élők számára egyértelmű legyen. Jellemző, hogy a paraszti kultúra és ezen belül az öltözködés megismerése, a napi táncos gyakorlat olyan értékrend-alakító és ezzel együtt olyan szépségideál formáló hatással volt különösen az első generációbeli táncosok némelyikére, hogy a mindenkori divattól teljesen függetlenül magukat egyéni öltözködési stílust alakítottak ki. (Ezt nem tartják követendőnek a családjukban sem.) Mások divatos konfekciótermékeket viselnek a hétköznapiakban (pl. egyikük külsejével a városi értelmiségi nő státusát hangsúlyozza), csak fellépések alkalmával öltötenek viseletet, tehát a népi ruhatárjuk jelmezár.

AZ AUTENTIKUS VISELET MINT SZÍNPADI JELMEZ

A néptáncosok munkájában az autentikus viselet az autentikus táncot szolgálja, a tánc jellegét, stílusát hangsúlyozza. A színpadon megjelenő viselet általában abból a régióból való, ahonnan a tánc, az öltözet többi jel-funkciója azonban nem érvényesül. Mindezt a közönség nem tudja, mert nem rendelkezik megfelelő ismeretekkel. „[A]z öltözet csak bizonyos helyzetekben tölti be funkcióját, amikor mind a viselő, mind a viselőt néző személy azonos kóddal rendelkezik, tudatában vannak, és közvetlenül felismerik a ruha jelentőségét az egész helyzet szempontjából.”⁴⁹ A színpadon látható viselet, ha valóban autentikus, a koreográfusi szándékokhoz képest túl sok információt hordoz, amelyeket a rendezők általában nem használnak: utal a megjelenített táncos figura társadalmi helyzetére, rangjára, életkorára, státusára, esetleg a korszakra, amikor az illető táncanyagot terepen gyűjtötték. Ilyen komplex megjelenítésre azonban a koreográ-

⁴⁸ A falusi és városi öltözködésről, valamint a két különböző jellegű viselettel összefüggő testtechnikáról lásd Fél Edit tanulmányát: Fél 1952. Amikor a táncoktató nem „öltözik hozzá” az éppen oktatott táncanyaghoz, de a lényegesnek vélt külsőségekre utalni szeretne (nők esetében a hosszú, copfba kötött, befont haj vagy konty, ruha vagy szoknya, sarkas cipő viselete, férfiaknál az ing, egyenes szárú nadrág, fűzős, de nem sportcipő), a korábban említett népies stílusú ruhát ölti fel.

⁴⁹ Lönnqvist 1980: 263.

fiák nagyon nagy többsége nem törekszik, az elsődleges cél a táncanyagok újabb koncepció szerinti feldolgozása.

Az együttesek ruhatárának összetétele gyakran teremt kényszerhelyzetet: a jelmezek kiosztása a méretbeli különbségek alapján történik, más szempont nem érvényesülhet. (Így fordulhat elő, hogy a társulat legfiatalabb tagja öltözik „öregasszonynak”, mert csak a sötét színű ruha illik rá.) Egy öltözeten belül egymás mellé kerülhetnek különböző korszakokban divatos ruhadarabok, amelyeket eredeti környezetükben soha nem lehetett volna együtt felöltetni. A színpadi néptánc-koreográfiákkal kapcsolatban nem alakult ki olyan elvárás, hogy a fellépők ruházata teljes mértékben hiteles legyen. Ritkán fordítottak figyelmet arra, hogy a táncos történet szereplői megfelelő öltözetben jelenjenek meg – kivételt képeznek a menyasszonyok, vőlegények, balladát feldolgozó koreográfiákban az idősebb vagy gyászoló asszonyok.

A viselet mint jelmez problémája más vonatkozásban is összetett: a leegyszerűsített elképzelés szerint a helyi viselet abban az esetben is jelmezek tekinthető, ha nincs napi használatban, de az adott ünnepi szokás résztvevőjeként mégis felöltik. Az egyéni szándék, az öltözethez fűződő személyes kapcsolat árnyalja a képet: nem valószínű, hogy jelmezek tekinthetjük például a nagyszülők ruhadarabjait, amikor az unoka viseli azokat az esküvőjén.

A ruhatárak vizsgálata alapján megállapítható, hogy a ruhadarabok többsége inkább jelmezként van használatban. Különösen igaz ez a bőrdöngökben, szatyrokban felhalmozott ruhaneműre, amely a színpadi fellépések előtt az együttestagokhoz kerül alkalmi kölcsönként, gyakran méret szerint átalakítva.

ÁTVÁLTOZÁSOK: FUNKCIÓVÁLTÁS, ÉRTÉKVÁLTÁS, JELENTÉSVÁLTÁS

Az autentikus paraszti ruhatár elemei hagyományos módon a családban öröklődtek: az anya a lányának, anyós a menyének, apa a fiának adta vagy hagyta.⁵⁰ Az átörökítések folyamata a viselet elmúlásával megszakadt, a ruhadarabok sorsa bizonytalanná vált. Amennyiben a letett ruhadarabok néptáncosok tulajdonába kerültek, az átörökítés módosult formában ugyan, de megtörtént, nem rokoni kapcsolat, hanem az ismeretség, a tánc iránti közös érdeklődés alapján.

Az idegen környezetbe átörökített, átkerült ruhadarabok sorsa számos kérdést vet fel, amelyeket Igor Kopytoffnak a tárgyak biográfiájára vonatkozó megállapításai segítségével értelmezzük.⁵¹

Az autentikus parasztviseletek eladásakor a tulajdonosváltással a tárgyak az adott társadalmi-kulturális közegeből egy másikba kerülnek, státusuk, funkciójuk megváltozik. A kivetkezés utolsó időszakában megvásárolható, jó állapotú ruhadarabok nagy része ünnepi és nagyünnepi templomi viselet volt, többnyire

⁵⁰ Erről egyetlen tárgytypus példáján Fülöp 2000.

⁵¹ Kopytoff 2008.

középkorú és idős emberek letett ruhái, amelyekre a leszármazottak közül senki nem tartott igényt. Ennek következtében a fiatal táncosok sokszor jelennek meg – az eredeti öltözködési normák szempontjából – életkorukhoz vagy a tánchoz nem illő drága, ünnepi és/vagy sötét színű öltözetekben. A vizsgált ruhatárak többségében szintén nagyobb az eredetileg középkorú és idős nőkhöz, férfiakhoz illő ruhák aránya, de lassan életkoruk miatt a táncosok éppen ezekben mutatkoznak hitelesen.

A tradicionális viseletek az életmód változása, a modernizáció terjedése miatt a maguk környezetében elvesítették korábbi értéküket, de a táncosok tulajdonában ismét értékke váltak. A maguk helyén maradván idővel elsüllyedtek, eltűntek volna, a tulajdonosváltással új életük kezdődött, ami alapjaiban különbözik az előzőtől. A tárgyak jövője viszont csak azokban a táncos családokban biztosított, ahol a hagyományos öröklésre lehetőség mutatkozik: ha a táncos anya és apa gyermekei szintén táncosokká nevelődnek és folytatják a szüleik munkáját, megörökölve a munkához szükséges tárgyi felszerelést, eszközkészletet is.

A falusi viseletek eladhatóságát különböző értékrendek, és kétféle, egymást kiegészítő igény találkozása tette lehetővé. Az egyik fél éppen szabadulna az akár élethosszig használható, de a városi minták szerint divatjamúlt holmitól, a másik fél a városból érkezik, mégis azt keresi, amitől a falusi szeretne megválni. Kultúraközi találkozások és cserék következtében a tárgyak élete, értéke átrendeződik. A tárgyakat megőrző és a fogyasztói magatartás találkozik, adott esetben konfliktusba kerül az eladó döntésekor. Az eladott ruhadarabok valószínűleg később sem jelentenek hiányt, mert az értük kapott összegből azokat a divatosabb ruhadarabokat lehet megvásárolni, amelyek a helyi normáknak megfelelnek. Mivel a fogyasztói magatartás falun csak az utóbbi néhány évtizedben vált általánossá és későn terjedt ki a ruházatra, a táncos vásárlók a szülők, nagyszülők hagyatékáról való méltó gondoskodás problémáját is segítettek megoldani. A használatból kikerült, de hajdan magas presztízsű ruhanemű olyan emberek tulajdonába került, akik hasonlóképpen megbecsülik azt.⁵² Ez megnyugtatta az eladót, aki a tárgyak átadásával a vendéghez fűződő személyes kapcsolatát is megerősítette. Az eladó számára a viselet pénzben kifejezett csereértéke az elsődleges, de vendégszeretetének nyomatékot adva a reálisnál gyakran olcsóbb árat számított, néhány

⁵² A hagyományos paraszti közösségekben különösen az ünnepi öltözetek előállítására, beszerzésére fordítottak nagy hangsúlyt. A közösség tagjai pontosan tudták – hiszen folyamatosan egymáshoz igazodtak, egymással versengtek –, hogy mennyi munka, energia, pénz, utazás végeredménye a drága ruhadarab. Nagyon jól ismerték egymás ruhatárát, ezért azt is nyomon tudták követni, ha valaki eladott valamit, megvált egyes értékes ruhadaraboktól. Ez általában rosszalást váltott ki, szegény volt eladni a szülők, nagyszülők drága tárgyait. A „kivetkőzés” folyamán a zárt közösségi rendszer felbomlott, de sokak számára a régi beidegződések, a közösség ítélete gátló tényezőt jelentettek. Elfogadható megoldást jelentett ilyen helyzetben a táncos vásárló megjelenése, aki idegenként érkezett, és értette az öltözködés jelentőségét, értékelte a hagyományos ünnepi ruhadarabokat. (Terepen gyűjtött adat, 1990-es évek.)

apróbb tárgyat általában ingyen adott, és megvendégelte a vevőt.⁵³ A tranzakció következtében a családi hagyatékban megmaradt régi viselet korábbi presztízsértéke piaci értékűvé, potenciális jövedelemforrássá vált. A korábbi öröklési struktúrához viszonyítva a presztízs tárgyak árucikké átalakulása engedményt jelent, rugalmasságot feltételez, korábban ismeretlen megoldások elfogadását jelzi, amely a fogyasztói magatartás elterjedésével egyre könnyebben megvalósítható.

A táncosok megajándékozása esetén az ajándékviszonyzás kérdése is felmerül. Sok esetben a hagyatékról való méltó gondoskodás kap nagyobb hangsúlyt az ajándékozó részéről, vagy egy, a másik fél számára értékes tárggyal akar emléket hagyni maga után, ezzel a gesztussal köszöni meg az idegen érdeklődését. Az ajándékozási folytonosság ezekben az esetekben ritkán tartható fenn hosszú ideig, ahogyan egyébként egy falu zárt közösségében megszokott.⁵⁴

* * *

Az 1970-es évek táncházas nemzedékének tagjai közül egyeseknek – akkor még előre nem látható módon – életformájukká vált a táncsal való napi foglalkozás. Hajtotta őket a kíváncsiság, a jó értelemben vett profizmus, a tanulás vágya. Nemcsak a táncfigurákat, a táncanyagokat akarták elsajátítani (és ennek segítségével saját művészi karrierjüket építeni), hanem folyamatosan érdeklődtek a faluközösség működését és benne a falusi táncosok életét meghatározó normák, a helyi életideál iránt is. Baráti kapcsolatok kialakítása révén egyre többet tudtak arról a kultúráról, amelynek része a néptánc. Ennek a tudásváagnak egyik materializálódott eredménye a táncos ruhatár, amely tárgye gyűttesként mint „kelenye”, eszköztár áll a mindennapi táncos megmutatkozás szolgálatában. Az ő esetükben az 1970-es évekbeli alternatív identitásképzés és -jelzés tartós mintának bizonyult. Ruhatáruk az évtizedek folyamán bővült, eredeti funkcióinak egy részét szükségképpen elveszítve új, árnyalt jelentéstartalmakkal gazdagodva még határozottabban státus- és identitásjelző tárgykollekcióvá alakult.

A táncosok két, különböző értékrenddel jellemezhető világ közötti, gyakran egyetlen, valóban tartalmas kapcsolat létrehozói, olyan kapcsolaté, amelyben főszerepet kap a tánc és a zene.

A táncos tudás és a ruhadarabok átadása mellett/közben az élet egészét meghatározó értékek, magatartási minták átadása is megtörténik. Ki-ki a maga értékrendjébe valamilyen módon beillesztette a táncos gyűjtések alkalmával megismert értékrendet. Többek számára a tradicionális értékek ismerete, az ahhoz való igazodás vált biztonságot adó támpontok rendszerévé. A városi élet napirendjét

⁵³ A pénzben kifejezhető érték megállapítása általában a piaci árat jelenti, amelybe a falusi asszonyok nem számítják bele a maguk munkadíját, a tervezéssel, anyagbeszerzéssel járó fáradtságot és kiadásokat. (M.I., terepen gyűjtött adat.)

⁵⁴ Elsősorban a lakodalmi és kereszteselői ajándékozás falun szokásos rendszerére gondolhatunk, amelyekhez hasonlóak más, kisebb ajándékozási alkalmak és a kölcsönös segítségnyújtás is. A használt ruhák ajándékozásának, eladásának történelmi múltjáról: Deák 2012.

és a paraszti ideált ötvözve sajátosan egyéni, egy-egy táncos családra jellemző mintázatokat alakítottak ki.

A hivatástudat és szenvedély, a folyamatos tanulás, a tisztelet és kíváncsiság át- meg átszővi úgy a tánccal, mint a ruhatárral kapcsolatos mentalitást. A jelenkori fogyasztói magatartás mellett a táncosok életében a tánc gyakorlása, tanítása és a viseleteket tartalmazó ruhatár kialakítása folyamán a hagyományos paraszti kultúrára jellemző megtartó, előrelátó, gondoskodó mentalitás érvényesül. Míg száz évvel ezelőtt a népviselet elsősorban az általa képviselt egzotikum és esztétikai érték miatt jelenhetett meg a polgári közegben jelmezként, addig a különböző tájegységek (falvak vagy egyes kiemelkedő tehetségű falusi táncosok) táncainak alapos megismerése alapvetően befolyásolta a városi táncosok szemléletét, értékrendjét, hétköznapi életét.

FORRÁSOK

Interjú N.I.-vel, K.Á.-val, P.J.-vel, T.Á.-val, M.I.-vel, K.S.-sel, D.E.-vel 2014. február–március. Az interjúkat Fülöp Hajnalka készítette. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bausinger, Herman 1983: A folklorizmus fogalmához. *Ethnographia* (XCIV.) 3. 434–440.
- Bondár Anita 2005: Női migráció és változó nemi szerepek. Széki asszonyok Budapesten. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. (Tabula könyvek 7.) Budapest–Pécs, 163–183.
- Deák Éva 2012: A használt ruha mint ajándék, árucikk, zálogtárgy és fizetőeszköz a 17. századi Magyarországon. In: Berta Péter (szerk.): *Használtcikk-kultúrák*. Budapest, 66–81.
- Feischmidt Margit 2005: A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. (Tabula könyvek 7.) Budapest–Pécs, 7–32.
- Fejős Zoltán 1991: Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. (A Magyarságkutatás könyvtára VII.) Budapest, 143–158.
- Fél Edit 1952: Újabb szempontok a népviselet kutatásához. A test technikája. *Ethnographia* (LXIII.) 3–4. 408–515.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1969: A kalotaszentkirályi kelengye I. Kísérlet a tárgyi világ rendjének feltárására. *Néprajzi Értesítő* (LI.) 15–36.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1981: *Magyar népművészet*. Budapest.

- Flórián Mária 2010: A varrógép, varrónők és a blúzok. In: Flórián Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. Budapest, 169–183.
- Fügedi Márta 1989: A matyó lakodalom néprajzi látványossággá válása. *Ethnographia* (C.) 1–4. 313–328.
- Fülemile Ágnes – Stefány Judit 1989: *A kazári női viselet változása a XIX–XX. században*. (Dissertationes Ethnographicae 7.) Budapest.
- Fülemile Ágnes 1991a: Batyuzó matyó asszonyok. Adatok a mezőkövesdi folklorizmus történetéhez. In: Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, 379–384.
- Fülemile Ágnes 1991b: Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia* (CII.) 1–2. 50–77.
- Fülöp Hajnalka 2000: Keszkenők és asszonyok a 20. század végén. Egy tárgycsoport idővonatkozásai. In: Granasztói Péter – Szeljak György – Tasnádi Zsuzsanna (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. (Tabula könyvek 2.) Budapest, 372–390.
- Gáborján Alice 1976: Magyar népviseletek. *Néprajzi Értesítő* (LVIII.) 3–140.
- Gergely Katalin 1978: Változások Varsány népviseletében. In: Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, 201–275.
- Guszev, V. E. 1983: A folklorizmus tipológiája. *Ethnographia* (XCIV.) 3. 440–442.
- Halasy Márta 1989: Népviseletek úri, polgári használatban. *Ethnographia* (C.) 1–4. 303–312.
- Hofer Tamás 1983: A tárgyak elméletéhez. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése. In: Kósa László (szerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII*. Budapest, 39–65.
- Kapros Márta 2001: Időszakok és ciklusok a viselet rendjében. Egy terepvizsgálat tanulmányai. *Tabula* (4.) 2. 221–230.
- Kapros Márta 2010: „Az igazi népviselet.” Törekvések a viselet fenntartására Nógrád megyében a két világháború között. In: Flórián Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. Budapest, 369–396.
- Karácsony Zoltán 2001: Az inaktelki legényes néprajzi felfedezése. *Tabula* (4.) 1. 60–69.
- Kardos D. László 1987: *A magyarországi néptánc-folklorizmus kérdéseiből*. (Folklor és etnográfia 31.) Debrecen.
- Karnouh, Claude 1983: A folklor felhasználásáról avagy a „folklorizmus” átváltozásairól. *Ethnographia* (XCIV.) 3. 442–447.
- Kopytoff, Igor 2008: A dolgok kulturális életrajza: a kommodifikáció mint folyamat. *Replika* 63. 107–130.
- Kovács Flóra 2000: *Változások Szék község életében*. Sepsiszentgyörgy.
- Könczei Ádám – Könczei Csongor 2004: *Táncház. Írások az erdélyi táncház vonzasköréből*. (Kriza könyvek 24.) Kolozsvár.
- Kürti László 2003: *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*. New York.
- Lönnquist, Bo 1980: Az öltözködés szimbolikus értéke. *Folkloristica* 4–5. 263–284.
- Martin György 1982: A széki hagyományok felfedezése és szerepe a magyarországi folklorizmusban. *Ethnographia* (XCIII.) 1. 73–83.

- Molnár Péter 2005: A táncház mítosza és valósága: amit a 21. század néprajzosa Széken talál. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. (Tabula könyvek 7.) Budapest–Pécs, 123–142.
- Novák Ferenc 1965: *A tánc szerepe Szék társadalmi életében*. (Szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Pálfi Csaba 1970: A Gyöngyösbokréta története. In: Dienes Gedeon – Maác László (szerk.): *Táncstudományi Tanulmányok 1969–1970*. Budapest, 115–163.
- Pulay Gergő 2005: A vendégmunka mint életforma. Széki építőmunkások Budapesten. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. (Tabula könyvek 7.) Budapest–Pécs, 143–161.
- Sedlmayr Krisztina 2006: Népművészet a polgári hétköznapiakban. In: Öriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. (Gödöllői Múzeumi Füzetek 8.) Gödöllő, 57–63.
- Siklós László 2006 [1977]: *Táncház*. Budapest.
- Szabó Zoltán 1998: „Indulj el egy úton”. Adatok a táncázás turizmus kérdéséhez. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest, 169–182.

Tangl Balázs

A katonaság szerepe Kőszeg város fejlődésében 1867 és 1889 között

Hadsereg és város (és általában véve hadsereg és társadalom) viszonya mind a mai napig a kevésbé kutatott témák közé tartozik a magyar történetírásban. Ha fel is merült problémaként, akkor elsősorban a kora újkorra vonatkozóan történt – megfelelően a nemzetközi (elsősorban német) tendenciáknak, valamint nyilvánvaló történelmi okok miatt.¹ A 19. század viszont annak ellenére szinte érintetlen terület, hogy Magyarországon ebben a században, annak is az utolsó harmadában jelent meg nagy létszámban a katonaság a városokban.²

Jelen tanulmány témája egy jelentős katonai hagyományokkal rendelkező település, Kőszeg helyőrségének a város fejlődésére gyakorolt hatásainak vizsgálata. Lehetett-e, s ha igen, milyen befolyással volt a cs. kir. és honvéd katonaság a város pénzügyi, gazdasági életére? E kérdések azért is különösen fontosak, mivel Kőszeg – amelynek hanyatlása különösen a 19. század második felében vált rendkívül látványossá és nyomasztóvá – egyértelműen kiugrási lehetőségként tekintett a katonaság jelenlétére, és emelkedésének zálogát látta benne.

KŐSZEG FEJLŐDÉSE A 19. SZÁZADBAN

Kőszeg fejlődésével az elmúlt közel másfél évszázadban sokan foglalkoztak, gyakran párhuzamba állítva történetét a szomszédos Szombathellyel. A 18. század közepén még egyértelműen az ország jelentős városai közé tartozó Kőszeg (kereskedelmi és bortermelő központ, fejlett céhes, elsősorban posztos iparral) a 19. század végére egyszerű vidéki kisvárossá süllyedt, miközben a korábban jelentéktelenebb Szombathely az ország fontosabb települései közé lépett elő.³ Az „őrségváltás” okait a korban szinte mindenki a vasúthálózat kiépülésének tudta be. Chernel Kálmán az 1877–78-ban megjelent monográfiájában, valamint Wittinger Antal az azt alig tizenkét évvel követő könyvében Kőszeg kereskedelmi hanyatlását és fejlődésének megtorpanását a települést elkerülő vasútnak róttá fel, mindenekelőtt az 1865-ben átadott Sopron–Szombathely–Nagykanizsa déli vasútnak.⁴ Hasonlóan vélekedtek a másik oldalon is, csak ott ellenkező

¹ Gecsényi 1984, 1991; H. Németh 1997, 2000, 2008, 2009; Géra 2011; Kállay 1989.

² Itt mindössze egy 2001-es pozsonyi konferencia *Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig* címen írásban is megjelent anyagát lehet megemlíteni. Dangel–Varga (szerk.) 2002.

³ Tilcsik 2009: 15–16.

⁴ Chernel 1877: 66; Wittinger 1890: 73, 78.

előjellel. Az 1894-ben kiadott Szombathely monográfia egyenesen „epochalis” időpontnak nevezi 1865. szeptember 21-ét.⁵ Tulajdonképpen egészen az 1980-as évekig szívósan tartotta magát a vasi helytörténetírásban az a nézet, miszerint Kőszeg hanyatlása és Szombathely felemelkedése közvetlenül összefügg a vasúthálózattal.⁶ A Kőszegről szóló összefoglalók egy része, különösen az 1930-as, 1940-es években íródottak, töretlen fejlődésként fogták fel a 19. század közepéig tartó időszakot, amelynek felívelő pályáját egy csapásra törte derékba a vasút. Ezzel szemben azért akadtak olyanok is, mint például Rúzsás Lajos, akik felhívták a figyelmet arra, hogy Kőszeg már korábban is problémákkal küzdött. Barczka Istvánné 1960-ban megjelent tanulmányában az 1828. évi összeírás Kőszegre vonatkozó adatait vizsgálva pedig arra a következtetésre jutott, hogy a város fejlődése már a 19. század első felére megakadt, jóllehet ezt az általános feudális termelési válságnak tudta be.⁷

A Kőszeg (és Szombathely) fejlődésével kapcsolatos hagyományos felfogás az 1970-es évek közepén kérdőjeleződött meg a funkcionális városszemlélet megjelenésével, melynek szellemében számos kísérlet történt a 18–19. századi magyarországi városhierarchia változásainak megállapítására. Gyimesi Sándor vizsgálata például átfogott minden, meghatározott lélekszám feletti települést, s ezeket öt kritérium alapján (népesség, ipar, iskola, igazgatás és kereskedelem), pontozásos módszerrel, két időmetszetben (1715-ben illetve 1828-ban) rangsorolta.⁸ Gyimesi elsőként jutott a korábbi felfogástól alapvetően eltérő eredményre, melyet az alábbi táblázat is jól illusztrál.

1. táblázat

Győr, Moson, Sopron és Vas vármegye városainak sorszáma

	1715	1828
Győr	3.	4.
Sopron	17.	13.
Kőszeg	29.	37.
Nezsider	36.	–
Szombathely	36.	18.
Magyaróvár	42.	48.
Rohonc	46.	–

Forrás: Gyimesi 1975: 262–266.

⁵ Kárpáti 1894: 240.

⁶ Horváth 1930: 34; Taucher 1930: 6; Kőszegi 1944: 4; Rúzsás 1963: 296–298; Horváth 1973: 127; Bariska–Németh 1984: 38–39. E sorban kivételt képez Lelkes István, aki noha a vasút szerepét is elismeri, elsősorban a gyáripar megjelenésének tudta be a hanyatlást. Lelkes 1943: 12.

⁷ Barczkáné 1960: 108.

⁸ Gyimesi 1975. Gyimesi 1715-ben 77, 1828-ban összesen 100 várost rangsorolt, de a pontazonosságok miatt egy sorszám alatt több település is szerepel, így 1715-ben 46, 1828-ban 52 helyezés szerepel a vizsgálatában.

Alig tíz évvel később jelent meg Bácskai Vera és Nagy Lajos mind a mai napig meghatározó munkája az 1828. évi összeírás elemzéséről. Vizsgálatuk során előbb a központi szerepkört betöltő települések hálózatát akarták rekonstruálni, majd ezek közül meghatározni a valóban városi funkciójú településeket. Mivel véleményük szerint a 19. század első felében a kereskedelem volt a fő városfejlesztő erő Magyarországon, az egész vizsgálat alapját az előzőleg megállapított 138 piacközponti szerepkört betöltő település képezte.⁹ (2. táblázat)

2. táblázat

Győr, Moson, Sopron és Vas vármegye piacközpontjai (1828)

Piacközpontok	Rangsor	A piacközponti funkció erőssége	A központ népessége	A tiszta körzet népessége	A megosztott körzet népessége
Sopron	3.	I.	12 501	123 267	35 370
Győr	8.	I.	14 472	33 470	82 604
Szombathely	29.	II.	3 848	36 019	24 877
Körmend	40.	II.	2 825	37 787	61 813
<i>Kőszeg</i>	<i>41.</i>	<i>II.</i>	<i>5 782</i>	<i>9 662</i>	<i>32 689</i>
Moson-Óvár	51.	III.	5 279	12 838	26 474
Kismarton	74.	III.	5 386	2 703	16 150
Nezsidó	76.	III.	2 036	17 421	22 243
Kiscell	122.	IV.	495	4 515	8 793

Jelmagyarázat: I. = Igen erős piacközponti funkció; II. = Erős piacközponti funkció; III. = Közepes piacközponti funkció; IV. = Gyenge piacközponti funkció

Forrás: Bácskai–Nagy 1984: 122–125.

A 19. század elejére (vagyis a vasút megjelenése előtt) tehát nemcsak Szombathely túlta felül kereskedelmi jelentőségében Kőszegét, hanem még Körmend is. Bácskai és Nagy a száz évvel korábbi állapotokhoz képesti jelentős változásokat a határ menti közvetlen forgalom csökkenésében és a belső kapcsolatok felértékelődésében látta. Miközben a 18. század elején a régió 14 piacközpontja közül még Sopron, Győr és Kőszeg volt a legjelentősebb, addig a 19. század elejére kilencre csökkent a központok száma, és Sopron, Győr, valamint Szombathely és Körmend vált a legjelentősebbé. A határ menti települések vagy teljesen elvesztették piacközponti funkciójukat (mint Léka, Németújvár, Rohonc, Pinfafő, Szalónak, Monyorókerék), vagy jelentőségük lecsökkent, mint Kőszegé.¹⁰

Bácskai Vera és Nagy Lajos eredményei nagymértékben inspirálták Tilcsik Györgynek a Szombathely kereskedelmére és kereskedelmi jelentőségére vonatkozó kutatásait,¹¹ amelyeket további három, 1982-ben közzétett forrás is

⁹ Bácskai–Nagy 1984: 7–9, 45.

¹⁰ A tiszta körzetben csak az adott piacközpont vonzása érvényesült, a megosztottban viszont többé is. Bácskai–Nagy 1984: 83–88.

¹¹ Tilcsik 2009.

segített.¹² Az iratok 1847-ben keletkeztek, amikor a vármegye felhívására felmérések készültek többek között Kőszegen és Szombathelyen a Sopron és Nagykanizsa között tervezett vasútvonal nyomvonalának lehető legelőnyösebb kijelölése érdekében. Az iratok szerint Szombathely piacai valamennyi termény esetében nagyságrendekkel nagyobb forgalmat bonyolítottak le, mint Kőszegéi. Példának okáért, miközben borból Kőszegen évi 14–15 000 akónyit adtak el, addig Szombathelyen 90 000-et. Gabonából 150 000 pozsonyi mérő ellenében 650 000-et, gubacsból 37–45 000-rel szemben 80–120 000 mázsát, míg gyapjúból 10 000-rel szemben 16 000 mázsát.¹³ Tilcsik végül arra az eredményre jutott, hogy Kőszeg kereskedelmi jelentőségének csökkenését és Szombathely előretörését nem a vasúthálózat kiépülésében kell keresnünk. A folyamat jóval korábban, a 18. század második felében indult meg, a 19. század első felére befejezett ténnyé vált, és ez alapozta aztán meg Szombathely későbbi, rendkívül dinamikus fejlődését.¹⁴ A vasút természetesen ezzel együtt is kétségtelenül meghatározó szerepet töltött be Szombathely felemelkedésében,¹⁵ s bizonyosan Kőszeg sorsa is másként alakult volna, ha már korán bekapcsolódik az országos hálózatba. Kőszeg azonban az 1850-es évektől mély gazdasági válságba került, ami már az 1860-as évektől kezdve mindenki számára egyértelművé vált. A hanyatlás két leglátványosabb eleme a népesség és a jogi helyzet alakulása volt, ami egyben magyarázatot ad a kortársak vasúttal kapcsolatos véleményére is.

A lakosságszám alakulásán (1. ábra) látszik, hogy Szombathely lélekszáma az 1860-as években hagyta maga mögött Kőszegét, majd országosan is kiemelkedő dinamikával növekedett, miközben Kőszeg népessége tulajdonképpen stagnált, sőt, az 1880-as években még csökkent is. A rohamos népességnövekedéssel párhuzamosan ráadásul Szombathely arculata is teljesen megváltozott: területe megnövekedett, városképe átalakult. A 19. század közepéig még jórészt falusias település a 20. század elejére városias külsőt öltött magára, a századfordulótól kifejezetten nagyvárosi elemekkel gazdagodva, valamint az ország egyik legfejlettebb közműhálózatával, infrastruktúrájával büszkélkedve.¹⁶ Kőszeg eközben az 1890-es évekig lényegében egyhelyben „toporgott”, s a 19. század eleji, kétségtelenül városias küllemét semmilyen jelentősebb beruházás nem fejlesztette tovább.¹⁷ Ráadásul az 1649 óta szabad királyi városi ranggal rendelkező település fokozatosan elvesztette régi kiváltságait, utolsóként önálló törvényhatósági jogát. 1876-ban rendezett tanácsú városként beolvasztották a vármegyébe, s ezzel az egykori privilegizált püspöki mezővárossal, Szombathellyel azonos jogi kategóriába került.¹⁸

¹² Tilcsik 1982.

¹³ Tilcsik 1982: 444; Tilcsik 2009: 179–182.

¹⁴ Tilcsik 2009: 193.

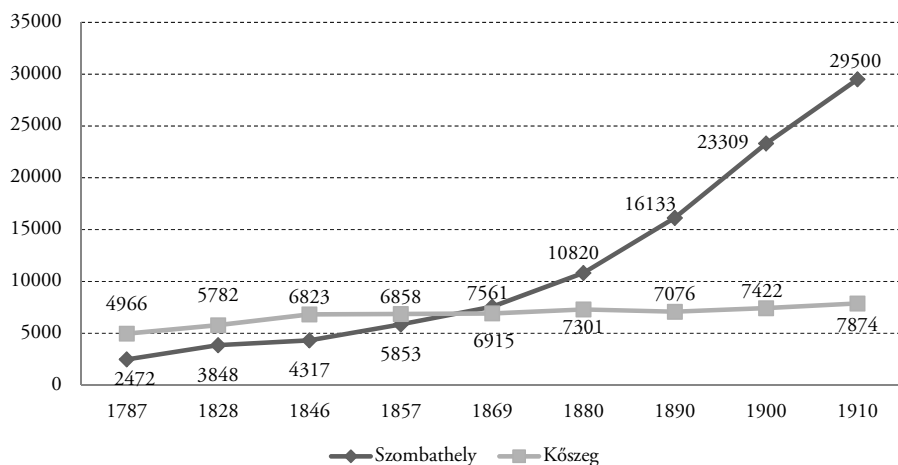
¹⁵ Melega 2012: 42.

¹⁶ Melega 2012.

¹⁷ Söptei 2000: 285.

¹⁸ Melega 2012: 36; Horváth 1973: 127.

1. ábra

Kőszeg és Szombathely polgári népességének alakulása

Forrás: Népszámlálás 1910: 774; *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1893: 19; Fényes 1847: 98, 102; Thirring 1911: 485; Dányi–Dávid 1960: 300, 432.

Az 1850-es, 1860-as évektől kezdve az ipar területén is jelentős változások történtek. A 19. század első felében Kőszeg ebben a tekintetben még előkelő helyet foglalt el, nemcsak Szombathelyhez képest, hanem országos viszonylatban is. 1828-ban például 72 mesterségével az országos átlagnál differenciáltabb kézművesiparral büszkélkedhetett (köztük 25 speciális mesterséggel), míg Szombathelyen csupán 57 mesterség volt. Emellett Kőszeg 882 iparüzőjével (a lakosság 15,2%-a) szemben Szombathelyen csak 457 (a lakosság 11,8%-a) működött, valamint 585 mesterével szemben (akik összesen 297 legényt foglalkoztattak) csak 235 (222 legénnyel). Hasonló arányok mutatkoznak a kereskedők számában is: 1828-ban 57 kereskedő működött Kőszegen és 24 Szombathelyen.¹⁹ A 19. század közepére ráadásul a mesterségek száma még bővült is, sőt, 1844-ben megalakult a Kőszegi Takarékpénztár, majd néhány év múlva létrejött a Kőszegi Posztó- és Gyapjúsövetgyár Egyesület, amelynek gyára 1847-re épült fel. Utóbbi vállalkozás azonban néhány éven belül csődbe jutott tőkehiány és értékesítési problémák miatt.²⁰ Az 1850-es évektől aztán (a vámunió bevezetésével) nemcsak a kereskedelem, hanem a kézművesipar is mind látványosabb hanyatlásnak indult, és a főleg osztrák gyáripár végleg kiszorította a még meglévő regionális piacokról a kőszegi termékeket. Mindezt tetézte, hogy számos

¹⁹ Bácskai–Nagy 1984: 323–324, 327–328, 331, 338–339.

²⁰ Dominkovits 2000: 160, 179.

próbálkozás ellenére az első vasútvonal csak 1883-ban nyílt meg, s az is csak Szombathellyel kötötte össze a települést.²¹

A városi funkciók egyéb mutatóit is felidézve sem volt jobb a helyzet. 1869-ben végleg megszűnt Kőszegen a Kerületi Tábla, s bár járási központ volt a település, a polgári állam felsőbb intézményeit, hivatalait Szombathely kapta meg.²² Ilyen körülmények között egyre inkább felértékelődött Kőszeg számára az a kevés, ami megmaradt: így mindenekelőtt az iskolahálózat és a katonaság.

A KATONAI ELHELYEZÉS JOGSZABÁLYI HÁTTERE A HABSBERG MONARCHIÁBAN

A katonai beszállásolást az itt vizsgált időszakban először Ferenc József 1851. május 15-i császári rendelete (illetve annak egy 1858-as módosított változata), majd ezt követően az 1879. évi XXXVI. és XXXVII. törvénycikkek szabályozták.²³ Az 1851-es császári rendelet sok tekintetben időtállóan bizonyult, s általános alapvetéseit az 1879-es törvény is átvette. Így például a hadsereg diszlokációja az uralkodó jogköre volt, míg a szálláshelyek kijelölése és az ezzel kapcsolatos ügyvitel a polgári közigazgatási hatóságok feladatai közé tartozott. Magyarországon ez annyit jelentett, hogy a törvényhatóságok (1870-től az alispán)²⁴ határozták meg a katonaság beszállásolási körleteit, és az egyes községek kötelessége volt a szállásokról gondoskodni.²⁵ A katonai hatóságok a szükséges helyiségek ügyében csak a közigazgatási hatóságokkal léphettek kapcsolatba, így magánszemélyekkel is csak a civil hatóságok útján köthettek szerződést.²⁶

Maga a beszállásolás lehetett egyenkénti és közös (laktanyai), időtartamát tekintve pedig állandó és ideiglenes.²⁷ Noha a laktanyai elhelyezés elsőbbséget élvezett, ezekből igen nagy hiány mutatkozott, különösen Magyarországon és Galíciában. Az 1851-es rendeletben kiszabott térítések viszont olyan alacsonyak voltak, hogy előre borítékolni lehetett az építési hajlandóság alacsony szintjét vagy teljes hiányát. A laktanyai elhelyezésért egy fő után napi 1,5, egy ló után pedig 1 krajcárt fizetett a kincstár. Az egyenkénti elszállásolásnál mindkettőért 1 krajcár járt.²⁸ A térítések elégtelen voltára a hadvezetés is rájött, s az 1858-as katonai illetékszabályzatban megemelte azokat, és ettől kezdve egy fő után napi

²¹ Söptei 2000: 277–279.

²² Thirring 1912: 53–54.

²³ A törvény július 1-jén lépett érvénybe. A végrehajtási útmutatót a honvédelmi miniszter a 3612/eln. sz. rendeletében hozta nyilvánosságra. *Rendeleti Közlöny* 1879. 20. 114.

²⁴ Corpus Juris Hungarici 1870. XLII. tc. 58.§ L. pont.

²⁵ Császári rendelet 1851: 1–2. §§, vö. Corpus Juris Hungarici 1879. XXXVI. tc. 13. és 21. §§.

²⁶ Császári rendelet 1851: 14. §, vö. Corpus Juris Hungarici 1879. XXXVI. tc. 12. §.

²⁷ Császári rendelet 1851: 3. §, vö. Corpus Juris Hungarici 1879. XXXVI. tc. 1. §.

²⁸ Császári rendelet 1851: 48–49. §§.

2,5 krajcár, egyenkénti beszállásolásnál 1,5 krajcár, míg egy ló után mindkettő esetben 1,5 krajcár járt.²⁹

Az 1879-es törvény már egyik fő célkitűzésének tartotta a laktanyaépítés elősegítését, s a lehetőségekhez mérten mindent meg is tett ennek érdekében. A laktanyáknak két fő típusát különböztette meg: a rendes és a fióklaktanyákat, amelyek között alapvetően minőségbeli különbségek voltak.³⁰ Az érdekeltség növelését elősegítendő egy már meglévő épület rendes laktanyává alakítása esetén 15, míg egy új építése esetén 25 évig garantálták a beszállásolási díj fizetését, még akkor is, ha a hadsereg valamely okból éppen nem használná az épületet. (Fióklaktanyák esetében ez nem volt érvényes.) Emellett megemelték a térítéseket is: egy katona után maximálisan már napi 6, egy ló után pedig 3,7, míg fióklaktanyák esetében 3,5 illetve 2,2 krajcárt fizettek. Az egyenkénti beszállásolásnál járó térítés ember és ló után is változatlan maradt, ráadásul a régi építésű laktanyákba történő elszállásolásért, amennyiben azokat nem alakították át, semmilyen térítés nem járt.³¹

A települések a tisztek szállásaiért, valamint az egyéb helyiségekért (például irodákért, raktárakért, fogházakért, kórházakért) a katonai lakbérosztályok alapján kaptak térítést. Ezekből 1851-ben ideiglenesen négyet állapítottak meg, külön-külön a birodalom Lajtán inneni és túli felére, melyekbe nagyságuk szerint sorolták be a településeket.³² Az 1858-as illetékszabályzatban aztán sor került a rendszer végleges kidolgozására, s az ekkor kialakított nyolc lakbérosztályba immár az adott településen jellemző lakberek alapján történt a besorolás, s ezt tízévenként felülvizsgálták.³³ 1879-ben ezen annyi módosítás történet, hogy a lakbérosztályok számát tízre növelték, s a besorolást ötévenként vizsgálták felül.³⁴

A finanszírozás háttérének része volt a beszállásolási törvényhez szorosan kapcsolódó 1879. évi XXXVII. törvénycikk, amely felhatalmazta a vármegyét, hogy katonai pótadót vethessenek ki. Az így befolyt összeget egy külön alap kezelte, s azt a katonák állandó beszállásolására alkalmas épületek építésére, bérletére vagy vásárlására, illetve egyenkénti és ideiglenes beszállásolás esetén a községek kárpótlására fordíthatták.³⁵

²⁹ Gebühren-Reglement für kaiserliche-königliche Armee 1858: Anhang 1. 48–49. §§.

³⁰ Corpus Juris Hungarici 1879. XXXVI. 5. §. A követelményeket az *Útmutatás az újonnan építendő laktanyák tervezésére, a fennálló vagy átalakítandó épületek megbírlásának elveire vonatkozó függelékekkel együtt* című kis könyv tartalmazta.

³¹ Corpus Juris Hungarici 1879. XXXVI. tc. 31–34. §§.

³² Császári rendelet 1851: G. és H. Melléklet.

³³ Gebühren-Reglement für kaiserliche-königliche Armee 1858: Anhang 1. Ausweis F.

³⁴ Corpus Juris Hungarici 1879. XXXVI. tc. 30. §.

³⁵ Corpus Juris Hungarici 1879. XXXVII. tc. 2. §.

KATONAI HELYŐRSÉGEK KŐSZEGEN

A tárgyalt időszakban összesen három cs. kir. lovasezred fordult meg Kőszegen: a 12. dragonyosezred (1866–1871), a 14. dragonyosezred (1871–1885) és az 5. huszárezred (1885–1889). Vas vármegyében a legénység nagy részét az 1880-as évekig a falvak lakosságához szállásolták be, miközben Kőszeg az ezredtörzsön kívül egyetlen lovasszázadnak biztosított helyet.³⁶ Ez a rendszer 1876 után változott meg, amikor a vármegyébe való „beolvadást” követően a törvényhatóság többi településéhez hasonlóan már Kőszegnek is csak egy szakasznyi legénységet kellett elszállásolnia, s ez ki is merült az ezredtörzsben (körülbelül 40 fő).³⁷ Ugyanakkor ettől az évtől kezdve egy magántársaság – a vármegye falvaival szerződve – az egykori posztógyár, majd később gőzmalom épületében (amelyet ezért gőzmalomkaszárnyának neveztek) legalább egy század lovasságot helyezett el. Így a kőszegi helyőrség létszáma lényegében nem változott, azaz nagyjából 200 fő körül mozgott. A beszállásolási reformot követően a vármegye a katonai póttadóval immár megfelelő forráshoz jutott ahhoz, hogy gondoskodni tudjon a legénység kaszárnyákban való elhelyezéséről. E célból 1880-tól kibérelte a gőzmalomkaszárnyát, amelybe három lovasszázad került (körülbelül 500 fő). Másik két századot 1882-től Szájbély Gyula rohonci kastélyában, a fennmaradó egy századot pedig Zalaegerszegen helyezték el. Ez a rendszer állt fenn egészen 1889-ig, amikor Szombathelyen elkészült az ezredlaktanya.³⁸

A cs. kir. hadsereg a lovasság mellett 1883-ig Kőszegen állomásoztatta a 17. lovasdandár-parancsnokságot, amelyhez 1880-ban egy dandártiszti lovasiskola is csatlakozott (összesen körülbelül két tucat fő). Végül nem feledkezhetünk meg az 1856 óta, saját épületben működő felső nevelőintézetéről (1874-től alreáliskoláról) sem.³⁹

1869-től a hadsereg mellett egy honvédszászlóalj és egy honvéd lovasszázad is el volt helyezve a városban, amelyekhez 1874-ben még egy lovasszázad csatlakozott. Ezek (az alacsonyabb békelétszám miatt) körülbelül 170 főt tettek ki. A gyalogság (körülbelül 100 fő) egészen az I. világháború kitöréséig Kőszegen maradt, a lovasok (körülbelül 70 fő) viszont csak 1889-ig.⁴⁰ A honvédség számára eleinte komoly problémákba ütközött a megfelelő szálláshelyek kijelölése, ezért a város megvizsgálta a laktanyaépítés lehetőségét.⁴¹ Noha a tervet a várható költségek miatt előbb

³⁶ Vidos 1942: 263–266. Az egyes lovasnemek az 1867-es reformot követően már csak az egyenruhájukban különböztek, szervezetüket és kiképzésüket egységesítették. Eszerint egy lovasezred 2 osztályra, az osztályok pedig 3–3 századra tagolódtak (azok pedig 4–4 szakaszra). Emellett minden ezredhez tartozott még egy pótkeret, 1881-től egy utászszakasz, 1890-től egy távírószakasz, 1907-től pedig egy géppuskaosztág. Egy század 171 főből, illetve 150 lóból, az ezredtörzs 11 tisztből és 23 fő nem lovasított legénységből állt. Ságvári–Somogyi 1999: 141–142.

³⁷ MNL VaML IV.403.a. 13729/876.

³⁸ MNL VaML IV.403.a. 260/1880 és 15864/1882.

³⁹ Vidos 1943: 252; Hidvéghy 1937.

⁴⁰ Berkó 1928: 498, 500.

⁴¹ MNL VaML KF V.43.a. 1869. július 1. 779/244 és 1869. október 4. 1142/1856.

elvetették, miután a rossz elhelyezési körülmények következtében felmerült a honvédség Sárvárra helyezése, mégis határozat született az építkezésről.⁴² A laktanya közel 38 000 o. é. (osztrák értékű) forintba került, amit a városi erdő (az úgynevezett alsóerdő) egy részének kivágásából fedezték. Összesen 395 holdnyi fát taroltak le és adták el a csepregi cukorgyárnak 40 200 o. é. forintért.⁴³

A laktanya hivatalos átadására 1872 októberében került sor,⁴⁴ de az építkezések egészen 1874-ig tartottak, s a szerződést is csak ekkor kötötték meg. Eszerint az épületért évi 1535 o. é. forintot kapott a város, „tekintet nélkül arra, hogy mennyiben vannak annak egyes helyei időszakonként elfoglalva”, valamint további 100 o. é. forintot a gyakorlótérért.⁴⁵ A beszállásolási reformot követően felmerült az épület fióklaktanyává alakítása, de végül a költségek miatt elvetették a tervezetet, így a város továbbra is a szerződésben foglalt összeget kapta.⁴⁶

A KATONASÁG KÖZVETLEN HATÁSA KŐSZEG VÁROS PÉNZÜGYI GAZDÁLKODÁSÁRA

A város által a hadseregére és a honvédségre költött összeg, illetve az azokból származó közvetlen jövedelem a fennmaradt dokumentumok alapján viszonylag jól rekonstruálható, bár felmerül néhány módszertani probléma. Az első és legfontosabb, hogy a teljes korszakra vonatkozóan csak a költségvetési tervezetek állnak rendelkezésünkre, a számadások nem, így a kutatás alapját is csupán az előbbiekből képezhetik.⁴⁷ A másik fő problémaforrás, hogy miközben 1879-ig a katonaságból származó jövedelmeket részletesen feltüntették, addig 1880-tól két nagy tételbe olvasztották be őket: a házbérekbe és a katonaság által fizetett bérekbe, amelyekhez később csatlakozott a katonai pótdadó. A házbérek esetében ugyanakkor nem lehet tudni, hogy pontosan hány forint származott a katonaságnak bérbe adott épületekből. Bár az eligazodásban segítenek a tervezetekhez írt kommentárok, valamint maguk a városi közgyűlési jegyzőkönyvek, e problémák miatt az 1880-as évekre vonatkozó eredmények csupán megközelítő becslések lehetnek. Végül megjegyzendő, hogy módszertani okokból a számok a kiadási oldalon az átvonuló katonaságra történt ráfizetéseket is tartalmazzák, az újoncozási költségeket viszont nem.

⁴² MNL VaML KF V.43.a. 1870. január 27. 106/213; 1870. december 4. 1510/2150 és 1870. december 29. 1597/2230.

⁴³ MNL OL K150. V.4. 2358/1875 és 1331/1873.

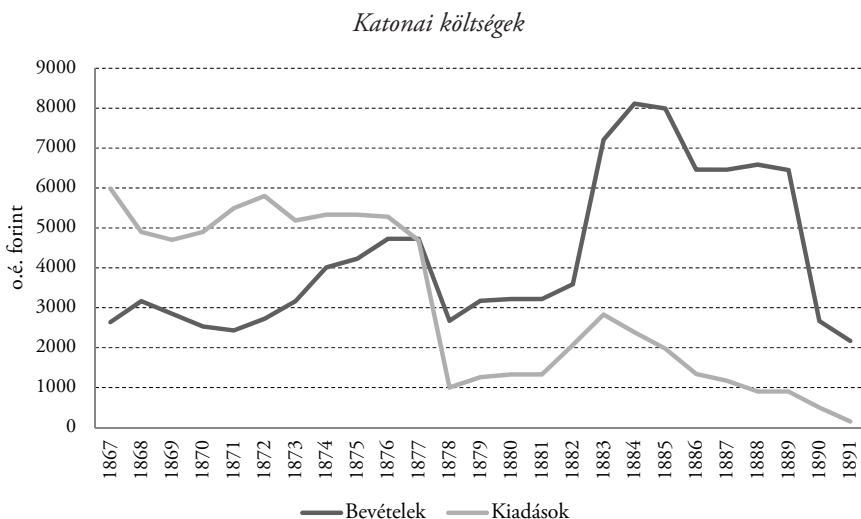
⁴⁴ MNL VaML KF V.71.a. 1872. november 7. 1936.

⁴⁵ MNL VaML KF V.71.a. 1874. június 14. Bérleti szerződés.

⁴⁶ MNL VaML KF V.71.a. 1880. január 29. 3.

⁴⁷ MNL OL K150. V.4. 3533/1868; 84/1869; 925/1870; 26688/1871; 12445/1873; 1604/1874; 53515/1875; 1448/1876; VaML KF V. 71. a. 1872. március 8. 312; 1873. november 20. 1898; 1874. október 29. 1717; 1875. október 7. n.sz; 1876. október 26. 2093; 1877. október 25. 2390; 1879. február 6. 169; 1880. augusztus 5. 2147; 1880. december 14. 3562; 1882. január 12. 3370; 1883. január 4. 3360; 1884. január 7. 3719; 1884. december 30. 3314; 1886. január 14. 3108; 1886. november 4. 9618; 1887. november 18. 2946; 1888. szeptember 6. 2488; 1889. december 27. 2593; 1890. október 23. 2829.

2. ábra

Korszakunkat ezek alapján (2. ábra) három periódusra oszthatjuk. A katonatartás az 1867-től 1877-ig tartó időszakban (noha csökkenő tendenciával) jelentős deficitet eredményezett a városi költségvetés számára, 1878 és 1882 között már többletet, míg az utolsó, 1883 és 1889 közötti időszakban kiugróan magas jövedelmet termelt.

Az első időszak Kőszeg önálló törvényhatósági életének utolsó évtizede. Az 1867-es dátum elsősorban nem a kiegyezés miatt jelent határvonalat, 1866-ig ugyanis a katonai pénzeket egy külön alap kezelte, s ide folyt be a kincstári térítések mellett az a háztulajdonosoktól beszedett díj is, amellyel megválthatták magukat az egyenkénti beszállásolás alól. Ebből bérelte ki a város azt a három quasikasárnyát,⁴⁸ ahol a legénységet elhelyezték. A Helytartótanács ezt a módszert már 1864-ben betiltotta, igaz, a költségek csak 1867-től szálltak át a házi-pénztárra.⁴⁹ A kezdeti kiugróan magas kiadások is elsősorban az átállással magyarázhatóak. Az 1870-es évek elején aztán a honvédségre való felülfizetés jelentett többletkiadásokat, ami csak a laktanya átadásával szűnt meg. A hatalmas hiányt alapvetően a quasikasárnyák bérlése okozta, mivel a kincstártól kapott alvó- és istállópenztek elmaradtak a bérleti díjaktól, s ezt az sem tudta pótolni, hogy a város számos más épületet is a hadsereg rendelkezésére bocsáj-

⁴⁸ A forrásokban megjelenő quasikasárnya a német *Quasikaserne* magyarosított változata, mely az 1851-es rendeletben szerepel. Magyarul a fióklaktanya szót használták, amely azonban nem tévesztendő össze az 1879-es törvényben szereplő kifejezéssel (a német különbséget is tesz, s utóbbi esetében a *Notkaserne*-t használja). A *Quasikaserne* az átalakított, eredetileg nem katonai célokra készült kasárnyákat jelentette (a rendes laktanyával ellentétben), bár (az 1879-es rendszertől eltérően) térítés szempontjából a megkülönböztetésnek nem volt jelentősége.

⁴⁹ MNL OL K150. V.4. 3533/1868.

tott, így a lőpor- és ruharaktárt, a kocsiszínt, a gyakorlóteret, a lovardát és az úgynevezett tábornokházat. A bevételekben a kezdeti ingadozás után mutatkozó növekedés elsősorban a honvédség Kőszegre helyezését, illetve a honvédlaktanya felépülését volt köszönhető. Noha utóbbira a bérleti szerződést 1874-ben kötötték meg, bizonyos részeit már 1872-től használták, s ennek megfelelően fizetett érte a kincstár.

Az 1878-tól tapasztalható változásokat Kőszegnek a vármegyébe való beolvadásával magyarázhatjuk. 1877 szeptemberétől ugyanis az addig a városban állomásozó egy századnyi legénység elhelyezéséről is a vármegyének kellett gondoskodnia, s így már csak a dandárparancsnokságot és az ezredtörzset kellett Kőszegnek elszállásolnia. Ezért felmondták a három quasikaszárnnyát, s helyettük egy kisebb, s olcsóbb helyiséget béreltek ki.⁵⁰ Megjegyzendő, hogy az ekkor itt állomásozó 14. dragonyosezred az okkupációban való részvétele miatt az 1878-as év egy részében nem is volt a városban.

Az 1879-es beszállásolási reformmal jelentős változások kezdődtek. Először az új lakbérosztály-besorolás éreztette hatását, aminek köszönhetően összességében magasabb térítéseket kapott a város, sőt, 1881-től két osztállyal feljebb is lépett, ami további javulást eredményezett.⁵¹ Ezen kívül a gyakorlótér új bérleti szerződésének (az eddigi 108 o. é. forint helyett 540 o. é. forintot fizetett a kincstár) is köszönhető volt a kezdeti évek enyhe bevétel-növekedése.⁵² A kiadási oldalon szereplő összeg emelkedése a dandártiszti-iskola⁵³ és az utászszakasz elhelyezéséből fakadt, amit magánosoktól kibérelt helyiségekkel oldottak meg.⁵⁴

Végül az 1883 és 1889 közötti időszakban a jelentős bevételi többlet forrása elsősorban a vármegye által, a beszállásolási alapból fizetett kárpótlás volt. Noha a vármegyét már az 1879. évi XXXVII. tc. felhatalmazta a katonai pótdó kivetésére, Vasban a szabályrendelet kidolgozása körüli problémák miatt annak beszedése és az érintett községek kárpótlása több évet csúszott.⁵⁵ Az első összegeket csak 1883-ban utalták ki, s még 1884-ben és 1885-ben is az elmaradások utólagos kifizetése adta a kiugróan magas jövedelem alapját. Ezt még az sem tudta jelentősen befolyásolni, hogy 1886-tól Kőszeg eggyel lejjebb, a 7. lakbérosztályba került,⁵⁶ valamint, hogy 1883-ban a dandárparancsnokság áthelyezésével felmondták a tábornokházat. Igaz, ez utóbbi helyiségeinek egy részét átvette a lovasság.⁵⁷

⁵⁰ MNL VaML KF V.71.a. 1877. május 12. 909. és 1877. október 25. 2390. Kiadások. 36. sz.

⁵¹ Kőszeg 1879-ben a 8., 1881-ben pedig a 6. lakbérosztályba került. 3612/eln. rendelet. *Rendeleti Közlöny* 1879. 20. 113. 3. Melléklet, 8. és 53472/IV. sz. rendelet. *Rendeleti Közlöny* 1882. 1. 14. Melléklet, V.

⁵² MNL VaML KF V.71.a. 1878. március 1. 744.

⁵³ A tisztiiskola a vármegye által kibérelt gőzmalomkaszárnnyába került, emiatt viszont onnan egy szakasz lovasságot a szomszédos Rőtfalván kellett beszállásolni. Az így felmerült költségeket fizettette ki a vármegye a várossal. MNL VaML KF V.72.a. 1880. október 29. 3113. és V.71.a. 1881. október 6. 2729.

⁵⁴ MNL VaML KF V.72.a. 1881. augusztus 26. 2299.

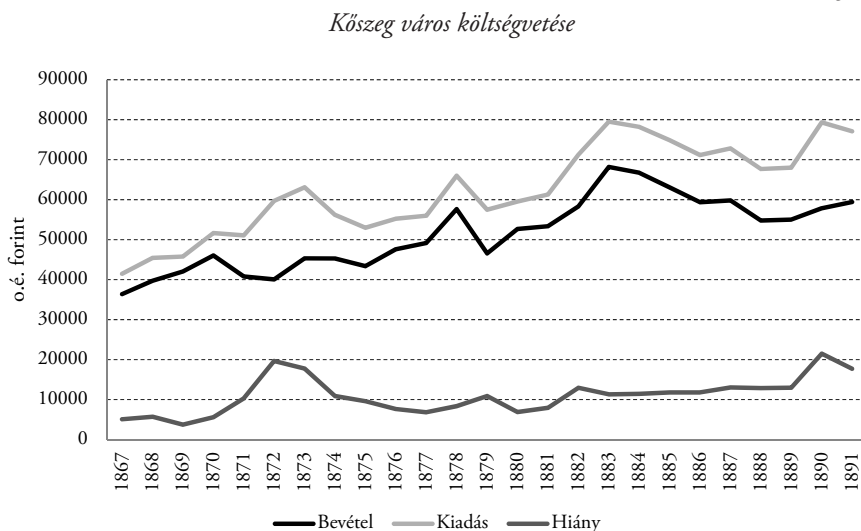
⁵⁵ MNL VaML IV.403.a. 2697/1882. és 16526/1882.

⁵⁶ 60692/X. sz. rendelet. *Rendeleti Közlöny* 1885. 41. 324. Melléklet. Betűrendes kimutatás. IV.

⁵⁷ MNL VaML KF V.71.a. 1883. április 14. 895. és V.72.a. 1889. május 4. 1449.

Ezek után nézzük meg, hogy mindez miként befolyásolta a város pénzügyi helyzetét. (3. ábra)

3. ábra

Az ábrán jól látszik, hogy Kőszeg az egész korszakban jelentős költségvetési hiánnyal küszködött, amely már az 1860-as években is rendkívül súlyos méreteket öltött, jelentősen eladósítva a várost. Az 1860-as évek végén tapasztalható viszonylag alacsony deficit elsősorban Ege Miklós polgármester és Riedl József városi számvevő tevékenységének tudható be, akiknek szigorú költségvetési politikával sikerült jelentősen csökkenteni a hiányt, ennek következtében pedig az 1866-ban még majdnem 60%-os pótdát sikerült 10%-ra leszorítani.⁵⁸ Ege lemondását követően azonban ismét növekedni kezdett a hiány, majd Fűgh Károly polgármestersége alatt (1878–1889) viszonylag stabil költségvetést sikerült biztosítani. Mindezt látványosan törte meg az 1890-es év.

A bevételek közel háromnegyede a városi vagyonjövedelmekből (szántók, rétek, legelők, erdők, téglagyárak, házbérek), haszonvételekből (italmérés, vám és vásárpénzek), valamint a katonai szállásbérek tevődött össze. A bevételek növekedésének az alapjai is ezek közül kerültek tehát ki, mindenekelőtt a városi földek utáni haszonbérből (időszakunkban meghúszszorozódott), a házbérekből (meghatszorozódott) és az erdőkből (megkétszereződött).

A földberek utáni jövedelem drasztikus megemelkedése részben összefüggött a honvédlaktanya felépítésével. A költségek fedezésére letarolt erdőrésztlet ugyanis a város szántóföldként bérbe adta, így az 1867-es 250 o. é. forin-

⁵⁸ Söptei 2000: 280, 283–284.

tos bevétel 1889-re már 4900 o. é. forintra emelkedett. Az erdők meghatározó szerepe Kőszeg pénzügyeiben egyébként nem véletlen (ezek körülbelül 10 000 o. é. forint bevételt jelentettek az 1880-as években), hiszen nagyjából 5000 hold erdősséggel rendelkezett. Hasonlóan jelentős tételt jelentettek a vámok, amelyek közel 10 000 o. é. forintot tettek ki az 1880-as évek végére.

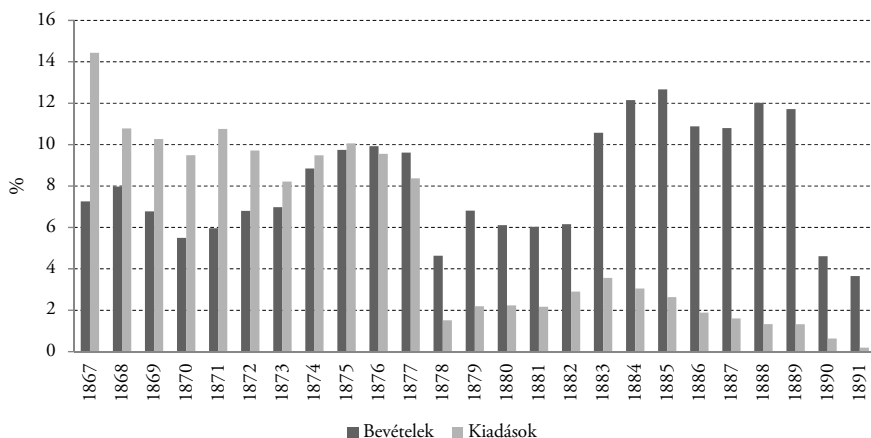
A házbérek növekedése szintén nagyarányú: miközben az 1870-es évek elején még alig több mint 700 o. é. forint jövedelme származott ebből Kőszegnek, addig az 1880-as években már 4–4500 o. é. forint. Ebben nagy szerepe volt a katonaságnak, hiszen az összeg több mint felét a hadsereg és a honvédség által bérelt épületek tették ki: elsősorban a honvédlaktanya és a tábornokház. Végül a korszakban újonnan megjelenő bevételek közül (több kisebb mellett) csupán három jelentősebbet emelhetünk ki: a katonai pótadóból, a közmunkaváltságból és a kőszeg–szombathelyi magánvasútból a városnak részvényesként járó osztalékból származó jövedelmet. Ezek mindegyike körülbelül 2500–3000 o. é. forintot tett ki.

Ami a kiadási oldalt illeti, az szinte teljes egészében elment a kötelező kiadásokra (bérekre, járandóságokra, utak, hidak, épületek karbantartására, ellátásra, katonaságra), valamint a helybeli szegényház, iskolák és felekezetek támogatására. A város részéről mindössze három jelentősebb beruházásra futotta a korszakban: a honvédlaktanyára, a polgári iskola felállítására 1876-ban, valamint a magánvállalkozás formájában készült kőszeg–szombathelyi vasút megépítésében való részvételre. Ennek érdekében a város 150 000 o. é. forint kölcsönt vett fel, melynek törlesztőrészelei közel 10 000 o. é. forinttal növelték a kiadásokat.

A hadsereggel és a honvédséggel összefüggő bevételek és kiadások vizsgálatánál jól látszik, hogy az tekintélyes hányadát tette ki a városi költségvetésnek (4. ábra). Ez 1877-ig elsősorban ráfizetést jelentett, ráadásul a helyzetet nem

4. ábra

Katonai költségek a teljes költségvetéshez viszonyítva

könnyítették meg a rendszeres sikkasztási botrányok sem.⁵⁹ A katonai pénzeket két jelentősebb eset érintette. 1867-ben Martonyi Imre városkapitány bukott le, hogy több ezer forintot sikkasztott el 1861 és 1866 között a katonatartási alapból,⁶⁰ míg utódjáról, Schneider Nándorról 1879-ben derült ki, hogy többek közt a szállás- és bútorbéreket csapolta meg működése alatt.⁶¹ Ennek ellenére az 1880-as években a katonaság már Kőszeg jövedelmeinek egyik fő forrásává vált, s 1890-től a büdzsé is erőteljesen megérezte e bevételek drasztikus csökkenését.

Mindebből világosan kitűnik, hogy a katonaság meghatározó szerepet töltött be Kőszeg pénzügyi életében, ráadásul azon kevés tényező közé tartozott, amelyek révén a város növelni tudta a bevételeit. Ehhez persze szükség volt a törvényhatósági jog elvesztésére, valamint a beszállásolási reformra is. Így ugyanis a város megszabadult a nagy terhet jelentő legénységi elhelyezéstől, s csak az ezredtörzsről, illetve a dandárparancsnokról kellett gondoskodnia, mely kiadásokat messze felülmúlta az elhelyezésért járó vármegyei kártérítés és a városi ingatlanok bérbeadásából származó jövedelem. Az 1870-es évekkel kapcsolatban azonban felmerülhet egy érdekes kérdés: vajon miért építették meg a honvédlaktanyát, miért nem hagyták, hogy áthelyezzék a honvédséget Sárvárra? Láthattuk, a katonatartás ebben az időszakban még ráfizetéses volt a város számára, s a honvédség csak további terheket rótt a településre. A választ a katonaság által generált egyéb, közvetett jövedelmekben találhatjuk meg.

A LEGÉNYSÉG ELHELYEZÉSE: A QUASIKASZÁRNYÁK ÉS A GŐZMALOMKASZÁRNYA

Kőszeg az egyenkénti beszállásolás elkerülése érdekében a legénység elhelyezésére három kaszárnyát bérelt ki. Korszakunkban ilyeneket a következő tulajdonosok bocsájtottak a város rendelkezésére: 1867 és 1873 között Kager Ignác, özv. Waisbecker Teréz, valamint Schiefer György és Waisbecker Ede; 1873 és 1877 között pedig Horváth György, Kager Ignác és Schiefer György. 1877-től a legénység elhelyezéséről a vármegye gondoskodott. A tulajdonosok nem kevés jövedelemre tettek szert az üzlettel, hiszen Kager Ignác és Schiefer György 1867-ben évi 1400-1400 o. é. forintot, míg özv. Waisbecker Teréz 1900 o. é. forintot kapott az épületért, ráadásul utóbbi kettő 1870-től csak 10%-kal drágább bérleti díj mellett volt hajlandó megújítani a szerződést.⁶²

⁵⁹ Különösen az 1860-as években voltak ezek gyakoriak, olyannyira hogy 1866-ban még a polgármester, Krancz Sándor is sikkasztás következtében bukott meg. Söptei 2000: 257.

⁶⁰ MNL VaML KF V.44.a. 1867. november 29. 2477; MNL OL K150. V.4. 2360/867, 1661/1869 és 3425/1869.

⁶¹ MNL VaML KF V.72.a. 1880. január 8. 3. és 1881. május 16. Kivonat.

⁶² MNL VaML KF V.43.a. 1870. szeptember 22. 1187.; V. 71. a. 1875. október 19. n.sz. és 1877. május 12. 909.

A tulajdonosok közül mindenképpen ki kell emelnünk a Waisbecker családot, mivel ők központi szerepet játszottak a legénység elhelyezésében. Eredetileg ugyanis a Kager-féle épület kivételével valamennyi ingatlan ezen család tulajdonában volt, s az épületekhez Horváth György és Schiefer György csak házasság révén jutott hozzá. Előbbi özv. Waisbecker Teréz Paulina nevű lányát vette el, s anyósa 1873-as halála után vitte tovább az üzletet (Teréz egyébként férjétől, Waisbecker Józseftől örökölte az épületet, amely már az 1860-as években laktnyaként funkcionált), utóbbi pedig Waisbecker Ede hűgát, Alojzát vette nőül.⁶³

A harmadik laktanya tulajdonosáról, Kager Ignácról sajnálatos módon szinte semmit sem tudni, csak annyi bizonyos, hogy már az 1860-as évek elejétől kezdve folyamatosan bérbe adta az épületet a városnak.⁶⁴ A források szerint Kager Ignác az 1870-es évek végén a kaszárnyát eladta a gőzmalomkaszárnya társulat tulajdonosainak (esetleg ő maga is ekkoriban hunyt el), s ott továbbra is egy szakasz lovasság volt elhelyezve.⁶⁵

A quasikaszárnyáknál jelentősebb volt a gőzmalomkaszárnya társaság vállalkozása, bár történetének feltárása számos akadályba ütközik. A cégbíróság iratai között nem található a társaság bejegyzése, s működéséről csupán a vármegyei és a városi közgyűlési jegyzőkönyvek, valamint a telekkönyvi papírok alapján alkothatunk képet. A helybeliek által gőzmalomkaszárnyának elnevezett épület 1847-ben posztógyárnak épült, s nevét onnét kapta, hogy a gyár csődbe jutása után Franz Joseph Regnier vállalkozó előbb lisztőrő, majd fűrészmalommá alakította át.⁶⁶ Miután az 1870-es évek elején ez a vállalkozás is tönkrement, egy helybeli magántársaság vásárolta meg és laktanyává alakította át. Az új tulajdonosok ezzel egy már régóta meglévő, a vármegye községei részéről fennálló igényre reagáltak, hiszen a települések minden áron szabadulni akartak az egyenkénti beszállásolás terhe alól. 1876-tól kezdve így az egyes községekkel szerződést kötve az épületben helyezték el a cs. kir. lovasság egy részét, amiért a falvak egy lovas után téli idényre napi 10 krajcárt, nyárirra pedig 8 krajcárt fizettek. A településeknek ez jelentős ráfizetést jelentett (ne feledjük, a kincstár egy katonáért 2,5, egy lóért pedig 1,5 krajcárt fizetett), s bár ebből kifolyólag a társaság bevétele nagyban függött attól, hogy hány község engedhette meg magának ezt a pluszkiadást, idényenként általában 4-5 faluval minden esetben sikerült szerződnie. Vagyis legalább egy század állandóan a gőzmalomkaszárnyában lakott.⁶⁷

Az 1878-as év némi változást hozott, mivel a vármegyében állomásozó 14. dragonyosezred részt vett Bosznia okkupációjában, s hogy az épület ne maradjon üresen, a téli idényre a társaság szerződést kötött Sopron vármegye községeivel

⁶³ Thirring 1935: 32, 41, 48.

⁶⁴ MNL VaML KF V.43.a. 1861. augusztus 1. 827.

⁶⁵ MNL VaML KF V.72.a. 1880. október 29. 3113.

⁶⁶ Dominkovits 2000: 179.

⁶⁷ MNL VaML IV.403.a. 4175/1876; 3516/1876; 4916.4727/1877; 9918/1877; 9936/1877; 11136/1877; 15389/1877; 2927/1879; 6705/1879 és 7259/1879.

az ottani 2. dragonyosezred három századának elhelyezésére.⁶⁸ A lovasság szeptember elején vonult be Kőszegre, ugyanakkor az ügyből hatalmas botrány kerekedett. Az alispán ugyanis megtiltotta az alakulat elhelyezését a törvényhatóság területén, mivel annak kijelölt állomáshelye Sopron és nem Vas vármegye volt. Noha érveit a honvédelmi minisztérium is méltányolta, a lovasság mégis Kőszegen maradhatott.⁶⁹ A társaság törekvéseit egyébként Kőszeg is aktívan támogatta, mivel az elhelyezés neki egy krajcárjába sem került, miközben a város polgársága jelentős hasznot húzhatott belőle.⁷⁰ 1879-et követően aztán egészen 1889-ig már Vas vármegye bérelte az épületet három lovasszázad számára.

Mindezek után felmerülhet a vállalkozás jövedelmezőségének a kérdése. Az épület vételára a telekkönyvi bejegyzés alapján 30 000 o. é. forint volt, bár a kortársak 20 800 o. é. forintról tudtak.⁷¹ Mindezek mellett vásárláskor egy 15 000 o. é. forintos, 6%-os kamatozású zálogjogi követelés állt fenn a Kőszegi Takarékpénztár részéről (a kölcsönt még az előző tulajdonos vette fel 1870-ben). Ebből 6000 o. é. forintot törlesztettek, de úgy tűnik, hogy a költségeket a vállalkozók saját erőből nem tudták előteremteni, mivel a korábbi mellett az épület teherlapján 1877-ben egy újabb, 11 000 o. é. forintos, 7%-os kamatozású jelzálogkölcsön is megjelent, melyet a Kőszegi Általános Takarékpénztár nyújtott. Ezeket a hiteleket aztán 1880-ban egy, az utóbbi pénzügyintézetől felvett, 24 000 o. é. forintos, 6%-os kamatozású konverziós kölcsönrel kiváltották. Az épület tűzkárbiztosítása 1880-ig 336, majd 400 o. é. forintot tett ki.⁷²

A társaság a gőzmalomkaszárnya telkét két alkalommal is növelte. Először 1877-ben a kőszegi plébánia tulajdonában lévő pajtát szerezték meg 5600 o. é. forintért és egy másik hasonló épületért cserébe,⁷³ majd 1886-ban összesen 2050 o. é. forintért két szomszédos telket vásároltak meg.⁷⁴ 1879-et követően felmerült a gőzmalomkaszárnya fióklaktanyává alakítása, de erre végül nem került sor, noha a katonaság alkalmasnak találta az épületet.⁷⁵

A gőzmalomkaszárnya 1876-tól egy lovasszázaddal – 161 fővel – számolva évente körülbelül 5287 o. é. forintot jövedelmezhetett. Noha szerződés nem maradt fenn, s így több tényező is hiányozhat a költségekből (például a bútorozás, fűtés, világítás kérdése), annyit ki lehet jelteni, hogy valószínűsíthető a vállalkozás jövedelmezősége. A két jelzálog kamata és a tűzkárbiztosítás összesen 1436 o. é. forintot tett ki, s az épület állagmegóvása sem kerülhetett néhány száz forintnál többre. 1880-tól a vármegye már 17 982 o. é. forintot fizetett, miközben

⁶⁸ MNL VaML KF V.71.a. 1878. szeptember 5. 2534. és 2533.

⁶⁹ MNL VaML IV.403.a. 12108/1878; 11256/1878; 15247.15319/1878.

⁷⁰ MNL VaML KF V.71.a. 1878. szeptember 27. 2838. és 1878. november 7. 3262.

⁷¹ MNL VaML VII.3.c. Telekkönyvi betétlapok. 2809. B Tulajdoni lap. 5–10; Chernel 1877: 121.

⁷² MNL VaML VII.3.c. Telekkönyvi betétlapok. 2809. C Teherlap. 1–4. és 6.

⁷³ MNL VaML KF V.71.a. 1877. március 12. 569. és VII.3.c. Telekkönyvi betétlapok. 2809. B Tulajdoni lap. 1–4.

⁷⁴ MNL VaML VII.3.c. Telekkönyvi betétlapok. 2809. B Tulajdoni lap. 17–18.

⁷⁵ A kőszegi gőzmalomkaszárnya. *Kőszeg és Vidéke* 1882. 26. 2.

a kölcsön kamata és a tűzkárbiztosítás 1840 o. é. forint volt. Vagyis a jövedelem feltehetően még az 1880-as években is visszahozhatta a befektetett tőkét.

A volt gőzmalomépületet eredetileg hat helybeli lakos: Waisbecker Ede, Waisbecker Antal, Unger Károly, Czeke József, Schey Ferenc és Szovják Hugó vásárolta meg 1873-ban. 1877-ben Unger Károly részét Waisbecker Ede, Waisbecker Antal részét pedig Szovják Hugó vásárolta ki 2000-2000 o. é. forintért. A megmaradt tulajdonosok közül Waisbecker Ede 1881-ben elhunyt, részét az özvegye örökölte.⁷⁶ A vállalkozás működéséről jóformán semmit sem tudunk a fent említett forráshiány miatt, ráadásul a helyzetet tovább bonyolítja, hogy a telekkönyvi adatok alapján a korábban felsorolt ingatlanok egészen 1886-ig közös tulajdonban voltak, s az egyes részek kimutatására csak ekkor került sor. Eszerint 50%-os részesedése volt Czeke Józsefnek, 25%-os özv. Waisbecker Máriának és 12,5–12,5%-os Szovják Hugónak, valamint Schey Ferencnek. Utóbbi részét 1888-ban egyenlő arányban, összesen 4000 o. é. forintért kivásárolta három másik helyi polgár: Markovits József, Matits János és Pötzelberger Károly.⁷⁷

A tulajdonosok Kőszeg legvagyonosabb, legtekintélyesebb és egyben legbefolyásosabb polgárai közé tartoztak. Különösen igaz ez a 19. század legelején bevándorolt Waisbecker családra, akik hatalmas ingatlanvagyonuk, helyi mércével mérve jelentős vagyonuk és kapcsolati hálójuk alapján a katonai elhelyezésben többszörösen érintettek voltak. A család tagjai közül az 1880-as években négy is rendszeresen szerepelt a város 24 fős virilislistáján, közülük Waisbecker Ede vendéglőtulajdonos borkereskedelemmel és szőlőtermeléssel is foglalkozott. A család rendkívül széleskörű gazdasági érdekeltséggel rendelkezett: volt köztük kereskedő, földbérlő és orvos is.⁷⁸ A társaság többi tagja hasonlóan prominens személynek számított. Czeke József a város egyetlen gőzmalomtulajdonosa volt, Szovják Hugó ügyvéd pedig városi tanácsos (később tiszti ügyész) volt, ő látta el egyébként a társaság jogi képviselését is. Végül Schey Ferenc annak a 18. században Kőszegen megtelepülő zsidó nagykereskedő családnak az utolsó itteni tagja volt, amely meggazdagodva éppen az 1860-as és 1870-es években költözött át Bécsbe (Ferenc egyébként utolsóként, az 1880-as évek végén), ahol később a birodalmi arisztokrácia részévé is váltak. Bár érdekeltségeik maradtak Kőszegen is, jövedelmeik csupán elhanyagolható része származott innen.⁷⁹

⁷⁶ MNL VaML VII.3.c. Telekkönyvi Betélapok. 2809. B Tulajdoni Lap. 5–15.

⁷⁷ MNL VaML VII.3.c. Telekkönyvi Betélapok. 2809. B Tulajdoni Lap. 23–28.

⁷⁸ Söptei 2002: 137.

⁷⁹ A kőszegi Schey család történetét lásd: Söptei 2010.

EGYÉB ÉPÜLETEK

A város lakossága a legénységi szállásokon kívül számos más épületet, helyiséget biztosított a hadsereg számára.⁸⁰ A polgárok részvételét a katonatartásban segítette, hogy a kőszegi családoknak volt egy olyan viszonylag szűk köre, amelynek a kezén jelentős ingatlanvagyon halmozódott fel. Mivel a hanyatló kereskedelem, a csökkenő forgalom, s a Kerületi Tábla megszűnése miatt egyre nehezebben tudták ingatlanaikat hasznosítani, a katonaság (növekvő) igényei révén részben sikerült új funkciót találni az üresen maradó épületeknek.⁸¹ A bérbeadók között számos özvegyasszonyt is találunk, akik az örökölt ingatlant így próbálták meg hasznosítani. Így például 1875-től özv. Human Anna biztosította a katonai kórházhelyiségeket, 1881-től özv. Rosenberg Ilona a felszerelési és törzsraktárt, özv. Kern Julianna pedig az utászszakasznak adott helyet. Ezek és az ehhez hasonló bérlemények azonban a legénységi szálláshelyekhez képest jóval kevesebb jövedelmet hajtottak. A legtöbbet a Rosenberg-féle raktár hozott, 487 o. é. forint 50 krajcárt, míg a kórházhelyiségekért eleinte 138 o. é. forintot, később 300 o. é. forintot fizetett a kincstár.⁸²

Az egyéb épületek közé tartoztak a tiszti lakások is, mivel a cs. kir., valamint a honvédségi tisztek jórészt magánházakban kaptak elhelyezést. A tisztek lakbérilletményét törvény szabályozta társadalmi állásukhoz, illetve presztízsükhöz igazodva: nemcsak a lakás nagyságát írták elő, hanem annak minimális bútorszükségletét is.⁸³ Egy 1879-es kimutatás szerint közvetlenül a beszállásolási reformot megelőzően a közös hadsereg havidíjasainak összes lakbérilletménye Kőszegen kerekítve 7400 forint volt, mely a reformot követően 11 400 forintra emelkedett. Ennek döntő többsége valószínűleg városi polgárokhoz vándorolt.⁸⁴

KÖZVETETT JÖVEDELMEK

A beszállásolási reformot megelőzően, az 1870-es években a települések panaszára, miszerint a katonaság tetemes ráfizetést okoz nekik, a hadsereg (és a honvédség) egyik legfőbb és gyakran hangoztatott érve az volt, hogy a helyőrség által generált forgalom közvetve sokszorososan megtéríti a veszteségeket. Ezt az érvet, noha kicsit kelleetlenül, de a kortársak is kénytelenek voltak elismerni. A közvetett bevételeket alapvetően két nagy részre oszthatjuk: a katonaság (valamint a lovak) élelmezésére, illetve a legénység, altisztek, tisztek (és ezek rokonainak,

⁸⁰ MNL VaML KF V.72.a. 1889. május 4. 1447; 1448; 1449; 1460.

⁸¹ Vidos 1942: 252.

⁸² MNL VaML KF V.71.a. 1875. október 19. és V.72.a. 1882. július 27. 1829; V.72. 1881. június 3. 1512; V.72.a. 1881. augusztus 26. 2299; V.71.a. 1889. május 4. 1448. és 1460.

⁸³ Császári rendelet 1851: A és C. Kimutatás. Vö. Corpus Juris Hungarici 1879. XXXVI. tc. A. Kimutatás.

⁸⁴ Képviselőházi irományok 1879: 268. 211–212.

látogatóinak) helybeni fogyasztására. A legénység és az altisztek közétkeztetésben részesültek, ami 1865-ig kézi bevásárlással történt. Ezt követően előbb kísérleti jelleggel néhány csapatnál, majd 1873-tól az egész hadseregben bevezették a nagybani étkeztetést. Ennek lényege, hogy a hadsereg felhívására az egyes csapatok nyilvános tárgyalás útján, beszállítókon keresztül szerezték be a szükséges ellátmányt – elsősorban a lisztet vagy a kenyeret, a hüvelyeseket, illetve a lovaknak a zabot, a szalmát és a szénát. Bizonyos termékek (elsősorban a hús, a zöldségfélék vagy a tojás) esetében megmaradt a kézi bevásárlás is.⁸⁵ A szerződéseket egy évre kötötték, s azokban a helyőrségekben, ahol honvédség és cs. kir. katonaság is állomásozott (mint Kőszegen), a beszerzés közösen történt a költségek csökkentése érdekében.⁸⁶ Az persze egy másik kérdés, hogy a kőszegiekkor mekkora részt tudtak maguknak megszerezni ezekből a szerződésekből. A kutatás jelen állásában erre nem lehet egyértelmű választ adni.

A helybeni fogyasztás esetében mindenképpen külön kell választani a legénységet és a tiszteket, azon egyszerű oknál fogva, mivel utóbbiak potenciálisan nagyobb vásárlóerőt képviseltek. Egy közlegény mindössze havi 180 krajcár zsoldot kapott, ráadásul ebből egyszerre le is vontak 36-36 krajcárt mosópénzre és kincstári dohányra. 30 krajcár elment kenőanyagokra, 54 krajcár pedig tisztogató szerek vásárlására. Vagyis a kintinban vagy a helyi kocsmában legfeljebb 24 krajcárt költhetett el havonként egy közlegény. Persze, ahogy felfelé haladunk a ranglétrán, az altisztek zsoldja ennél jóval több volt, bár nagy tivornyákat ők sem rendezhettek. Nem véletlenül fogalmaz egy korabeli félhivatalos kiadvány a következőképpen: „Különben, ha egy kintinos meggazdagszik vagy szegény marad, ez nem annyira a laktanya nagyságától és a legénység számától, mint inkább a be-beérkező pénzes levelek számától és súlyától függ.”⁸⁷

A tisztek helyzete ettől merőben eltérő volt. A tisztí fizetés nagyjából hasonlóan alakult a közalkalmazottakéhoz, bár némileg elmaradt az azonos rangosztályban lévő köztisztviselőkétől. A problémát (és a korabeli kritikákat) éppen az okozta, hogy a tisztektől elvárt, ranghoz méltó életvitelt a tisztí fizetés nem mindig fedezte. Ebből következett aztán az eladósodott, uzsorások markába került tisztí korabeli képe, ami azért a szakirodalom szerint erősen túlzó volt.⁸⁸ Ráadásul a tisztek szolgálatuk első éveiben gyakran kaptak otthonról apanázszt, sőt, ezt a lovasság esetében meg is követelték. Emellett a lovasság elit fegyvernemnek számított, tisztikarában sok vagyonos családból származó (vagy jelentős vagyonnal rendelkező) nemes, illetve arisztokrata szolgált.⁸⁹ Éppen ezért egy-egy tisztí tényleges jövedelme akár két-háromszorosa is lehetett a fizetésének, s a presztízs által megkövetelt életmód biztos fogyasztói bázist teremtett a helyi iparosok, kereskedők számára. A megkívánt életvitel fenntartása egyébként Kőszegen nem

⁸⁵ Tepperberg 1993: 101–103.

⁸⁶ HL I.75. 20. d. 1874. fp. 1840.

⁸⁷ Danczer 1889: 372.

⁸⁸ Hajdu 1999: 227–254; Deák 1993: 153–157.

⁸⁹ Hajdu 1999: 140.

okozhatott különösebb problémát, mivel a város nem tartozott a különösebben drága helyek közé. Persze maga a tisztikar nemcsak a kőszegi, de sokszor (főleg a törzstisztek) a vármegyei elittel is szoros kapcsolatot ápolt, márpedig a velük való társadalmi érintkezés adott esetben már komolyabb összegeket is megkövetelt.

KŐSZEG ÉS A SZOMBATHELYI LAKTANYAÉPÍTÉS

Az 1879-es beszállásolási reform legfőbb céljának a laktanyaépítések ösztönzését nevezhetjük. Vas vármegye már 1879-ben nyilatkozott ilyen irányú szándékáról, s a laktanya végül 1889-ben el is készült. A laktanyaépítés történetének részletezése nélkül azonban szólni kell Kőszegnek az üggyhöz fűződő viszonyáról.⁹⁰

A vármegyei közgyűlés először 1881-ben hozott döntést arról, hogy a törvényhatóság területén állomásozó cs. kir. lovasezrednek Szombathelyen épít laktanyát.⁹¹ A döntés ellen Kőszeg már egy évvel korábban szervezkedni kezdett, s a járás törvényhatósági bizottsági tagjaival, valamint a laktanyatársulattal közösen próbálta megakadályozni a határozat elfogadását, amely által a városnak „az eddig még meglévő majdnem utolsó forgalmi tényezője is elveszne, mi a lakosságnak végelszegényedését és a városnak apadását kell, hogy előidézze.”⁹² A határozatot persze nem tudták megakadályozni, de amikor a kezdeti tervek meglehetősen horribilis költségelőirányzatai nyilvánosságra kerültek (ezek elérték az 1 600 000 o. é. forintot), komoly kampány indult az ezredlaktanya ellen. Kőszeg célja ugyanakkor nem a szombathelyi laktanya felépítésének megakadályozása volt, hanem az, hogy ne az egész lovasságot, hanem csak a felét helyezték el a megyeszékhelyen, a másik fele pedig maradjon náluk. Ennek érdekében a város a laktanyatársulattal karöltve két ajánlatot is benyújtott a vármegyének a katonaság elhelyezéséről és a gőzmalomkaszárnya fióklaktanyává alakításáról.⁹³ Mindezek ellenére Kőszegnek nem sikerült megtartania a lovasságot, s 1885 szeptemberében a vármegyei közgyűlés másodszor is a szombathelyi ezredlaktanya mellett tette le a voksát.⁹⁴

A döntésnek számos oka volt. Egyrészt Szombathely mind megyei, mind országos szinten olyan érdekérvényesítő képességgel és kapcsolatrendszerrel rendelkezett, amivel Kőszeg nem vehette fel a versenyt.⁹⁵ Emellett Kőszegnek a vármegyével való kapcsolata kifejezetten terhelt volt ebben az időszakban, mivel a város nehezen tudott megbarátkozni elvesztett önállóságával, s olykor – ha azt vélt vagy valós érdekei megkívánták – akár a vármegyével is hajlandó volt szembeállni. Erre láttunk példát 1878-ban, amikor a Sopron vármegyei lovasság

⁹⁰ A szombathelyi laktanya építéstörténetét lásd: Sélly–Tangl 2011.

⁹¹ MNL VaML IV.403.a. 10567/1881.

⁹² MNL VaML KF V.71.a. 1880. december 14. 2650.

⁹³ MNL VaML IV.403.a. 4441–5090/1883.

⁹⁴ MNL VaML IV.403.a. 21609/1885.

⁹⁵ Katona 2006: 78–79; Melega 2012: 54–55, 58–59.

elhelyezése körül kialakult vitában Kőszeg nyíltan szembehelyezkedett az alispán döntésével. Az 1880-as években, a polgármesteri széket betöltő Fügh Károly személyes kapcsolata sem volt éppen kiegyensúlyozott a vármegye vezetőivel.⁹⁶

Másrészt maga a hadsereg is a szombathelyi laktanya építését preferálta, részben Szombathely sokirányú vasúti összeköttetései miatt, részben pedig a kőszegi rossz elhelyezési körülmények okán. Kőszegen ugyanis bonyolult rendszer működött, amely bár tetemes hasznot hozott a településnek, a katonaságnak csak problémákat okozott. Túl sok épületet kellett kibérelni, túl sok féllal, túl sok szerződést kellett kötni, ráadásul a használt épületek többsége régi és rossz állapotú volt, s mivel sok közülük eredetileg más célra készült, számos tekintetben alkalmatlannak is bizonyultak a feladatra. A katonaság tulajdonképpen csak kényszerűségből használta őket, miközben az épület-tulajdonosok az üzletből a lehető legkisebb befektetéssel a lehető legnagyobb hasznot akarták húzni, kivéve persze a laktanyatársulatot. A tulajdonosok jellemzően nem is voltak hajlandóak (vagy nem is tudtak) pénzt költeni az épületek átalakítására, amit viszont a hadsereg állandóan szorgalmazott. Emiatt gyakoriak voltak a viták, amiből bizony sokszor éppen a hadsereg jött ki rosszul, hiszen felmondani nem mondhatta fel a helyiségeket, mivel jobbat nem talált helyettük.

Ezzel szemben Szombathelyen a katonaság megkaphatta azt, amire a legnagyobb szüksége volt: egy egyértelmű s minden vitától mentes, egyetlen féllal kötött szerződés alapján a teljes ezred egy helyen, a kor követelményeinek maradéktalanul megfelelő, vadonatúj laktanyában került elhelyezésre.

KŐSZEG LOVAS HELYŐRSÉG NÉLKÜL

A cs. kir. lovasság távozása hamar érezttette hatását. A kereslet visszaeséséről a helyi lap a következőképpen tudósít: „városunk személyi, kereskedelmi, ipari és általában fogyasztási forgalma szembeötlően csökkent. [...]zóta alig lézeng néhány ember és kocsi a piacunkon amióta a katonaság nélkül vagyunk”.⁹⁷ A korabeli cikkek tanúsága szerint mind az élelmiszer-, mind az egyéb magán-szükségleti cikkek és szolgáltatások iránti kereslet érezhetően visszaesett. Bár ma ezt számszerűen aligha lehet bizonyítani, a jelentős forgalomcsökkenést már önmagában az a tény is alátámasztja, hogy egy körülbelül 7000 fős kisváros közel 600 fogyasztóját elvesztette egyik nappalról a másikra.

A lovasság távozását a lakáspiac is megszenvedte. A számtalan felmondott helyiség és a tisztek által üresen hagyott lakások miatt az árak zuhanni kezdtek.⁹⁸ Ezek pontos számának megállapításában megint csak az újságok tudósításaira hagyatkozhatunk, amelyek szerint a városban lévő 70–80 üres lakás közel felét

⁹⁶ Fügh Károly. *Kőszeg és Vidéke* 1889. 35. 1.

⁹⁷ Városi és consortiumi érdekek. *Kőszeg és Vidéke* 1889. 34. 1.

⁹⁸ Városunk érdekei. *Kőszeg és Vidéke* 1889. 46. 1.

a katonaság hagyta maga után.⁹⁹ Sokkal nehezebb ugyanakkor megítélni, hogy ez vajon tényleg olyan nagy gondot okozott-e a tulajdonosoknak, vagy csak a sajtó túlozta el a problémát. 1900-ban Kőszegen összesen 897 lakóházban 1796 lakás volt, ebből 56 állt üresen.¹⁰⁰ Ezzel szemben 1888-ban körülbelül ugyanennyi, 879 darab lakóház állt,¹⁰¹ s bár a lakások számát nem ismerjük, az nem sokkal lehetett kevesebb a tíz évvel későbbi adathoz képest.¹⁰² A problémát ezek alapján elsősorban a kereslet újabb (a Kerületi Tábla megszűnése, a kereskedelmi forgalom évtizedek óta tartó hanyatlása következtében történt) drasztikus csökkenésében kell keresnünk.

Végül fel kell tennünk azt a kérdést, hogy a rövid távon érzékelhető hátrányok mellett hosszú távon milyen hatással volt Kőszegre a helyőrségi funkció megszűnése. Noha talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a város 1889-ben hanyatlásának mélypontját érte el, a következő évtized közepére-végére Kőszeg érezhetően kilábal a válságból, s a századfordulótól megindult a fejlődése. Ennek sok oka volt, így például a textilipar meghonosítása a századfordulón, a rendkívül sokoldalú iskolahálózat (amelynek egyik alappillére a katonai alreáliskola volt), a turizmus, a vasúthálózatba való fokozott bekapcsolódás (1908-ban nyílt meg a soproni vonal), és a hadsereg visszatérése (1893-ban ideiglenesen, majd 1897-től már állandó jelleggel egy gyalogzászlóalj). A fejlődés megindulásában, véleményem szerint, fontos szerepet játszott az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején lejátszódó szemléletbeli változás is, amely alapvetően két forrásból táplálkozott. Az egyik a cs. kir. lovasság és a honvédlövasság távozása okozta sokk, a másik pedig a városvezetésben beállt változások: több mint tízévi polgármestersége után 1889-ben Fűgh Károly végleg leköszönt, s helyébe Tipka Ferenc lépett, akitől nem kevesebbet vártak, mint a hanyatlás megállítását, s a polgárok jólétének biztosítását.¹⁰³ Az útkeresést, illetve az arról alkotott elképzeléseket jól szemléltetik a sajtóban szokatlanul megszapordó, a város jövőjével foglalkozó cikkek.

Noha számos javaslat, elképzelés megjelent a helyi lap hasábjain, alapvetően mégis két fő irányzat különíthető el. Az egyik a hagyományos utakon járva továbbra is a katonaságtól várta a felemelkedést, s e vélemény szerint minden áron el kellett érni egy másik ezred Kőszegre helyezését, különben „nemcsak a katonaság hagy itt minket, hanem kivándorol még a mostani lakosságnak legalább a fele része is”.¹⁰⁴ A második a korábbiaktól gyökeresen eltérő utakat keresve próbálta megtalálni Kőszeg fejlődésének alapjait, elsősorban a turizmus-

⁹⁹ Helyi és vidéki hírek – Üres lakások. *Kőszeg és Vidéke* 1890. 17. 2.

¹⁰⁰ Thirring 1912: 16, 30.

¹⁰¹ Helységnévtár 1888: 452.

¹⁰² 1900-ban Kőszegen egy üres lakásra 30 lakott jutott, míg például Szombathelyen 42, Nagykanizsán 48, Győrben 53. Sopronban ellenben ugyanez az adat 13 volt, Zalaegerszegen pedig minden nyolcadik lakott lakásra jutott egy üres. Ehhez képest a lovasság távozásakor körülbelül 20–22 lakott ingatlan juthatott egy üres lakásra Kőszegen. Thirring 1912: 28, 30.

¹⁰³ Városunk érdekei. *Kőszeg és Vidéke* 1889. 46. 1–2.

¹⁰⁴ Városi és consortiumi érdekek. *Kőszeg és Vidéke* 1889. 34. 2.

ban.¹⁰⁵ Noha ez az „eszme” már korábban is felbukkant a helyi közéletben (párhuzamosan a vármegyei turizmus fejlődésével), s egyre több támogatóra lelt, sőt, egyfajta kampány is indult mellette, igazából a szélesebb közönség tetszését nem nyerte el. A katonaság távozása azonban kényszerhelyzetet teremtett, s immár az ingatlantulajdonosoknak is alapvető érdeke fűződött az ötlet megvalósításához, bízva abban, hogy üresen maradt lakásaikat kiadhatják a turistáknak. A turizmus gondolatának felkarolásában fontos szerepe volt a nagy természetkedvelő Tipka Ferenc polgármesternek is.¹⁰⁶

Egy további, inkább kuriózumszámba menő javaslat önmagán túlmutató jelentőséggel is bír. Egy olvasói vélemény szerint a közigazgatás rendezésével párhuzamosan el kellett volna érni a kormánynál, hogy hozzanak létre egy önálló „Kőszegvármegyét”.¹⁰⁷ Noha az ötletnek nem sok realitása volt, egy lényeges problémára ráirányítja a figyelmet, ami a sajtót is rendszeresen foglalkoztatta: Kőszegnek a vármegyével való meglehetősen terhelt kapcsolatára. A rossz viszony egyaránt fakadt az elvesztett önállóságból és a „kitagadott gyermek” érzésből, amit erősített a vármegye és Szombathely különleges kapcsolata, valamint a megyei és városi vezetők rossz személyi viszonya. A témával foglalkozó sajtóban azonban a teljes elutasítás mellett már sokkal erősebbek voltak azok a hangok, amelyek a kibékülést szorgalmazták. Utóbbiak abból a felismerésből indultak ki, hogy a Szombathellyel való rivalizálás Kőszeg számára csak veszteséggel végződhet, mivel a vármegye rendre a megyeszékhely érdekeit képviselte. Az 1880-as évekre Szombathely minden téren maga mögött hagyta Kőszeget, s helyette már Sopronnal és Győrrel szállt versenybe a regionális központi szerepért. Vagyis Kőszegnek, e cikkek szerint, lehetőségeinek és adottságainak megfelelően kellett volna a fejlődése alapjait megtalálnia úgy, hogy azok nem ütköznek Szombathely érdekeivel. Ebben az esetben számíthat mind testvérvárosra, mind a vármegye támogatására, igaz, cserébe el kell ismernie Szombathely domináns szerepét, s támogatnia annak regionális törekvéseit. Sőt, véleményük szerint a korábbi riválistól tanulhat is a város, s annak érdekérvényesítő képessége, elszántsága, polgárainak tettekézsége, világra való nyitottsága mintaként szolgálhatna a város számára. E véleményeket rendszerint kísérte némi önostorozás is, s annak felismerése, hogy bizony nem mindig a külső, Kőszegtől független tényezők okozták a hanyatlást, hanem sok esetben maguk is hibásak voltak: a polgárság tunyasága, a város zárt, patriarchális viszonyai.¹⁰⁸

* * *

¹⁰⁵ Mi legyen Kőszeg városával? *Kőszeg és Vidéke* 1889. 21. 1–2. Szombathely és Kőszeg. *Kőszeg és Vidéke* 1889. 41. 1–2.

¹⁰⁶ Söptei 2003: 30–35.

¹⁰⁷ Hogyan segíthetni Kőszegen. *Kőszeg és Vidéke* 1889. 48. 1.

¹⁰⁸ Szombathely és Kőszeg. *Kőszeg és Vidéke* 1889. 41. 1–2. Kőszeg és Szombathely. *Kőszeg és Vidéke* 1890. 8. 1–2. A helyzethez. *Kőszeg és Vidéke* 1890. 5. 1.

A dandárparancsnokság, majd a cs. kir. és a honvédlövasság áthelyezésével Kőszeg tulajdonképpen elvesztette központi katonai szerepét. A helyben maradó honvédgyalogság és a katonai alreáliskola sem gazdasági, sem társadalmi tekintetben nem tudta betölteni a hátrahagyott űrt. Mint láthattuk, a költségvetésben a katonasághoz kapcsolódó tételek korábbi meghatározó szerepe marginálissá vált, ráadásul a városi lakosság is tekintélyes jövedelemtől esett el. Az 1889-es év kétségtelenül vízvázasztónak tekinthető Kőszeg történetében, noha nem feltétlenül negatív értelemben, hiszen hosszú távon mégis megindult a város fejlődése. Ebben nem kis szerepet játszott az a kényszerhelyzet, amelyet a katonaság távozása idézett elő. Addig ugyanis részben a katonai bevételeknek is köszönhetően felszínen lehetett tartani a város pénzügyeit, s a polgárság egy jelentős része is megtalálta a módját, hogy a romló gazdasági környezetben is megtartsa bevételeit vagy legalábbis minimalizálja veszteségeit. 1889 után azonban olyan súlyos helyzet állt elő, hogy a városnak és polgárainak a korábbiaktól gyökeresen eltérő stratégiákat kellett keresnie ahhoz, hogy kilábaljanak a válságból.

A beszállásolási reformot követően a lovasság megtartására nem sok esély maradt, s a Szombathelyre helyezésben legalább olyan, ha nem nagyobb súllyal esett a latba a vasút hiánya, mint a rossz elhelyezési körülmények. A 1879. évi XXXVI. és XXXVII. tc. adta előnyös feltételek közepette a városok között szinte verseny indult meg a katonaságért, s így azon települések, amelyek nem tudtak megfelelő elhelyezési körülményeket biztosítani könnyen elveszíthették helyőrségüket. A katonaságnak hatalmas volt a vonzereje, még akkor is, ha a költségvetés számára sokszor ráfizetést jelentett az elhelyezés. A tisztikar jelenléte egyrészt önmagában is presztízst jelentett, s a társadalmi élet egyre inkább megkerülhetetlen részévé vált, másrészt az elhelyezés a városi polgárság számára megélhetést biztosított. Éhen Gyula szavait idézve:

„A városoknak számottevő érdeke tehát az, hogy bennök minél több katonaság nyerjen állandó elhelyezést. [...] Sokkal nagyobb azon haszon, mely a helyi ipar és kereskedelem érdekeit és ezeknek forgalmát támogatja; és különösen sokkal nagyobb azon erkölcsi siker, melyet a helyi iparnak és kereskedésnek fellendülése eredményez. [Így válik a katonaság] a város közigazdasági életének éltető elemévé, mert minél több katonaság lakja állandóan azt a várost, annál több ennek állandó fogyasztója és annál inkább kiemelkedik a város, közigazdasági központiségének jelentőségében.”¹⁰⁹

¹⁰⁹ Éhen 1903: 673–674.

FORRÁSOK

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

I.75. Magyar Királyi Honvéd Főparancsnokság iratai, 1874.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K150. Belügyminisztériumi iratok. Általános iratok, 1868–1876.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.403.a. Vas vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1876–1885.

VII.3.c. Kőszegi Járásbíróság iratai. Telekkönyvi iratok.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fióklevéltár (MNL VaML KF)

V.43.a. Kőszeg város Választmányi Közgyűlésének iratai. Jegyzőkönyvek, 1861–1871.

V.44.a. Kőszeg város Tanácsának iratai. Tanácsülési Jegyzőkönyvek, 1861–1872.

V.71.a. Kőszeg város Képviselőtestületének iratai. Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1872–1889.

V.72.a. Kőszeg város Tanácsának iratai. Tanácsülési Jegyzőkönyvek, 1872–1889.

Corpus Juris Hungarici 1870, 1879.

Császári rendelet 1851: 1851-diki május 15-kén kelt császári rendelet, mely által a hadsereg beszállásolását tárgyzó szabály bocsátatik ki, a katonai határőrségen kívül minden koronaország számára. *Az ausztriai birodalmat illető közönséges birodalmi törvény- és kormánylap*. 1851-diki évfolyam. Első rész. XXXVIII-dik darab. 391–408.

Gebühren-Reglement für die kaiserlich-königliche Armee. Wien, 1858.

Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása*. I–II. rész. Pest.

Helységnévtár 1888: *A Magyar Korona Országainak helységnévtára*. Budapest.

Képviselőházi irományok 1879: *Az 1878–1881. évi országgyűlés képviselőházának irományai*. VIII. kötet. Budapest.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1893: Új Folyam. Budapest.

Népszámlálás 1910: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. I. rész.

A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest.

Thirring Gusztáv 1911: Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. *Városi Szemle* (4.) 7–8. 465–492.

Thirring Gusztáv 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Budapest.

Rendeleti Közlöny, 1879, 1882, 1885.

Kőszeg és Vidéke, 1882, 1889, 1890.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.
- Baraczka Istvánné 1960: Kőszeg társadalmi és gazdasági helyzete az 1828. évi összeírás tükrében. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1960*. 1. 87–111.
- Bariska István – Németh Adél 1984: *Kőszeg*. Budapest.
- Berkó István 1928: *A magyar királyi honvédség 1868–1918*. Budapest.
- Chernel Kálmán 1877: *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja*. I. rész. Szombathely.
- Danczer Alfons 1889: *A mi hadseregünk. Az Osztrák-Magyar Monarchia népei fegyverben és zászlók alatt*. Budapest.
- Dangl, Vojtech – Varga J., János (eds.) 2002: Armáda, mesto, spolócuost od 15. storočia do roku 1918. Bratislava.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest.
- Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar*. Budapest.
- Dominkovits Péter 2000: A kőszegi posztógyár a reformkorban. In: Bariska István – Söptei Imre (szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 157–180.
- Éhen Gyula 1903: *A városok*. II. rész. Szombathely.
- Gecsényi Lajos 1984: Katonák és polgárok a győri végyárban a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* (31.) 4. 664–686.
- Gecsényi Lajos 1991: A XVI–XVII. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez (az erődváros megjelenése). In: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László (szerk.): *Ungar Mátvás emlékkönyv*. Budapest, 145–158.
- Géra Eleonóra 2011: Beszállásolás és katonai terhek a XVIII. század eleji Budán. *Fons* (18.) 4. 407–455.
- Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest.
- H. Németh István 1997: Kassai katonák és polgárok a XVI. században (A hadsereg társadalmi és közigazgatási hatásai és kereskedőváros életében). *Levéltári Közlemények* (68.) 1–2. 143–198.
- H. Németh István 2000: Végyárak, városok, hadseregszállítók (A felső-magyarországi városok és a védelmi rendszer, 1526–1593). *Történelmi Szemle* (42.) 3–4. 203–243.
- H. Németh István 2008: Kassai kvártélyozási listák, 1708–1709. *Korall* (9.) 33. 91–119.
- H. Németh István 2009: A beszállásolás rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban. *Hadtörténelmi Közlemények* (122.) 2. 281–320.
- Hajdu Tibor 1999: *Tisztikar és közeposztály, 1850–1914*. Budapest.
- Hidvéghy Sándor 1937: *A Kőszegi Cs. és Kir. Katonai Alreáliskola (azelőtt cs. kir. katonai felső-nevelőintézet) története. 1856–1918*. Kőszeg.
- Horváth Detre 1930: *Kőszeg fejlődéstörténetének vázlatja*. Szeged.
- Horváth Ferenc 1973: Kőszeg fejlődése és szerepe a pannon térségben a XIV–XIX. században. *Vasi Szemle* (27.) 1. 125–134.

- Kállay István 1989: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*. Budapest.
- Kárpáti Kelemen 1894: *Szombathely rend. tanácsú város monográfiája*. II. rész. Szombathely.
- Katona Attila 2006: Fordulat a várospolitikában Szombathelyen 1885-ben. II. rész. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* (33.) 2. 71–82.
- Kőszegi József 1944: *A Kőszegi Takarékpénztár száz éve, 1844–1944*. Szombathely.
- Lelkes István 1943: *Kőszeg*. Budapest.
- Melega Miklós 2012: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában*. Szombathely.
- Rúzsás Lajos 1963: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. I. rész. In: Babics András (szerk.): *Értekezések 1961–1962*. Budapest. 279–315.
- Ságvári György – Somogyi Géza 1999: *Nagy huszárkönyv*. Budapest.
- Dangl, Vojtech – Varga J. János (szerk.) 2002: *Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig*. Bratislava.
- Sélley Gábor – Tangl Balázs 2011: A szombathelyi Ferenc József lovassági laktanya építésének története, 1879–1889. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* (38.) 2. 33–45.
- Söptei Imre 2000: Kőszeg szabad királyi város törvényhatóságának utolsó évei (1865–1876). In: Bariska István – Söptei Imre (szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 237–286.
- Söptei Imre 2002: Kőszeg legtöbbet adózó polgárai 1872-től a századfordulóig. In: Tóth G. Péter (szerk.): *A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Veszprém, 133–148.
- Söptei Imre 2003: *Kőszeg turizmusának története 1949-ig*. Kőszeg.
- Söptei Imre 2010: A Schey család Kőszegen, 1794–1883. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas vármegye történetéből V*. Szombathely, 23–38.
- Taucher Gusztáv 1930: Kőszeg kereskedelme a múltban és a jelenben. In: *A Kőszegi Széchenyi István M. Kir. Állami Polgári Fiúiskola 54. Értésítője az 1929–30. évről*. Kőszeg, 1–8.
- Tepperberg, Christoph von 1993: Mannschaftsmenage über das Essen und Trinken in den Kasernen der k. und k. Armee. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 39. Festschrift für Rudolf Neck zum 65. Geburtstag*. Wien, 90–113.
- Thirring Gusztávné 1935: *Dr. Waisbecker Antal élete és a magyarországi Waisbecker család története*. Sopron.
- Tilcsik György 1982: Ismeretlen adatok Kőszeg, Szombathely és Vas megye népességi és kereskedelmi viszonyaihoz a XIX. század közepén. *Vasi Szemle* (36.) 3. 439–459.
- Tilcsik György 2009: *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében*. Szombathely.
- Vidos Géza 1942: Kőszeg város helyőrségei, 1681–1912. *Dunántúli Szemle* (9.) 7–8. 251–268.
- Wittinger Antal 1890: *Kőszeg városa és környéke. Történelmi és statisztikai adatok nyomán*. Kőszeg.

Deák Éva

Öltözködés és identitás a 17–18. századi Erdélyben a viseletsorozatok tükrében*

Megjelenésünk – arckifejezésünk,¹ a testünk fizikai állapota,² ruházatunk és a kiegészítők – számos információt közölnek rólunk. A ruházat nemcsak jelzi, hanem létre is hozza a személyes és a társadalmi identitást, például az öltözködés mindennapos aktusán keresztül.³ A ruha stílusa, anyaga és színe utalhat nemre, életkorra, társadalmi helyzetre, szubkultúrához való tartozásra. Az értelmezés a szemlélő tekintetét igényli, s elsősorban a nyilvánosság tereiben történik.

A kora újkori Európában az írás-olvasás a mainál ritkább tudásnak számított, a textíliák értékét vagy a ruha formáját viszont könnyen beazonosították, mint a foglalkozás, társadalmi státusz, anyagi helyzet, etnikai és regionális hovatarozás rögzült jeleit. A férfi és a női viselet egyértelműbben elkülönült. A társadalmi nem szempontjából a nadrág és a szoknya közötti különbség, valamint az előkelő női viseletben elmaradhatatlan fűző, illetve merevített ruhaderék különösen nagy jelentőséggel bírt. A ruházat ezen túl jelezhetette viselője életkorát, családi állapotát, s illenie kellett az alkalomhoz, amikor viselték.

Az öltözködés társadalmi helyzetet jelző szerepe ma is meghatározó. Az ízlésbeli eltérések a ruházatkodásban is megmutatkoznak, hiszen ezek a finom megkülönböztetések nemcsak láthatóvá teszik, hanem egyúttal fenn is tartják a társadalmi különbségeket.⁴ A ruházat a kora újkorban is a rang és a vagyon egyik leglátványosabb megnyilvánulási területe volt. Az aktuális társadalmi állás kifejezésre juttatása mellett az ambíciókat is megmutathatta. Bernard Mandeville a 18. század elején írt szatírájában, *A méhek meséjében* állapította meg:

„ahol nem ismerik, az embert általában ruhájáról és egyéb díszeiről ítélik meg; azok gazdagságáról az illető jólétére, ízléses elrendezésükről értelmére következtetnek. Ez készlet mindenkit, [...] hogy rangján felül öltözködjék, [...] különösen nagy és népes városokban, ahol egy alantasabb ember előbb találkozik ötven idegennel, mint egy ismerőssel, és így meglehet az a gyönyörűsége, hogy a nagy többség nem aszerint ítéli meg, ami, hanem aminek látszik.”⁵

* A tanulmány az OTKA 101560 számú pályázata támogatásával készült.

1 Weatherhill 1991: 308.

2 Finkelstein 1991: 2.

3 Jones–Stallybrass 2003; Vincent 2003: 108.

4 Bourdieu 1984a; Bourdieu 1984b: 196–206.

5 Mandeville 1996: 72.

A norma szerint a ruhának a lehető legpontosabban kellett megjelenítenie a társadalmi státuszt, jeleznie a fennálló társadalmi határokat. Az osztályok felismerhetőségén túl a belső rétegződés kifejezésre juttatását is elvárták. Mivel a felsőbb osztályok privilégiumai közé tartozó státuszjelző elemek kisajátítása elítélendőnek számított, a hatóságok törvényekben, szankciók alkalmazásával is próbálták a rangon felüli öltözködést megakadályozni.⁶

A fennmaradt ruhadarabok és az írott források mellett a kora újkori öltözködés fontos forrásai a képi ábrázolások, a festmények, miniatúrák és metszetek. A viseletképek sorozata egy régió, város, ország vagy akár az „egész világ” öltözködési szokásait mutatta be.⁷ Ezek a könyvek vagy képsorozatok a fentebbi szempontok alapján – nem, társadalmi státusz vagy foglalkozás, nemzetiség és lakóhely – ábrázolták a kiválasztott területek viseleteit, illetve egyúttal közvetítették is a minél pontosabb megkülönböztetőség igényét.⁸ A tanulmány a ruházat státuszjelző szerepét vizsgálja a 17–18. századi, kézzel festett erdélyi viseletsorozatok alapján.

A viseletképek Európában a 16. században váltak népszerűvé. Rokon műfajai többek közt a miniatúra, a veduta és a portré. Daniel Defert a viseletképek 16. századi megjelenéséről írva a forráscsoporthoz sorolja még az útleírások, táj- és országleírások képeit, s említést tesz a címeres könyvekről és emblematákról is.⁹ Ezen túl, a viseletképek vizsgálhatóak még a korszak kartográfiai törekvéseihez kapcsolódóan.¹⁰ A 16. század közepétől elterjedt emlékkönyvek, az úgynevezett *album amicorum*ok is tartalmaznak viseletábrázolásokat. Ezek olyan kisméretű, hordozható könyvecskék, amelyekbe az egyetemeket látogató diákok, kereskedők, vándorló mesterlegények, utazók gyűjtöttek aláírásokat, mottókat és képeket. A képek között amatőr és professzionális művészek által festett allegorikus alakok, címerek, portrék, nevezetességek és viseletek egyaránt megtalálhatók.¹¹ Ezek a viseletábrázolások viszonylag kis méretűek, színes akvarell vagy gouache technikával festették őket, és sokszorosított képek is vannak közöttük. A viseletkönyvekhez hasonlóan egy-egy terület vagy település lakóit a társadalmi hierarchia különböző szintjein álló alakok – uralkodók, nemesek, polgárok és földművesek – reprezentálták. A válogatás a tulajdonos személyes ízlését tükrözte.

A kötetbe rendezett képekből álló viseletkódexek mellett egyre több nyomtatott album jelent meg a kora újkori Európában. Az 1520 és 1610 közötti időszakban több mint kétszáz, metszetek sorát tartalmazó viseletkönyvet adtak ki.¹² Ezekben az egy vagy több alakot ábrázoló metszetekhez képfeliratok (gyakran

⁶ Bulst 1993: 32–46; DaCosta 1997: 79; Hampel–Kallbrunner 1962; Hughes 1992: 136–158; Hunt 1996; Kovesi Killerby 2002; Zimányi 1994: 7–18.

⁷ Rublack 2012: 146–63; Wilson 2005: 70–132.

⁸ Dinges 1992: 53–54; Ilg 2004: 42–44.

⁹ Defert 1984: 36.

¹⁰ Gordon 1999: 80–168; Born 2011: 53–54.

¹¹ Wilson 2012: 205–226. További irodalom: Rosenthal 2009: 619–641; Nevinson 1979: 167–176.

¹² Vecellio 1977; Cennerné 1972: 23–43.

több nyelven), esetleg hosszabb-rövidebb leírások is tartoznak.¹³ Az „egész világ” öltözékeinek bemutatására vállalkozó albumok általában néhány magyar vonatkozású viseletképet is közöltek.¹⁴

A kiadványok koncentrállhattak kisebb területre, egy város, vagy egy nagyobb régió öltözködésére.¹⁵ Magyarországról vagy Erdélyről önálló nyomtatott viseletkönyv nem jelent meg a korszakban, erdélyi öltözeteket két szász tudós, Johannes Tröster és Laurentius Toppeltinus Nyugat-Európában nyomtatott, leíró, illetve történeti műve ábrázol nagyobb számban viseletképeken.¹⁶ A 17. században önálló sorozatként is népszerűvé vált a rendi, katonai egyenruhák bemutatása,¹⁷ melynek magyar vonatkozású példája Michael Wening 1665-ös kiadása, nemesi és katonai férföltözéseket bemutató *Mancher Figuren. Vngarn, Türcken, Hußarn, Heyducken Wallachen vnd Armänien* című metszetgyűjteménye. A berlini Lipperheide-gyűjtemény példányában kétsoros magyarázat is tartozik az egyes képekhez.¹⁸ (1–2. kép) A csak férfiakat vagy csak nőket bemutató sorozatok közül Jost Amman népszerű munkái voltak nagy befolyással a kortárs ábrázolásokra. A több kiadást megért, 16. századi női viseletgyűjtemény hatása a kézzel festett viseletképeken is megfigyelhető (3. kép).¹⁹

A sokszorosított grafikus viseletkönyvek mellett azonban Európa-szerte továbbra is születtek egyedi, kézzel készült, kézírásos felirattal ellátott albumok. Közéjük tartoznak a 17–18. századi, Erdélyben készült, legnagyobbbrészt vízfestésű sorozatok is.

Az ismert sorozatok nagy része magyarországi és romániai könyvtárakban található. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára két sorozatot őriz, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára pedig egyet.²⁰ Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattarában található az *Imagines Personarum Transylvanicarum* címet viselő, 32 képből (17 férfi, 15 nő) álló sorozat.²¹ A nagyszombati Brukenthal Nemzeti Múzeum könyvtárában Cornel Irimie és Iulius Bielz leírása alapján három viseletsorozatot őriznek. Ezek közül kettőt tanulmányoztam: a most *Siebenbürgische Trachten-Bilder* címet viselő gyűjtemény vízfestésű képeit,²² és a *Costumes* című albumot.²³ Ez utóbbi kötethez tar-

¹³ Jones–Rosenthal 2008: 19–20.

¹⁴ Fülemile 1989: 115–132; Fülemile 1993: 139–164.

¹⁵ Küp 1937: 3–9.

¹⁶ Toppeltinus: 1667; Tröster 1666.

¹⁷ Tompos 2009: 29.

¹⁸ LippK Lipp. 537 m.kl.

¹⁹ Amman 1586.

²⁰ OSZK RNY Oct. Germ. 198; OSZK RNY Quart. Germ. 892; MTA RKGy Történelem-Régsézet Ívrét 2. Az előbbieket közül az egyik nemrég forráskiadványként is megjelent: Oborni–Tompos–Bencsik 2009

²¹ TREKNK R. 582. Ismerteti és a képek többségét közli: Huß 1922: 165–176.

²² MNB BB Gr. 232. Cornel Irimie és Julius Bielz cikkében *Siebenbürgische Landstrachten* címen szerepel: Irimie–Bielz 1959: 178–179.

²³ MNB BB Gr. 230. Cornel Irimie és Julius Bielz cikkében *Siebenbürgische Nationaltrachten* címen szerepel: Irimie–Bielz 1959: 179–180.

1. kép. Zenész. Michael Wening: *Mancher Figuren*, 1665 (LippK Lipp. 537 m.kl.)

2. kép. Magyar huszár. Michael Wening: *Mancher Figuren*, 1665 (LippK Lipp. 537 m.kl.)

tozik egy *Siebenbürger Grenz-Soldaten* címet viselő, tizenhárom képből álló sorozat is, mely tizenkét képen egyenruhás katonákat ábrázol, az utolsó képen pedig egy teljesen felszerszámozott lovat. A műfaj 19. századi utóéletére nyújt kitekintést Joseph Leonhard *Die Bewohner Siebenbürgens* című 1818-as kézírata, amely Erdély különböző nemzetiségű lakóit mutatja be 102 oldalon, 39 színes képen,²⁴ illetve Franz Neuhauser nyolc színezett litográfiája, amely szász és román alakokat ábrázol a kézzel festett viseletképekéhez nagyon hasonló stílusban.²⁵

A legtöbb képből a román akadémiai könyvtár *Trachten Cabinet von Siebenbürgen* című sorozata áll.²⁶ A sorozat nem egységes: a két legrégebbi lapja négy-négy alakot ábrázol, míg a többi 113 egész oldalas akvarell a szokásos módon egy-egy alakot (1–100; 102–107; 109–115). Az utolsó harminc képre a gyűjtemény 1965-ben friss szerzeményként hivatkozott.²⁷ Ebben az albumban több egymáshoz nagyon hasonló képpár is található: a román orthodox püspök két képen szerepel, ugyanolyan nézetből ábrázolva, a ruhákon csak a kilátzó bélés színe különbözik (lila, illetve kék); mindkét képhez az *Ein Biskup oder*

²⁴ MNB BB MS. 41.

²⁵ MNB BB Gr. 233.

²⁶ BAR TCS DS I/39.

²⁷ Florescu 1965: 111.

Wallachischer Bischoff aláírás tartozik. Egy másik, egymáshoz nagyon hasonló képpáron egy görög nő szerepel (*Ein Griechisches Weib*).²⁸

A grazi egyetemi könyvtár kéziratárában található viseletkódex az Erdély népeit bemutató legnagyobb sorozatok egyike, 99 képből áll.²⁹ A magyar etnikumot ábrázoló képeiről Thim József közölt listát a 19. század végén.³⁰ A kolozsvári egyetemi könyvtárban megtalálható a teljes sorozat 20. századi másolata.³¹ A nagyobb sorozatokhoz tartozik még a *British Library* kéziratárának két kódexe. Közülük az angol feliratos sorozat³² 1990-ben forráskiadványként is megjelent.³³ A kötetben Galavics Géza tanulmánya a másik *British Library*-ben őrzött példányt³⁴ is részletesen bemutatja, s a két sorozatot összeveti egymással.³⁵ A szakirodalom szintén a viseletsorozatok közé sorolja Luigi Ferdinando Marsigli katonatiszt és természettudós³⁶ Erdélyről szóló *La popolazione di Transilvania composta di varie nazioni, di diverse lingue, Religioni, usi e Vestiti, che in questo libro sono figurati* című kézirat munkáját, mely a bolognai egyetemi könyvtárban található és 25 viseletképet tartalmaz.³⁷

A kisebb sorozatok közé tartozik a berlini *Kunstbibliothek* Lipperheide-gyűjteményében őrzött, kilenc képet és a hozzájuk tartozó hét oldalnyi szöveges magyarázatot tartalmazó könyvecske. A képfeliratok és a szöveg nyelve német. A Lipperheide kódex képeihez nagyon hasonló ábrázolások más sorozatokban is szerepelnek: szász evangélikus lelkész, fiatal nagyszebeni nő templomba menet, fiatal szebeni nő sétához öltözve (4. kép), brassói szász nő, magyar grófnő a régi divat szerint öltözve, divatosan öltözött cseléd lány Székelyföldről, azon belül Makfalváról (*Eine frische dierne aus Czeckelandt von Makfalva bey Siebenbürgen*), birkapásztör, havasalföldi román nő Csernetest mellől, terhet cipelő román férfi.³⁸ Két további kisebb sorozatot őriznek Weimarban és Wrocławban.

²⁸ Egyszerű kereséssel online elérhető a bukaresti sorozat összes képe digitalizálva a román akadémia könyvtárának katalógusából (<http://aleph500.biblacad.ro:8991/F> – utolsó letöltés: 2014. május 15.); valamint az Europeana portálon (<http://europeana.eu/portal/>) és a The European Library-n (<http://www.theeuropeanlibrary.org>) keresztül.

²⁹ UGH MS. II. 467.

³⁰ Thim 1885: 77–85.

³¹ BCUC Nr. 545–1935. Mind a grazi eredeti (<http://143.50.26.142/digbib/handschriften/Ms.0400-0599/Ms.0467/index.html> – utolsó letöltés: 2014. május 15.), mind a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött másolat teljes terjedelemben, nagy felbontású fájlként online is elérhető (http://documente.bcucuj.ro/web/bibdigit/patrimoniu/BCUCLUJ_FCS_MS1268.pdf – utolsó letöltés: 2014. május 15.).

³² BLMC Add. MSS. 5256.

³³ Jankovics–Galavics–R. Várkonyi 1990.

³⁴ BLMC Add. MSS. 5257

³⁵ Galavics 1990: 92–100.

³⁶ Marsigli életéről és tudományos jelentőségéről: Stoye 1994.

³⁷ BUB Coll. Mars. MS. 15. A képekről a 19. század végén másolatot készítettek, mely a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ gyűjteményében található MTA RKGY Ma. 4936/a. A képek Szendrei János viselettörténeti munkáiban a 20. század elején megjelentek: Szendrei 1905: 149–151; Szendrei 1907: 193–205; Szendrei 1908: 97–122.

³⁸ LippK Nr. Lipp. 891 m.tl.

A legszűkebb elit öltözködésére vonatkozó források a fejedelmek és királybírák portréit tartalmazó sorozatok.³⁹ Három ilyen gyűjteményt Budapesten őriznek.⁴⁰ A fentebb leírt bukaresti sorozat viseletképei közül 38 darab a fejedelmeket és királybírákat bemutató egészalakos ábrázolás, míg Jagelló Izabella, II. János és Székely Mózes csupán a címerével van jelen, Rhédey Ferenc fejedelem pedig a portréjával és egy másik lapon a címerével is szerepel. Ezek a kézzel festett erdélyi viseletsorozatokkal azonos stílusban és technikával készült képek. Robert Born 2011-es tanulmányában hívta fel a figyelmet egy addig kevésbé ismert sorozatra, Johannes Kinder *De Comitibus Romanis, Germanis et Hungaris Antiquis* című kéziratára, amely a nagyszebeni Brukenthal Múzeum könyvtárában található. Born rámutatott Kinder műve és a Marsigli kéziratok közt található fejedelemsorozat hasonlóságára.⁴¹ A Brukenthal Múzeum kézírata 64 lapon 32 tollrajzot tartalmaz, tizenhét fejedelmet és ugyanannyi királybíróat ábrázol. Az alkotó az előbbieket neveit monogram formájában adta meg az ovális keretbe foglalt, az arcot a mellkassal bezárólag ábrázoló portrékon, a királybíráknál ugyanakkor a képek keretén belül azok teljes nevét kiírta és a hivatalviselésük idejét is feltüntette.⁴²

Ezek a sorozatok nagyon kevés kivétellel álló alakokat ábrázolnak. Néhány egyszerű vonás jelzi a talajt, ami kis dombocska vagy földdarab, esetleg némi növényzet, de a háttér általában üres. Egyes esetekben a lapon belül a portrékat keretbe foglalták.

Az alakok arca és keze sematikus. Gyakran tartanak a kezükben tárgyat: virágot, munkaeszközt, kosarat, botot. A testtartás, a gesztusok és a kézben tartott dolgok egyértelműen utalnak a képen látható személy társadalmi helyzetére.⁴³ A nemesek és polgárok kezében gyakran virág vagy kendő, a tanároknál és a diákoknál könyv, a titkárnál levél, a börtönőrnél lakat, a kézműveseknél szerszám vagy az előállított termék van, a parasztok és szolgálók sokszor kosarat tartanak,

Ein Edelfrac in Hungern.

Ein Edelfrac jung/reich vnd zart
Ist bekleidet auff dise art/
Wie diese Figur außweiset/
Ihr Eugend sie gar wol preiset.

Wann sie sich anders kleiden wolt/
Das Landvolck sie verspotten solt/
Als die der Hungern erbar Tracht
Ohn alle vrfachen veracht.
R ij

3. kép. Magyar nemesasszony. Jost Amman: *Im Frauenzimmer*, 1586

³⁹ Cennerné 1975: 296–297.

⁴⁰ OSZK RNY Fol. lat. 1702; MTA RKGY Történelem-Régészet 2° 3; IMK 92. r. sz.

⁴¹ Born 2011: 63.

⁴² MNB BB MS. 42.

⁴³ Fülemile 1992: 186.

4. kép. Nagyszebeni szász lány séta közben (LippK Lipp 891m.tl.)

melyben tojás, zöldségek, vagy gyümölcsök látszanak. A legfontosabb státuszjelző szereppel azonban a ruházat bír.

Szinte mindig tartozik felirat a képekhez. A fejedelmek és királybírák esetében – nagyon kevés kivétellel – szerepel a nevük, esetleg a hivatalviselésük ideje. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának sorozatában a fejedelmek vallását szintén feltüntették. Emellett fontosnak tartották feljegyezni Báthori István neve mellé, hogy lengyel király is volt, Báthori Zsigmond névéhez a birodalmi hercegi címét, Báthori András esetében pedig a bíborosi méltóságot. Erdély egyetlen választott női fejedelme, Brandenburgi Katalin nem mindegyik sorozatban szerepel, míg Székely Mózes, Rhédey Ferencet több kötet is csak a címerével ábrázolja. A viseletsorozatok feliratainak kategóriái: nem, társadalmi státusz vagy foglalkozás, lakóhely vagy regionális hovatartozás, életkor,

családi állapot, alkalom, évszak, időjárás. Ritkán a divat változására is utalnak. A feliratok nyelve általában német, időnként latin, egy esetben angol.

A képfeliratok gyakran jelzik a nemzetiséget. Amikor ez az információ hiányzik, a város vagy régió megadása segíthet a nemzeti hovatartozás megállapításában, ám ez nem mindig egyértelmű. Legnagyobb számban a szász alakok vannak jelen. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a képek általában szász alkotók munkái. Ezen kívül még a magyarok és a románok szerepelnek nagyobb számban. A viseletképeken görögök, törökök, örmények, rácok, zsidók, illetve Morvaországból Erdélybe települt anabaptisták tűnnek fel. E kisebb etnikumok és csoportok megjelenítése a szemlélők etnográfiai érdeklődésének és az egzotikumokra vonatkozó kíváncsiságának a kielégítését szolgálhatta. Ezeket a csoportokat egy-két jellemző foglalkozású alak képviseli: kereskedők, iparosok, esetleg katonák.

A legtöbb viseletalbumban több cigányt ábrázoló képet is találunk. A legnagyobb számban a grazi és a bukaresti sorozatban, valamint a *Costumes* albumban fordulnak elő, mindháromban összesen hat képen szerepelnek. Ez a mennyiség már lehetőséget nyújt arra, hogy a szegény vándorcigányokat és a jobb módúakat is bemutassák. A szegénység megjelenítése az összes társadalmi csoport közül a cigányok esetében a legegységesebb: jónéhány szakadt, rongyos, foltos ruhájú alakot látunk a képeken, van néhány mezítlábas és több bocskort viselő

5. kép. Cigány férfi (UG H MS. II. 467.)

6. kép. Cigányzenész (UG H MS. II. 467.)

személy is. Öv helyett időnként csak egy kötél van a derekukon, és a férfiaknál előfordul, hogy a mellkas jó része kilátszik a ruhából (5. kép). Ebbe a csoportba tartozik a lapát- és kanálárus nő, az üstfoltozó, a teknővájó, a bukaresti sorozatból több „mezei” cigány (*Ein heßlicher Feldt-Zigeuner; Ein Feld Zigeiner in seinem Habit; Eine feld Zigeinerin in ihrem Habit*). A képfeliratok között értékítélettel is találkozunk, amikor például az alakok *csúnya* jelzőt kapnak (*Ein Heßlicher Feld Czigeiner*). Ugyanakkor vannak „szépen felöltözöttnek” leírt alakok is (például: *Eine aufgeputzte Czigeinerin; Eine auffgeputzte Zigeunerische Woywodin*), és a cigány menyasszony ruhája szintén ünnepi. A *Costumes* albumban a Nagyszeben mellett lakók, a grazi sorozatban a zenészek (*Ein Ziegeunerischer Spielmann; Ein Ziegeunerischer Sanger; Ein Ziegeunerischer Tanzmeister*) jelenítik meg a jómódú cigány réteget. Ez utóbbiak a nemesi és polgári viselethez hasonlóan vannak öltözve, csizmát, süveget, jobbfajta szőrmével bélelt felsőruhát viselnek (6. kép).

A viseletképeken az egyes ruhadaraboknak vagy kiegészítőknél státuszjelző szerepük lehet, de meglétük hiánya is jelzésértékű. Kevés esetben, a társadalom alsó vagy marginális rétegeiből ábrázolnak mezítlábás embert: egy diák inasát, egy nyári ruhás román nőt (*Eine Wallachin im Sommer Habit*) (9. kép) – egy, az utóbbihoz nagyon hasonló kép ugyanakkor másutt közrendű román nő (*Eine gemeine Wallachin*) felirattal szerepel –, illetve egy lapát- és kanálárusító cigány nőt (*Eine Zigainerische Schauffel, und Löffel VerKaufferin*). A *The True & Exact Dresses* címkezetű sorozatban a templomban a gyülekezett előtt vezeklő

7. kép. Női lábbeliket készítő suszter.
Siebenbürgische Trachten-Bilder
 (MNB BB Gr. 230–232.)

8. kép. Suszternő. *Siebenbürgische*
Trachten-Bilder (MNB BB Gr. 230–232.)

szajhának csak egyik lábán van csizma, ez a megszegényítő büntetés része. A ferences szerzetes szandált visel.⁴⁴

A szegényebb parasztok, diákok, mesteremberek, a közkatonák (hajdú, talpas) jellemzően bocskort hordanak. A papucs általános viseletként jobb módú magyarok, románok és szászok lábbelijeként, valamint törökök, rácok, zsidók, orthodox egyházi személyek lábán is látszik. A képeken általában azonos színű kapcával viselik (piros, sárga, fekete), de találunk példát eltérő színű kapcával történő párosításra is, például a fiatal szász iparoson, aki úgy van felöltözve, ahogy a céhében megjelenik (*A Saxon Youngman of a Trade when he appears in his Compa[ny]*), a rác férfin és a feleségén, egy zsidó feleségén és egy kurtizánon (*Eine Vielgeliebte Maitresse*). A szász férfi megjelenése fiatalsága, a kurtizáné foglalkozása miatt extravagáns, ehhez a hatáshoz a piros kapcával viselt sárga papucs is hozzájárul.

Az elit leggyakrabban csizmát visel a vizsgált képeken. Különösen szívesen ábrázolták a sorozatok a szász nők jellegzetes ráncolt csizmáját. Amellett, hogy a szász nők lábán a legtöbbször ezt a lábbelitípust látjuk, maga a csizma több képen is kiemelt szerepet kapott. A Nagydisznódról való szász parasztszony képén a nő térdmagasságba emeli fel a szoknyát, hogy a csizmája jól látszódjon, egy másik képen pedig egy besztercei szász nő áll hasonló pózban.

⁴⁴ Jankovics–Galavics–R. Várkonyi 1990: 66. és 20. kép.

Ugyanez a mozdulat figyelhető meg Toppeltinus történeti művének egyik képén is, s talán ugyanannak a lábbelinek egy korábbi változatát láthatjuk: itt azonban a csizma szárának végződése még nem ívelt.⁴⁵ Egy nők számára dolgozó csizmadia (*Ein Frauen Schuster*) a fekete és a piros csizmákat még ráncolatlanul, a vállain keresztbe tett botról lógatva tartja (7. kép). Ezeknek a szára körülbelül kétszer olyan hosszú, mint ráncolva. Egy brassói suszternő (*Eine Schusterin aus Cronstadt*) ládáról árulja a már ráncolt csizmákat: egy pár piros és egy pár fekete ráncolt csizma látható a láda tetején, és az árus a kezében is tart egy fél párat (8. kép).

A 18. század második felében készült viseletsorozatban azonban a nagyszzebeni lányok és nők már a téli öltözetekhez is inkább cipőt viselnek, ezek között csupán egy alkalommal jelenik meg a jellegzetes szász ráncos csizma. Minden női cipő több centi magas sarkú, még a kislányé is.⁴⁶

Hasonlóképpen státuszjelző szerepe volt az egyes ruhadarabok szabásának, anyagának, színének és díszítésének. Az anyagok közötti különbségek valamenynyire még ezeken a viseletképeken is észrevehetőek. A képek alapján ugyan nehéz lenne rámutatni egy finom barna prém esetében, hogy nyuszt (coboly) vagy a valamivel olcsóbb nyest bőrből készült-e az adott bélés vagy szegély; ám a hermelinprém még a képeken is látványos, ahogy az állat farkának fekete vége a szokásos módon mintázza a teljesen fehér szőrmét. Ilyen tűnik fel például Rákóczi Zsigmond fejedelem felsőruhájának bélésén és gallérján, vagy Johannes Sachs von Harteneck királybíró mentéjének bélésén. A kevésbé értékes prémek között sem könnyű különbséget tenni, de a fentebb említett finom szőrméktől látványosan különböznek a parasztok fekete vagy barna kucsmái, bundái és ködmönjei, amelyek juh vagy kecske szőrmés bőrből készültek.

A férfiruhák látványos, a képeken is szembetűnő díszeit a gombok és a hozzájuk tartozó kötések jelentették. Ezek a ruha értékének számottevő részét képezték, és a ruha ékének tartották őket. A férfiak esetében státuszszimbólumnak számítottak a drágaköves aranygombokkal díszített menték, ezeket a gombokat már nem is gombkötők, hanem ötvösök készítették. A fejedelmek és királybírák képein sok esetben megfigyelhetőek a mai szem számára óriási, majdnem tyűktojás nagyságú gombok a felsőruhákon. A legdrágább gomblyukak arany- vagy ezüsfonálból, azaz skófiumból készültek.

Főleg a katonák esetében gyakori a vállra vetve hordott kacagány, amely az alacsonyabb rangúak esetében farkasbőrből, míg a magasabb rangúaknál párdúc- és tigrisbőrből készült. Párducbőrt láthatunk a *British Library*-ben őrzött egyik viseletsorozatban a magyar kapitányon,⁴⁷ illetve az egyik nagyszzebeni sorozat rác kapitányának (*Ein Raitzischer Capitain*) vállán.⁴⁸ A süvegbe, kalapba tűzött tollforgónak vagy tollnak szintén rangjelző szerepe volt. A legmagasabb rangú személyek általában a ritka és drága kócsagtollat hordták fekete vagy fehér színben,

⁴⁵ Galavics 1990: 74.

⁴⁶ MNB BB Gr. 230.

⁴⁷ Jankovics–Galavics–R. Várkonyi 1990: 69. kép.

⁴⁸ MNB BB Gr. 232.

az elérhetőbb, de még mindig magasabb árú darutollat az előkelők, míg a sastollat a kevésbé tekintélyes nemesek és katonák viselték. A parasztok kakas-, gácsér- vagy lúdtollat hordtak.

A textíliák közötti különbségtétel a viseletképeken csak nagyobb vonalakban lehetséges. A drága kelmék és a háziszöttek közötti különbség érzékelhető. A legtöbb fejedelem és királybíró ruhájának luxusanyagai a többi viseletkép textíliáihoz mértén kiemelkedőek. Az anyagok tekintetében még a szász társadalmon belül is megfigyelhetők különbségek. Az előkelő szász nő (*Eine Sachsin von guten stand*) és fiatal leány (*Eine sachsische Jungfer, vom besten stand*), valamint a házasulandó korú lány fekete szoknyája bonyolult mintájú nyírott bársonyból van, a téli ruhát viselő szász nő egyszerű mintájú, a közönséges polgárlányé, a félig felnőtt polgárlányé és a kislányé (*Ein gemeines Sachsisches heuraths mässiges Bürger=Mädgen, halb erwachsenes Burger Mädgen, Kleines Mädgen*) pedig sima fekete anyag. A kötényük átlátszó, finom fehér vagy fekete anyagból készült, s gyakran csipkeszerű szegély díszítette. A parasztok és szolgálok ruhái háziszötteknek látszanak, időnként csíkos mintával.

A textíliák esetében a színek közötti különbségek még ennél is többet segítenek a ruhadarabok viselőjének a társadalmi hierarchiában való elhelyezésében. A kora újkori Európában csak az elitnek volt módja igazán színesen öltözködni. A vörös szín az antikvitástól kezdve jelentős szerepet játszott Európa-szerte,⁴⁹ s folyamatosan nőtt a kék népszerűsége is. Ugyanakkor a 14. századtól kezdve Nyugat-Európa egyes részein a fekete kimondottan divatszínnek számított. A köznépi ruházata sokkal kevésbé volt színes, leggyakrabban földszíneket viseltek.⁵⁰ A grazi viseletsorozat magyar parasztot bemutató képe (*Ein Ungarischer Bauer*) ennek megfelelően bocskorban és barna ruhában ábrázolta az alakot.

A legjobb minőségű festékeket, amelyek szép és tartós színt adtak az anyagoknak, ritkaságuk és áruk miatt a luxus minőségű textíliák festésére használták.⁵¹ Itália és Konstantinápoly azon túl, hogy a korszak fontos textilipari központjainak számítottak, polikróm anyagaikról voltak ismertek.⁵² A fejedelemség gazdasági kapcsolatai ezekkel a központokkal szerepet játszottak abban, hogy az erdélyi elit tagjai színesen öltözködtek.

A viseletsorozatokban leggyakrabban ábrázolt erdélyi szászok közül a két legfontosabb város, Brassó és Nagyszeben lakói képviseltetik magukat a legnagyobb számban. A grazi sorozatban kilenc brassói és tizenöt szebeni alak szerepel, valamint egy Szeben mellől való parasztasszony. A jelentősebb mennyiségű kép lehetővé teszi, hogy az életkorra (leggyakrabban a fiatalaságra) és az alkalomra (séta közben, illetve gyónásra, templomba, keresztelőre menet) vonatkozó különbségek is megjelenjenek. Láthatunk menyasszonyt és fiatalasszonyt. Az ábrázolások között többféle társadalmi állású és foglalkozású városlakó is helyet kapott.

⁴⁹ A vörös szín jelentőségéhez további irodalom: Greenfield 2006; Tompos 2004: 167–174.

⁵⁰ Haarmann 2005: 130. A színek jelentőségéhez néprajzi és antropológiai szempontból: Flórián 2007; Gáborján 1984.

⁵¹ Pastoureaux 2001: 63–64; Piponnier–Perrine 1997: 16–17.

⁵² Schneider 1985: 39; Thompson 2004: 44.

Eine Wallachin im Sommer Habir.

9. kép. Román nő nyári öltözékben.
Trachten Cabinet von Siebenbürgen
(BAR TCS DS I/39)

Ein aufgebauztes Wallachisches Weibchen

10. kép. Erdélyi román nő ünneplő ruhában.
Trachten Cabinet von Siebenbürgen
(BAR TCS DS I/39)

A szokásos előkelő és közönséges polgár, szolgáló, diák és lelkész mellett megjelenik a bíró, az éjjeliőr, az istállófiú, a molnár, sőt, „egy város mellől” származó román majorosnő alakja is (*Eine Walachische Meyerin bei einer Stadt*). Meglepő választás a brassói sírásó (*Der Todtengräber von Cronstadt*) és a börtönőr helyettesének (*Der Cronstadter Kercker Meisters Substitutus*) az ábrázolása. Az időjárás alapján egy nyári és egy téli öltözéket különböztet meg a felirat.

A szász polgárnők viseletének elemei rendszeresen előfordulnak a képeken.⁵³ A fejviseletek változatosságához hozzá tartozik a jellegzetes, henger alakú fekete fejfedő (*Borten*), amelyet főleg polgárlányok viseltek; esetenként átlátszó fehér fátyol is kerülhetett rá. Számos képen láthatóak a nők díszes pártában. Az arcot keretező csipkedísz megfigyelhető a kislány nyárias fejviseletének részeként, valamint két polgárnő prêmes téli főkötőjénél. A lányok fejdíszéről hosszú, a szoknya aljáig érő, széles szalagok lógnak.

Az előkelőbbek nyakukon csipkét vagy vastag gyöngysort hordtak. Ez utóbbi hosszan lelógó végét mellkasukon rögzítették, a legalján masni volt. Az Apor Péter által is leírt melldísz (*Heftel*) egyszerűbb és díszesebb változatait számos kép

⁵³ A korszak szász viseletéhez: Sigerus 1977: 63–96; Treiber–Netoliczka 1959: 142–152; Treiber–Netoliczka 1968.

ábrázolja.⁵⁴ A fekete ráncolt köpeny (*Krause Mantel*) szintén gyakori ruhadarab. Fekete bársonypalástjukat élénk (kék, sárga, rózsaszín) színű szövettel bélelték.

A viseletsorozatokban a divat változásai szintén jelen vannak. Például a régebbi, a 17–18. század fordulóján született képeken még inkább kendőt, az újabbakon azonban már inkább legyezőt tartanak kezükben mind a nemesasszonyok, mind pedig a polgárnők. A viseletképek készítői is tisztában voltak azzal, hogy az öltözék idővel változhatott. Ábrázoltak a régi divat szerint öltözött nagyszabenyi polgárt (*Ein Burger in Herrmanstadt, in der alten Tracht*), nőt régi téli öltözékben (*Eine Frau im alten Winter=Habit*), vagy éppen fiatal nagyszabenyi nőt régi viseletben (*Eine Junge Frau in Herrmanstadt in der alten Tracht*). A friss szó a korszakban divatosat és újat egyaránt jelentett és a viseletképek felirataiban az előbbi jelentésében például egy székelyföldi szolgálólánnyal kapcsolatban fordul elő (*Eine frische Dirne aus Zeckelland*).⁵⁵ Az ing ujjait nagy, színes masni díszítette, néha még a fűzős ruhaderék elejét is. Az újabb kiegészítők közé tartozik a derékről lelógó óra, a legyező, illetve nyáron a napernyő. A férfiaknál a háromszögletű kalap és a paróka (*Ein Sachsischer Cancellist; Ein Haus Diener in Herrmanstadt*) viselése már a 18. század divatja.

A nők társadalmi állása lányok esetében az apa, asszonyoknál ugyanakkor a férj státuszától függött. Ez sokszor a képfeliratokban is megjelenik: tanácsúr, lelkész, iparos, gazdálkodó és mások felesége, vagy ritkábban lánya (*Eine Burgers Tochter aus Herrmanstadt im Winter*) formában írták le a viseletképeken szereplő nők társadalomban elfoglalt helyét. Emellett azonban szerepel a kolozsvári nő, magyar nemes nő, brassói román parasztnő, előkelő beszercebényai nő (*Eine Clausenburgerin; Eine Ungarische Edel-frau; Eine Wallachische Meyerin von Herrmanstadt; Eine Wallachische Baurin von Cronstadt; Eine vornehme Frau von Bistriz*) típusú leírás is. Összességében sokkal gyakrabban adják meg a viseletsorozatok feliratai a családi állapotot a nők esetében, mint a férfiaknál. Emellett a képek több menyasszonyt mutatnak, mint vőlegényt. A menyasszonyi öltözék ebben az időszakban a legjobb ünneplő ruha, nem készült csak erre az egy alkalomra felvehető, egyedi, speciális darab,⁵⁶ és ekkor még a fehér színnek sem volt kiemelt szerepe. A gyászolók között nőket (*Eine in der Klag gebende Edelfrau; Eine Sächsische Jungfer in der Klag*) és férfiakat (*Ein Siebenbürger Walach in der Klag; Ein Walach in der Klag*) egyaránt találunk. A gyászt a sötét színek használatával, illetve a ruha díszítetlenségével jelenítették meg a viseletképeken.⁵⁷ A máskor gazdagon díszített, élénk színű ruhákban ábrázolt nemesasszony egyszerű, fekete és barna (más képen fekete és sötét) öltözetet, ékszerként fekete gyöngy-sort visel. A gyászba öltözött erdélyi román férfi ruháján több fekete elem látszik, mint máskor: köpenye (vagy rövid kabátja) és egyujjas kesztyűje is fekete.

⁵⁴ Apor 1978: 58.

⁵⁵ http://aleph500.biblicad.ro:8991/exlibris/aleph/a18_2/apache_media/DEGTCM8FP27VF938379XQD8G58IE5M.jpg – utolsó letöltés: 2014. május 14.

⁵⁶ Amnéus 2010: 28; Némethné 2001: 85.

⁵⁷ Taylor 1983: 64–88, 209–224.

A sorozatok összességében valamivel több férfit ábrázolnak, mint nőt. A képeken általában is több férfi mesterség, illetve foglalkozás tűnik fel. Ezen túl Erdély felekezeti sokszínűségének bemutatására viszonylag nagy számban szerepelnek papok, valamint katonák, tanárok és diákok. Pap- és katonafeleség ritkán van jelen a sorozatokban, a diákalakoknak egyáltalán nincs női megfelelője és házasársat sem rendelnek melléjük. Az önálló munkát végző nők leggyakrabban udvari és háztartási alkalmazottak (komorna, szolgálólány), parasztok, árusok, például tejet áruló román nő (*Ein Wallachisch Milch Weib*), de van néhány prostituált, illetve az ábrázolt egyházi személyek között visszatérő alak az ortodox apáca (*Eine Griechische Nonne, Eine Nonne auf der Walachei*).

A képfeliratok viszonylag ritkán nevezik meg az alkalmakat. Ezek egy része egyházi jellegű, amikor templomba, esetleg gyónni induló alakokat látunk. A másik része nyilvános megjelenés, ez esetben piacra menet, séta közben, tánchoz öltözve ábrázolták az embereket. A templomba induló szász nők kezében rendszeresen ott az énekeskönyv. Az egyik, 18. század második feléből származó viseletsorozatban a társasági életben való részvétel is megjelenik (*Eine Sachsische Frau, von besseren stand, in die Gesellschaft gehend; Eine Sachsin von guten stand in ihrer ganzen Tracht, einen besuch abstattend*). A férfiaknál a munkával és a hivatalviseléssel járó nyilvános megjelenések szintén ebbe a témakörbe tartoznak, például amikor a százak tanácsának tagját a tanácsházára indulva látjuk (*Ein Hundertmann der aufs Rath-haus geht*), vagy amikor a fiatal szász iparos a céhében jelenik meg.

Az időjárás szintén nem túl gyakran megnevezett szempont. Kétféleképpen hivatkoznak rá, egyrészt a nyári (9. kép) és a téli viselet között tesznek különbséget, másrészt néha ábrázolnak esős időben használt ruhadarabokat. Az előkelőbb nők kezükön nyáron fehér kesztyűt, télen pedig kézmelegítőt (*stuzlit* vagy *stuclit*) viseltek. Az alsóbb csoportokhoz tartozók egyujjas kesztyűt vettek fel a hideg ellen.

* * *

A tanulmányozott viseletsorozatok megerősítik azt a tézist, amely szerint a 17–18. században az öltözködés alapvető identitásjelző szereppel bírt. A viseletképek készítői ezért is fektettek nagy hangsúlyt az öltözetek minél pontosabb ábrázolására. A viseletképek feliratai szerint a fontosabb megjelenítendő információk közé tartozott a nem, a társadalmi állás vagy foglalkozás, valamely nemzetiséghez, régióhoz vagy településhez tartozás. Időnként az alkalom, a divat változása és az időjárás is felmerült a szempontok között.

A képek nem egyéneket, hanem típusokat ábrázolnak. A sorozatok által közvetített ideálkép szerint – más, normatív forrásokhoz hasonlóan – az öltözképtől elvárható, hogy lehetővé tegye viselője elhelyezését az adott társadalmon belül. Ennek megfelelően, a megjelenés alapján a legtöbb esetben a képaláírások elolvasása nélkül is tudnánk következtetni az egyes alakok státuszára, társadalomban elfoglalt helyére. A viseletkönyvek világgépe szerint ugyanis a ruha látványában hordozza mindazokat az alapinformációkat, amelyeket a képfeliratok írásban közölnek.

Az egyes ruhadarabok megléte vagy hiánya, szabása, díszítettsége, a divatos kiegészítők birtoklása státuszjelző szereppel bírt. Az ábrázolásmód sajátosságaiból adódik, hogy az anyagok kevésbé egyértelműen felismerhetőek a viseletképeken, mint a színek. A testtartás, a gesztusok, a kézben tartott, attribútumszerű tárgyak kiegészítik a ruházat által hordozott információkat.

A viseletsorozatok hasznos forrásai lehetnek a gazdaság-, társadalom-, művelődés- és művészettörténetnek. Viselettörténeti szempontból nem szükséges külön hangsúlyozni a fontosságukat. Kiemelendőnek tartom az alsóbb társadalmi rétegek öltözeteinek nagyszámú ábrázolását, mivel a parasztság, pásztorok, szolgák öltözködésére ebből az időszakból viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre.

FORRÁSOK

Biblioteca Centrală Universitară Cluj–Napoca, Kolozsvár (BCUC)

Nr. 545–1935.

Biblioteca Universitaria di Bologna, Bologna (BUB)

Collezione Marsiliana (Coll. Mars.)

MS. 15: *La popolazione di Transilvania composta di varie nazioni, di diverse lingue, religioni, usi e vestiti.*

Iparművészeti Múzeum Könyvtára, Budapest (IMK)

92. r. sz.: Johann Lindern de Friedenberg: *Abrieß Derer Siebenbürgischen Fürsten von Zwej Hundert Jahren* (Wienn, 1734).

Lipperheidesche Kostümbibliothek, Kunstbibliothek, Staatliche Museen zu Berlin (LippK)

Lipp. Aa 1 – Ab 6;

Lipp. 891 m.tl.;

Lipp. 537 m.kl.: Wening, Michael 1665: *Mancher Figuren. Vngarn, Türcken, Hufarn, Heyducken Wallachen vnd Armänien.*

British Library, London (BL)

Manuscript Collections (MC)

Add. MSS. 5256: *The True and Exact Dresses and Fashions of all the Nations in Transylvania;*

Add. MSS. 5257: *Habitus variarum Nationum in Regno Transylvaniae occurrentium utriusque sexus humani patent.*

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest (MTA)

Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (RKGY)

Történelem-Régészet 2° 3: *Genuina effigies Principum omnium Transsylvaniae et autographj illuminatae;*

Történelem-Régészet ívrét 2: *Imagines Nationum Ditionis Hungaricae coloribus illustratae;*

Ma. 4936/a.

Muzeul National Brukenthal, Nagyszeben (MNB)

Biblioteca Brukenthal (BB)

Gr. 230–232;

MS. 41–42.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen (TREKN)
Kézirattár (K)

R. 582. *Imagines Personarum Transylvanicarum.*

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSZK)

Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára (RNY)

Fol. lat. 1702: *Effigies Principum Transilvaniae ex autographis sumtae et coloribus ad vivum efformatae* (1697);

Oct. Germ. 198: *Costume aus Siebenbürgen/Costume-Bilder aus Siebenbürgen.*

Quart. Germ. 892: *Costumbilder aus Siebenbürgen.*

Biblioteca Academiei Române, Bukarest (BAR)

Cabinetul de Stampe (TCS)

Dacoromanica (DS), I/39. *Trachten Cabinet von Siebenbürgen.*

Universitätsbibliothek Graz, Graz (UG)

Handschriftensammlung (H)

MS. II. 467.

[Amman, Jost] 1586: *Im Frauenzimmer Wirt vermeldt von allerley schönen Kleidungen vnnd Trachten der Weiber hohes vnd nider Stands wie man fast an allen Orten geschmückt vnnd gezieret ist Als Teutsche Welsche Frantzösische Engelländische Niderländische Böhemische Vngerische vnd alle anstossende Länder.* Getruckt zu Franckfurt am Mayn in Verlegung Sigmund Feyrabends.

Apor, Péter 1978: *Metamorphosis Transylvaniae.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Mandeville, Bernard 1996: *A méhek meséje. Avagy magánvétkék közhaszon.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Tröster, Johannes 1666: *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen. Darinnen dessen Alter, und jetziger Einwohner, wahres Herkommen, Religion, Sprachen, Schrifften, Kleider, Gesetz, und Sitten, nach Historischer Warheit von zweytausend Jahren her erörtert.* In Verlegung Johann Kramers, Gedruckt bey Christoph Gerhard. Nürnberg.

Toppeltinus, Laurentius 1667: *Origines et occasus Transylvanorum. Seu erutae nationes Transylvaniae, earumque ultimi temporis revolutiones, historica narratione breviter comprehensae.* Sump. Hor. Boissat, et Georg. Remeus. Lyon.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Amnéus, Cynthia 2010: *Wedded Perfection. The Evolution and Aesthetics of the Wedding Gown in Western Culture.* In: Amnéus, Cynthia: *Wedded Perfection. Two Centuries of Wedding Gowns.* Cincinnati Art Museum–Giles Ltd., London, 14–62.

Born, Robert 2011: *Mapping Transylvania as a Multiethnic and Multiconfessional Region in Costume Books (17th–19th Centuries).* In: Constanța Vintilă – Ghițulescu (ed.): *From traditional Attire to Modern Dress. Modes of Identification, Modes of Recognition in the Balkans (XVIth–XXth Centuries).* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 52–82.

- Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Bourdieu, Pierre 1984: Haute couture et haute culture. In: Bourdieu, Pierre: *Questions de Sociologie*. Les Editions de Minuit, Paris, 196–206.
- Bulst, Neithard 1993: Kleidung als sozialer Konfliktstoff. Probleme kleidungsgesetzlicher Normierung im sozialen Gefüge. *Saeculum* (44.) 32–46.
- Cennerné Wilhelmb Gizella 1972: 16–19. századi grafikus viseletsorozatok: Közép-Európa nemzetiségi életének és társadalmi helyzetének képes forrásai. *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve* (1.) 23–41.
- Cennerné Wilhelmb Gizella 1975: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok. In: Galavics Géza (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk*. (Művészettörténeti tanulmányok.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 279–312.
- DaCosta, Kaufmann 1997: *Court, Cloister, and City: The Art and Culture of Central Europe, 1450–1800*. University of Chicago Press, Chicago.
- Defert, Daniel 1984: Un Genre ethnographique profane au XVIe siècle: Les livres d'habits; un essai d'ethno-iconographie. In: Britta-Rupp Eisenreich (ed.): *Historiques de l'anthropologie XVIe–XIXe siècles. Colloque a Pratique de l'anthropologie aujourd'hui, 19–21 novembre 1981*. Klincksieck, Paris, 25–41.
- Dinges, Martin 1992: Der „feine Unterschied“. Die Soziale Funktion der Kleidung in der höfischen Gesellschaft. *Zeitschrift für Historische Forschung* (19.) 49–76.
- Finkelstein, Joanne 1991: *The Fashioned Self*. Temple University Press, Philadelphia.
- Florescu, Florea Bobu 1965: Le costume Roumain au moyen âge. La datation des aquarelles du „Trachten Cabinet von Siebenbürgen“ de Bucarest et du „Kostüm Bilderbuch“ de Graz. *Revue roumaine d'histoire de l'art* (2.) 111–125.
- Flórián Mária 2007: A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatárakban. *Néprajzi Értésítő* (89.) 55–74.
- Fülemile Ágnes 1989: Viseletábrázolások a 16–17. századi grafikában. *Ars Hungarica* 2. 115–132.
- Fülemile Ágnes 1992: Minden erdélyi nemzetnek igaz és hű öltözéke. *Budapesti Könyvszemle* (4.) 2. 184–189.
- Fülemile Ágnes 1993: Magyar vonatkozású viseletábrázolások a 18. századi sokszorosított grafikában. *Népi Kultúra – Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* (17.) 139–164.
- Gáborján Alice 1984: Színek jelentése a magyar népviseletekben. In: Balázs Géza – Hála József (szerk.): *Folklor, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest, 70–86.
- Galavics Géza 1990: Erdélyi viseletalbumok a XVII–XVIII. századból. In: Jankovics József – Galavics Géza – R. Várkonyi Ágnes: *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 57–131.
- Gordon, Andrew – Hamilton, David 1999: *Civic and Symbolic Space in Representation and Ritual in the Renaissance*. (PhD Dissertation.) School of English and Drama, Queen Mary & Westfield College, University of London.
- Greenfield, Amy Butler 2006: *A Perfect Red. Empire, Espionage, and the Quest for the Color of Desire*. Black Swan, London.

- Haarmann, Harald 2005: *Schwarz. Eine kleine Kulturgeschichte*. Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main.
- Hampel-Kallbrunner, Gertraud 1962: *Beiträge zur Geschichte der Kleiderordnungen mit besonderer Berücksichtigung Österreichs*. H. Geyer, Wien.
- Hughes, Diane Owen 1992: Regulating Women's Fashion. In: Klapisch-Zuber, Christiane (ed.): *Silences of the Middle Ages: A History of Women in the West*. Vol. 2. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.–London, 136–158.
- Hunt, Alan 1996: *Governance of the Consuming Passions: A History of Sumptuary Law*. Macmillan, London–New York.
- Huß, Richard 1922: Der Siebenbürgische Trachtenkodex in der Debrecziner Kollegiumsbibliothek. *Deutsches Vaterland. Zeitschrift für Heimat und Volk* 165–176.
- Ilg, Ulrike 2004: The Cultural Significance of Costume Books in Sixteenth-Century Europe. In: Richardson, Catherine (ed.): *Clothing Culture, 1350–1650*. Ashgate, London, 29–47.
- Irimie, Cornel – Bielz, Julius 1959: Unbekannte Quellen zur Geschichte der siebenbürgischen Volkstracht des XVII.–XIX. Jahrhunderts. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* (1.) 173–195.
- Jankovics József – Galavics Géza – R. Várkonyi Ágnes 1990: *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Jones, Ann Rosalind – Rosenthal, Margaret F. 2008: *The Clothing of the Renaissance World. Europe, Asia, Africa, The Americas: Cesare Vecellio's Habiti Antichi et Moderni*. Thames & Hudson, London, 8–47.
- Jones, Ann Rosalind – Stallybrass, Peter 2003: *Renaissance Clothing and the Materials of Memory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Klusch, Horst 2002: Kleiderordnungen. In: Klusch, Horst: *Siebenbürgisch-sächsische Trachtenlandschaften*. Selbstverlag des Demokratischen Forums der Deutschen in Rumänien, Hermannstadt, 22–34.
- Kovesi Killerby, Catherine 2002: *Sumptuary Law in Italy, 1200–1500*. Clarendon Press, Oxford.
- Küp, Karl 1937: Some Early Costume Books. In: Küp, Karl – Baldwin, Muriel Francis (eds.): *Costume, Gothic & Renaissance*. The New York Public Library, New York, 3–9.
- Nevinson, John Lee 1979: Illustrations of Costume in the Alba Amicorum. *Archaeologia* (Second Series) (106.) 167–176.
- Némethné Fülöp Katalin 2001: A párta is konttyá változzon! Esküvői öltözet a népviseletben. In: Györgyi Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. Planétás, Budapest, 84–92.
- Oborni Teréz – Tompos Lilla – Bencsik Gábor 2009: *A régi Erdély népeinek képeskönyve*. Magyar Mercurius, Budapest.
- Pastoureau, Michel 2001: *Blue. The History of a Color*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- Piponnier, Françoise – Perrine, Mane 1997: *Dress in the Middle Ages*. Yale University Press, New Haven–London.
- Rosenthal, Margaret F. 2009: Fashions of Friendship in an Early Modern Illustrated Album Amicorum: British Library, MS Egerton 1191. *Journal of Medieval and Early Modern Studies* (39.) 619–641.

- Rublack, Ulinka 2012: *Dressing Up: Cultural Identity in Renaissance Europe*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Schneider, Jane 1985: Pávák és pingvinek. Az európai öltözködés és színek politikai gazdaságtana. *Világtörténet* (7.) 2. 30–85.
- Sigerus Emil 1977: *Völkskundliche und kunstgeschichtliche Schriften*. Edited by Brigitte von Stephani. Kriterion, Bukarest.
- Stoye, John 1994: *Marsigli's Europe: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*. Yale University Press, New Haven, CT–London.
- Szendrei János 1905: *A magyar viselet történeti fejlődése*. MTA, Budapest.
- Szendrei János 1907: Adatok az erdélyi női viseletek történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* (27.) 3. 193–205.
- Szendrei János 1908: Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez. *Archaeologiai Értesítő* (28.) 2. 97–122.
- Szőllőssy Ágnes 2002: Cigány a képen. Cigányábrázolás a XIX–XX. századi magyar képzőművészetben. *Beszélő* (7.) 72–81.
- Taylor, Lou 1983: *Mourning Dress. A Costume and Social History*. George Allen and Unwin, London.
- Tompos Lilla 2004: A vörös ruhaszín szimbolikus jelentése a 17. században. In: Éri István (szerk.): *Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázs Ágnes Emlékkönyv*. Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesület, Budapest, 167–174.
- Tompos Lilla 2009: A budapesti Costumebilder aus Siebenbürgen kódex viselettörténeti áttekintése. In: Oborni Teréz – Tompos Lilla – Bencsik Gábor (szerk.): *A régi Erdély népeinek képeskönyve*. Magyar Mercurius, Budapest, 28–39.
- Treiber-Netoliczka, Luise, 1968: *Die Trachtenlandschaften der Siebenbürger Sachsen*. Elwert Verlag, Marburg.
- Treiber-Netoliczka, Luise 1959: Die Kronstädter Trachten um 1700. Zeugen der bestehenden Klassenunterschiede. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* (2.) 142–152.
- Vecellio, Cesare 1977: *Vecellio's Renaissance Costume Book. All 500 Woodcut Illustrations from the Famous Sixteenth-Century Compendium of World Costume*. Dover Publications, Inc., New York.
- Vincent, Susan 2003: *Dressing the Elite: Clothes in Early Modern England*. Berg Publishers, Oxford–New York.
- Weatherhill, Lorna 1991: Consumer Behaviour, Textiles and Dress in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries. *Textile History* (22.) 297–310.
- Wilson, Bronwen 2005: *The World in Venice: Print, the City, and Early Modern Identity*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London.
- Wilson, Bronwen 2012: Social Networking. The “Album amicorum” and Early Modern Public Making. In: Rospocher, Massimo (ed.): *Beyond the Public Sphere: Opinions, Publics, Spaces in Early Modern Europe*. Società editrice il Mulino Duncker & Humblot, Bologna–Berlin, 205–226.
- Zimányi Vera 1994: Néhány szempont az életszínvonal változásához a 17. századi Magyarországon. In: Zimányi Vera (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya (Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században)*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 7–18.

Filmtörténet a történettudomány köntösében*

Sárközy Réka: *Elbeszélt múltjaink.*

A magyar történelmi dokumentumfilm útja.

1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 381 oldal.

Történelem és filmművészet találkozásának tipikus példái a történelmi dokumentumfilmek, amelyeknek Magyarországon is jelentős a hagyományuk. A műfaj, mint a történelem vizuális feldolgozásának elemzése, a magyar nyelvű szakirodalomban kurrens témának tekinthető. Ennek fényében különös, hogy az első magyar monográfia a műfajról csupán 2011-ben jelent meg; Sárközy Réka *Elbeszélt múltjaink. A magyar történelmi dokumentumfilm útja* című szövege azonban nem csak emiatt érdemes az olvasásra.

A könyv tehát a történelmi dokumentumfilmet, a történettudomány és a filmművészet találkozásából születő műfajt választotta tárgyául. „Írásom középpontjába a történelem elbeszélésének magyar filmes megoldásait állítottam, napjainkig követve a nyolcvanas évek elején kialakult gyakorlatot” – fogalmazza meg a szerző célkitűzéseit (11). Valójában ennél az intenciónál sokkal nagyobb ívű eredményre találkozik az olvasó, hiszen a szöveg az európai és az amerikai dokumentumfilm-történet releváns korszakait ismertette, illetve a legfontosabb alkotókat és műveket megidézve rajzolja meg a műfaj fejlődésének (részben) magyar történetét.

A történelmi dokumentumfilm fogalma a leggyakrabban a nyolcvanas évek filmjei kapcsán kerül szóba a magyar filmtörténet vonatkozásában. A némi zsur-nalizmussal a dokumentumfilm aranykorának is nevezhető időszak jellegzettsége, hogy a személyes emlékezetre építve a dokumentumfilmek figyelme Magyarországon a közelmúlt traumái, történelmi eseményei felé fordult. A hosszú, alapvetően interjúszituációkra építő történelmi dokumentumfilmek (amelyek gyakran csak az évtized vége felé, illetve a rendszerváltás után jutottak el a közönséghez) leginkább a 40-es, 50-es évek fordulója diktatúrájának rémtetteit tárták fel. Azonban a történelmi dokumentumfilm műfaji megjelölés – ahogy ez a recenzált könyvből is szemléletesen kiolvasható – ennél sokkal tágabb és sokrétűbb. A szöveg fogalom-meghatározása szerint történelmi dokumentumfilmnek tekinthető minden olyan alkotás, „amely a megértés szándékával szemléli a múltat. Kérdéseket tesz fel, és – az analízis történettudományból eredő módszereivel – keresi is a válaszokat, azzal a céllal, hogy művészi hatást elérve

* A publikáció a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosítószámú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

elgondolkoztassa a nézőt múltjáról.” (35) Ugyanakkor a szöveg gyakran letér a szerző által kijelölt útról, és egyéb filmtörténeti ismereteket is tárgyal, amelyek következtében kissé szétesni látszik a mű struktúrája és a kitűzött cél elérése.

A könyv nyolc nagyobb fejezetből, valamint rövid összegzésből és függelék-ből áll.¹ A szöveg követi a tudományos művek megszokott, hagyományos felépítését: egy-egy (a könyv méreteihez képest) rövid filmelméleti és történettudományi bevezető után sorra veszi a műfaj fontosnak, szemléletesnek vélt korszakait, majd pár oldalban összegzi a könyvben olvashatókat.

Az első két fejezetben olvashatjuk azokat a fogalmi kereteket és elméleti kapaszkodókat, amelyek mentén a szerző (intenciója szerint) a dokumentumfilmeket vizsgálja. Sárközy Réka a *Bevezetés* alfejezeteiben néhány szerzőre támaszkodva megpróbálja körüljárni, hogy a dokumentumfilm műfajait miként lehet tipologizálni, mit is jelent a történelmi dokumentumfilm fogalma, és annak milyen magyar sajátosságai vannak. A fejezet alapvetően három szerző gondolatait ismerteti és próbálja meg szintetizálni: Bill Nichols dokumentumfilm-tipológiáját,² Eric Barnouw filmtörténeti korszakolását a film és az alkotók társadalmi szerepvállalása felől tekintve,³ és Patricia Aufderheide felosztását a történelmi dokumentumfilmek tartalmára vonatkozóan.⁴ A szerző azonban inkább csak röviden ismerteti a szövegeket, ami azért sajnálatos, mert érdekes lett volna három ennyire különböző rendszert közös nevezőre hozni, ugyanakkor ez előre sejteti a szöveg egyik központi problémáját: az elmélet és a filmek egymásmellettiségét, az elmélet alkalmazásának hiányát.

A *Posztmodern történetírás filmen?* címet viselő fejezet hasonló szerkesztési elvek mentén készült: a történettudomány kortárs irányzatai, a posztmodern történetírás kérdéseit olvashatjuk el néhány szerző szövegének ismertetésében. A történetírás, illetve a történész módszereire vonatkozó alfejezet alapvetően Hayden White és Gyáni Gábor jól ismert téziseit tárgyalja, kitekintve más, posztmodernnek nevezhető szerzők elméleteire (Michel Foucault, Jean-François Lyotard, Keith Jenkins). A könyv a kérdések újszerűségét a film mint történeti forrás használata körül kibontakozó, néhány évtizeddel korábbi vita szemléletes és élvezetes ismertetésével igazolja. A szerző a Natalie Zemon Davis amerikai történész munkája⁵ és az abból készült film⁶ kapcsán kibontakozó diskurzus különböző álláspontjait tárgyalja, körüljárva a hagyományostól eltérő források

¹ A könyvben található függelék tartalma: egy lista az MTV *Napzártá* című műsorának adásairól; egy lista a szöveg által idézett nem magyar történelmi dokumentumfilmekről; egy válogatott filmográfia az 1982–2009 közötti időszak történelmi tárgyú dokumentumfilmjeiről; és egy illusztratív jellegű képmelléklet az ismertetett filmek javából.

² Nichols, Bill 2001: *Introduction to documentary*. Indiana University Press, Bloomington.

³ Barnouw, Eric 1993: *Documentary. A History of the Non-Fiction Film*. 2. kiad. Oxford University Press, Oxford.

⁴ Aufderheide, Patricia 2007: *Documentary Film. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford.

⁵ Magyarul: Davis, Natalie Zemon 1983: *Martin Guerre visszatérése*. Osiris Kiadó, Budapest.

⁶ *Martin Guerre visszatérése*. Rendezte: Daniel Vigne (1982).

használatának lehetőségeit, a filmes történetírás kérdését. Sárközy szerint „a vita lényegében a pozitivistá történetírás 19. századi módszertana és az új történetírás felfogása között feszül” (47), amelynek végpontján a mikrotörténeti perspektíva, illetve a mindennapok történetének előtérbe kerülése található. A második fejezet záróakkordjában a szöveg az emlékezés kérdését járja körül. A probléma igen fontos a történelmi dokumentumfilmek vonatkozásában, lévén számos film az emlékezetre építve tárgyalja az adott történelmi eseményt. A fejezet egyfajta összegzéseként a szerző a filmes alkotásokat megpróbálja belehelyezni a módszertani vita összefüggéseibe: „a dokumentumfilm a történelem filmes narrációja szempontjából lehet forrás vagy műalkotás, legtöbbször mindkettő együtt” (57).

A szerző ezek után tér rá szorosabban vett témájának tárgyalására: a történelmi dokumentumfilm történetére és sajátosságaira. Egy rövidebb, a nemzetközi trendeket, legfontosabb filmeket inkább csak ismertető, mintsem elemző fejezetben (*A használható múlt filmjei – nemzetközi áttekintés*) a történelem két leggyakoribb filmes megjelenését ismerteti, mégpedig az archív felvételek felhasználását, illetve az egy eseményre történő visszaemlékezés felvételét. Ezek a gondolatok inkább csak felvázolják a legjelentősebb (általában nyugat-európai és amerikai) megoldásokat, korszakokat, kitérve a két gyakorlat művészi fejlődésére, illetve a dokumentumfilm-készítés technikai és szemléletbeli változásaira, amelyek meghatározták a tárgyalt alműfaj lehetőségeit is. Ebben a vonatkozásban indokoltnak tűnik az az első pillantásra talán kevésbé magyarázható megoldás, hogy a szerző részletesebben szól például a dokumentumfilm-történet olyan meghatározó tendenciáiról, mint a *direct cinema* és a *cinéma vérité* a 60-as években, vagy a videó által a 80-as években előidézett képi forradalom. A könyv írója igyekszik mindvégig a történelmi dokumentumfilmek sorából példákat hozni, ugyanakkor önkéntelenül is szélesebb perspektívát ölel fel, hiszen ezek a film-történeti korszakok nem elemezhetők csupán egy szubzsáner alkotásai alapján. Az archív felvételek újraértelmezésének példái jól szemléltetik, hogy a korábban készült mozgóképes anyag milyen ideológiai és politikai átértelmezésen megy keresztül az újrafelhasználás során (szemléletes példa erre a szövegben Esfir Sub szovjet rendező kompilációs filmjeinek⁷ elemzése a 20-as évekből, vagy a II. világháborús felvételek használata a háborút követően Nyugat- és Kelet-Európában), illetve azt, hogy az archív anyagok felhasználásának milyen jogi és ideológiai feltételei vannak a nyugati országokban. A szöveg alapján a történelem filmes tárgyalása ebben a kontextusban a múlt használatára korlátozódik: „A történelem mindig egyfajta »használható múlt« (*useable past*), és hasznossága mindig a politika és a társadalom számára fontos. [...] Mindenképpen abban segít, hogy egy társadalom megértse önmagát.” (88) Alapvetően arról van szó, hogy a nyugat-európai hagyomány a múlthoz nem mint felfedezendő entitáshoz, hanem mint újraértelmezendő történethez viszonyul.

⁷ Kompilációs filmnek nevezi a filmes szakirodalom az archív felvételek újraserkesztéséből létrejövő montázsfilmeket.

A könyv negyedik – egyben legterjedelmesebb – fejezete a magyar történelmi dokumentumfilm kialakulását, típusait és legfontosabb alkotásait tárgyalja. *A befejezetlen múlt filmjei – Történelmi dokumentumfilm Magyarországon 1988-ig* címet viselő részben a szöveg kitér a szubzsáner körül kialakult vitákra, a magyar dokumentumfilm-gyártás intézményi sajátosságaira és a különböző filmes irányzatok jelentőségére. A fejezet egyik központi kérdése, hogy milyen viszonyt épített ki a múlttal, illetve a történelemmel a rendszerváltás küszöbéig a magyar történelmi dokumentumfilm. E kérdést a szerző több lépésben járja körül: egyrészt a magyar filmtörténet szemléletbeli hagyományát elemzi (miként viszonyul a magyar film a hagyományokhoz és a múlthoz a 60–80-as években), illetve a 70–80-as évek során lezajlott szakmai, filmesztétikai viták megidézésével keresi a választ. A többségében filmes szaklapok (*Filmkultúra*, *Filmvilág*) hasábjain zajló vita ismertetéséből kiderül, hogy milyen elképzelések és irányok rajzolódtak ki a múlt filmes feldolgozásával kapcsolatban a történelmi dokumentumfilm legjelentősebb korszakára, a 80-as évekre a magyar dokumentumfilm-gyártásban. A nyugati gyakorlattal szemben Magyarországon a történelmi dokumentumfilm kevésbé a használható múlt, inkább a befejezetlen múlt fogalma mentén értelmezhető. A befejezetlen jelző arra utal, hogy a filmek többsége nem a múlt eseményeinek újraértelmezését tartja feladatának, hanem az addig titokban maradt, tabunak számító témák felfedezését, ismertetését, titkok feltárását – legyen szó I. világháborús katonai emlékekről, a holokauszt tragédiájáról, Magyarország II. világháborús szerepvállalásáról, vagy az 50-es évek diktatúrájának rémtetteiről. A témák tabusítása életre hívta a róluk való beszéd igényét, ugyanakkor néhány évvel később ez, a sérelmek kibeszélésére irányuló igény fojtja meg és lehetetleníti el a műfaj fejlődését, a 90-es évek közepétől kezdve „a filmektől a társadalom az elégtételt és a szabadulást várta, ezért nem bánta senki, ha az emlékezés egyoldalú, és nem tudták abbahagyni a sérelmek, visszasságok feltárásának sorát. Ez később, a rendszerváltás után – más okokkal összefüggve – a műfaj gyors kiüresedését hozta.” (157)

A fejezet részletesen tárgyalja a korszak magyar dokumentumfilm-gyártásának sajátosságait, legyen szó intézményi keretekről (stúdiók), a Balázs Béla Stúdió innovatív szemléletmódjáról, a filmszociográfiák, illetve a szociológiai filmkészítés inspiratív hatásáról a 70-es években. Ez a hozzáállás egyfelől azt eredményezi, hogy a történelmi dokumentumfilmek magyar története erős filmtörténeti alapot kap a szövegben. Ugyanakkor Sárközy néhol indokolatlanul megnyújtja a szöveget, olyan információkkal és jelenségek tárgyalásával terhelve azt, amely zavarja a szöveg értelmezését. Ilyen példa lehet a *Szociológiai filmcsoportot!* kiáltvány⁸ célkitűzéseinek részletekbe menő ismertetése, az 50–60-as évek dokumentumfilmjeinek leegyszerűsített, tömör összefoglalása, vagy az alternatív forgalmazási kísérletek leírása, ami inkább csökkenti a munka koherenciáját és élvezeti értékét, mintsem megalapozná a történelmi dokumentumfilmek tárgyalását.

⁸ Szociológiai filmcsoportot! 1969: *Filmkultúra* (9.) 3. 96.

A konkrét filmek elemzését tartalmazó rész az egész szöveg legizgalmasabb és legszínvonalasabb alfejezetének tekinthető. Egyfelől egyedi és dicséretes, hogy nemcsak a sokak által ismert, egész estés dokumentumfilmek elemzésére kerül sor, hanem részletesen megismerhetjük a Magyar Televízió történelmi témájú sorozatait, úttörő próbálkozásait, már csak azért is, mert például a *Századunk* vagy Sára Sándor *Krónika* című sorozatairól általában kevesebb szó esik a történelmi dokumentumfilmek tárgyalásakor. Így ezek ismertetése és elemzése mindenképpen a szöveg egyedi színfoltját adja. Ugyanakkor a kanonizált, ma már klasszikusnak számító filmek elemzése, illetve a róluk szóló kritikái, szakirodalmi írások bemutatása is alaposnak mondható, még akkor is, ha itt kevésbé újszerű és mély az elemzés.⁹ Az alfejezetben szinte kizárólag az interjúszituációt alkalmazó, a múltat a személyes emlékek mentén feltáró alkotásokról esik szó, de a szerző említi a történelem filmes feldolgozásának sajátos példáit is, amelyek a privát felvételek asszociatív montázsára építenek.¹⁰

A rendszerváltás idején, pontosabban az 1988 és 1991 között készült dokumentumfilmek a szövegben külön egységet képeznek, így külön fejezetben is kapnak helyet. A fejezetből azonban nem derül ki, hogy az itt tárgyalt filmek mennyiben térnek el a korábban elemzettektől, hiszen sem a készítés módszertana nem mutat jelentős különbséget, sem a filmek kánonban elfoglalt helye. A filmek kiemelt pozíciójára igaz lehetne, hogy a rendszerváltás éveiben az addig eltitkolt, tabusított témákra világítottak rá, és ezzel elősegítették a rendszerváltás folyamatát, azonban ez a korábban készült alkotásokról is elmondható. A tényfeltárás meghatározó társadalmi elvárásként jelenik meg ekkor a filmekkel szemben, ami a kor egyik sajátos társadalomtörténeti attribútumaként is értelmezhető (kibeszélni az addig kibeszélhetetlen traumákat), ugyanakkor ez később kontraproduktív hatást vált ki a műfaj filmjeit illetően, és egyebek mellett a forma kiüresedéséhez vezet. A filmek szintén az interjúfilmek sorába tartoznak, és a Kádár-korszak és a Rákosi-korszak legnagyobb tabuját döntögetik, ezzel járulva hozzá az ismeretlen múlt feltáráshoz.¹¹ A szövegben fontos helyet kap a rendszerváltás eseményeinek audiovizuális dokumentálását célul kitűző *Fekete Doboz* tevékenységének, illetve a Magyar Televízió *Napzárta* és *Nap-kezte* című műsorainak ismertetése. Ez a két alfejezet a korszakot tekintve valóban meghatározó

⁹ A negyedik fejezetben részletesebben tárgyalt filmek: Ember Judit: *Pócspetri* (1982), *Menedékjog* (1988); Gulyás Gyula – Gulyás János: *Törvénytörtés nélkül* (1988), *En is jártam Isonzónál* (1986); Gyarmathy Lívia: *Együttélés* (1983); Böszörményi Géza – Gyarmathy Lívia: *Faludy György, költő* (1988), *Recsk 1950–53 – Egy titkos kényszermunkatábor története* (1988); Gazdag Gyula: *Bankett* (1982), *Társasutazás* (1985).

¹⁰ Elsősorban Bódy Gábor *Privát történelem* (1978) című filmjéről és Forgács Péter *Privát Magyarország* (1986–2002) című filmsorozatáról van szó.

¹¹ Az ötödik fejezetben részletesebben tárgyalt filmek: Ember Judit: *Menedékjog* (1988); Schiffer Pál: *Engesztelő* (1989); Gulyás Gyula – Gulyás János: *Málenkij robot* (1987); Sára Sándor: *Té még élsz?* (1990), *Csonka Bereg* (1988), *Lefegyverzett ellenséges erők* (1991); Ember Judit: *Újmagyar siralom* (1989); Erdélyi János – Zsigmond Dezső: *Vérrel és kötéllel* (1989); Tölgyesi Ágnes: *Mindörökké...* (1991); Almási Tamás: *Ítéletlenül* (1991).

jelenségeket tárgyal, amelyek azonban – és ezt a szerző is sejteti – nem közvetlenül kapcsolódnak a történelmi dokumentumfilmek műfajához, inkább a történelem későbbi feldolgozásához szolgálnak (korlátozottan hozzáférhető) forrásul.

A hatodik fejezet (*Állami filmfinanszírozás a rendszerváltás után*) a magyar filmgyártás átalakulását, illetve a 2010-ig fennálló intézményi rendszert mutatja be, különös tekintettel a filmek gyártására szerezhető forrásokra. A szerző táblázatok segítségével mutatja be témáját, kitérve az elkészült filmek helyzetére, illetve a pályázati rendszer anomáliáira. A dokumentumfilm-gyártásba bekapcsolódó intézmények¹² rövid ismertetése mellett az MTV és a Duna TV dokumentumfilmes tevékenysége is szóba kerül, majd pedig a 2010-es év hozta változások néhol krónikaszerű leírása következik, sok helyen kérdések, remények és javaslatok megfogalmazásával övezve.

A hetedik fejezet a magyar történelmi dokumentumfilm 1992–2006 közötti korszakával foglalkozik. Vitatható ez a korszakolás, hiszen a szöveg szerint az 1956-os forradalom 50. évfordulójára készült dokumentumfilm-dömping eredményezi a műfaj végső kiüresedését, ami lezárja a korszakot, ugyanakkor sem ebből, sem a következő fejezetből nem derül ki, hogy a 2006 után készült filmek mennyiben mutatnak mást e filmekhez képest, illetve nem egyértelmű, hogy a kreatív dokumentumfilmek irányába történő elmozdulás 2006-ban vagy utána következett-e be. A fejezet legizgalmasabb része az, amikor a dokumentumfilmek hitelességének kérdése kerül terítékre az 56-os forradalomról készült filmek kapcsán. Ugyan a könyv szerint nem lehet számon kérni egy filmtől a hitelességet, hiszen egyrészt műalkotásról beszélünk, másrészt pedig ezek a filmek nem feltétlenül a történelmet, az eseményeket dokumentálják, hanem az azokra való visszaemlékezést, ráadásul csupán egyféle elbeszélésnek, értelmezésnek tekinthetők: „Fontos felismerés, hogy a filmnek nem feladata az abszolút igazság megfogalmazása, csak keresheti a különféle igazságokat. És a megtalált igazság is csak egy a sok lehetséges közül, jelentőségét a személyessége emeli meg, így járulhat hozzá a múlttól alkotott kép teljessé tételéhez” (255); mégis izgalmas olvasni, miként mérhető a múlt eseményeinek valódisága a dokumentumfilmekben. De nem csak a forradalom emlékezetéről esik szó a fejezetben, hanem a 60–70-es évek feldolgozásáról, illetve a szöveg rávilágít arra is, hogy a rendszerváltás dokumentumfilmes feldolgozása még várat magára.

A záró fejezet (*Történelem és dokumentumfilm ma*) a kortárs alkotásokat, irányzatokat próbálja meg elemezni, tendenciákat felvázolni a nemzetközi és a magyar helyzetre vonatkozóan. Nincs könnyű helyzetben a szerző, mert nehéz elemző szándékkal írni még zajló folyamatokról, ráadásul még nehezebb meghatározni, hogy milyen filmekről essék szó a szövegben. A könyv viszonylag ügyesen megoldja a kérdést, bár azért itt is akadhat kétsége az olvasónak: a nemzetközi trendek felvázolására a holland International Documentary Film

¹² Ismertetett intézmények: Országos Rádió és Televízió Testület, Nemzeti Kulturális Alap, Magyar Történelmi Film Alapítvány, Magyar Mozgókép Közalapítvány.

Festival Amsterdam 2009-es és 2010-es válogatását tekinti át (ami tekinthető esetleges választásnak), a magyar helyzetet pedig az azóta megszűnt filmszemléken bemutatott alkotások mentén jellemzi. Talán célravezetőbb lett volna, ha a szöveg a 2006-os filmek tárgyalásával zárul, hiszen képtelenség aktuális trendeket, kortárs alkotásokat egyszerre elfogulatlanul és alaposan elemezni. Így a szöveg e fejezetben inkább kibővített fesztiválkatalógusnak tűnik, semmint tudományos igénygel írt műnek. Érthető, hogy a szerző megpróbál kitekinteni a kortárs tendenciákra, azonban ez ebben a formában sikertelen vállalkozásnak tűnik, és néhány esetlegesen kiválasztott film ismertetésévé válik. A könyvet záró *Összegzésben* a fejezetek rövid összefoglalása olvasható, amelyben sajnos nem szerepel konklúziószerű értelmezés vagy a továbbmutató kérdések megfogalmazása.

Az *Elbeszélt múltjaink* című könyv minden hibájával együtt nagy ívű vállalkozás. Megpróbálja áttekinteni a történelmi dokumentumfilm fejlődését, különös tekintettel a magyar filmtörténet alkotásaira. A választott perspektíva nagysága tetten érhető abban is, hogy a szöveg koncentrált filmtörténeti áttekintés, amely sok film említése mentén rajzolja meg a legfontosabb tendenciákat és fejlődési vonalakat, vagyis itt nem olyan írásról beszélhetünk, amely néhány film mély elemzésével rajzolná meg az irányzatok karakterisztikáját. Az olvasó ezért nem részletekbe menő, különböző aspektusokat tárgyaló filmelemzésekkel, hanem egy kronologikus áttekintéssel, a filmek rövid leírásával találkozunk.

A bevezetőben megfogalmazott célkitűzéshez képest azonban elsikkadt a kortárs történetírás elméleti és gyakorlati problémáinak, kérdésfeltevéseinek összevetése a történelmi dokumentumfilmek eredményeivel – mindenképpen érdekfeszítőbb munka születhetett volna, ha a szerző néhány példán keresztül a történettudomány kortárs érdeklődését veti össze a dokumentumfilmekkel. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a könyv ismeretében nem a szöveg hangsúlyai tűnnek hibásnak, hanem úgy tűnik, hogy a bevezetésben megfogalmazottak inkább a történettudomány kortárs kérdésfeltevéséhez lettek igazítva, mintsem a szöveg valós célkitűzéséhez. Filmtörténeti, áttekintő jellegű műként a szöveg nagyban hozzájárul a hazai filmelméleti gondolkodás cizellálódásához – történettudományi munkaként viszont kevésbé tekinthetünk rá. Mindezzel együtt a szöveg kiemelt pozíciót foglal el a magyar filmtudományi publikációk sorában, és nem csupán azért, mert a történeti dokumentumfilmet választotta témájául, amelyről még nem jelent meg magyar monográfia, hanem azért is, mert áttekintő jellegének köszönhetően a felsőoktatásban páratlanul jól alkalmazható műről beszélhetünk.

Berta János

Dominique Kirchner Reill: Nationalists Who Feared the Nation. Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste and Venice.

(Stanford Studies on Central and Eastern Europe.) Stanford University Press, Stanford, 2012. 313 oldal.

Dominique Kirchner Reill első monográfiája a politikai gondolkodás történetének egy elfeledett fejezetét kívánja felidézni és beemelni az utóbbi időben könyvtárnyi irodalmat termelő nacionalizmus-kutatások körébe.¹ Munkája abból a kritikai alapfeltevésből indul ki, hogy a nacionalizmus és a pluralizmus antagonisztikus ellentéppárja logikusnak tűnő, de alapvetően hibás evidenciaként vonult be a történettudományba, jelentős részben a nemzeti mozgalmak későbbi fejleményeinek és elhajlásainak (homogenizáló nemzetállam, sovinizmus, rasszizmus, népirtások stb.) ismeretében. Hat gondolkodó – Niccolò Tommaseo, Francesco Dall’Ongaro, Pacifico Valussi, Medo Pucić, Ivan August Kaznačić és Stipan Ivičević – életútjának és életművének elemzésével arra kíván rámutatni, hogy a 19. század első felében, a multietnikus adriai térségben létezett a nacionalizmusnak egy olyan *realis* (tehát nem utópisztikus) alternatívája, amely a nemzetépítést a soknemzetiségű együttélés keretében képzelte el, és amely a nemzetek elkülönült, versengő fejlődése helyett azok párhuzamos, egymást kiegészítő és segítő útjait képzelte el.

A mű annak a *Stanford Studies on Central and Eastern Europe* című sorozatnak a részeként jelent meg, amelynek már eddig is több kiváló, a hazai olvasóközönség érdeklődésére is számot tartó monográfiát köszönhetünk,² és amelynek szerkesztője, Larry Wolff, elismert szaktekintély és karizmatikus tanáregyéniség. Wolff látásmódja és munkamódszerei bevallottan Dominique Kirchner Reill legfőbb inspirációi közé tartoztak csakúgy, mint Deák Istvánnal folytatott termékeny vitái.³ Maga a fiatal szerző lenyűgöző mennyiségű és változatos forrásanyag feldolgozásával írta meg monográfiáját. A bonyolult szövetű adriai térség vizsgálata olasz, szlovén, horvát, német és szerb levéltári kutatásokat tett szükségessé. Ez nem csupán az említett nyelvek ismeretét kívánta meg, de magabiztos tájékozódást a korszakban még nem sztenderdizált délszláv nyelvjárások útvesztőjében is.

A szöveg két nagyobb tartalmi egységre bontható. Az első négy fejezet annak az ideológiai konstrukciónak a kialakulásával és változataival foglalkozik, amelyet a szerző *adriai multinacionalizmusnak* keresztelt el. A gondolatkör legnagyobb hatású képviselője a Velencében alkotó Niccolò Tommaseo volt, a munkássá-

¹ A szerző a Miami Egyetem történelem tanszékének docense. Kutatásai elsősorban a 19–20. századi délkelet-európai regionalizmusok és nacionalizmusok vizsgálatára irányulnak.

² Többek között: Wolff, Larry 1994: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* Stanford; vagy Case, Holly: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II* Stanford.

³ „Deák István az egyetemet a tanulmányok világából az eszmecsere világává változtatta. Számítlan órát töltöttem vele való vitakozással, és éveket a csodálatával.” (IX.)

gát tárgyaló szövegrész után egy-egy fejezet az ő szellemi holdudvarában alkotó trieszti, majd dalmáciai *intelligentsia* szerepét mutatja be. A szerző számára ez a szerkezet nem csupán azt teszi lehetővé, hogy egymás után, mintegy külön tanulmányokban ismertesse Francesco Dall’Ongaro, Pacifico Valussi, majd Medo Pucic, Ivan August Kaznačić és Stipan Ivičević munkásságát, hanem azt is, hogy mindezt kontextusba ágyazva tegye. A soknyelvű és sokszínű kikötőváros, valamint a kevert etnikumú dalmáciai régió történelmi tapasztalata és 19. századi viszonyai teremtik meg azt a keretet, melyben az említett gondolkodók életrajzai úgy jelennek meg, hogy nem válnak kizárólagos magyarázó erőkké.

A munka ezen első felében a legfontosabb források a szereplők levelezései, illetve egymásra válaszoló újságcikkei. E források nemcsak tartalmukban, hanem jellegükben is a felek közötti intenzív kommunikációt illusztrálják, és meggyőzően támasztják alá a mű alapvető megállapítását: az adriai térségben élő olasz, horvát, dalmát nacionalisták közösen gondolkodtak a nemzetépítés módszereiről, és elképzeléseik pluralista alapokon nyugodtak.

A szöveg második része az 1848–1849-es forradalmi eseményeknek az adriai multinacionalizmusra gyakorolt hatásait tárgyalja. Ami a nacionalizmusokat illeti, szokás úgy tekinteni 1848–1849-re mint az ártatlanság korának végére. Ezek az évek a térségben véres háborúkkal jártak az olasz–osztrák, olasz–horvát és magyar–horvát nemzeti ellentétek, valamint a birodalmi és nemzetállami érdekkonfliktusok mentén, és mindezt nehéz nem a monista nacionalizmusok győzelmeként értelmezni a pluralista modellek felett. Dominique Kirchner Reill a fenti ítélet elfogadása helyett forrásaira támaszkodva azt vizsgálja, hogyan változtak a vizsgált gondolkodók eredeti elképzelései.

A trauma hatására az adriai multinacionalizmus mind a hat központi figurája átdolgozta elméletét. Míg Tommaseo, Valussi és Ivičević megerősödtek abbéli meggyőződésükben, hogy a békés együttélés keretei csakis a multietnikus térségek megőrzésével alakíthatóak ki, addig Dall’Ongaro és Pucic saját közösségeik felé fordultak, és felhagytak az olyan nemzeteszmék kidolgozásával, melyek megoldást keresnek a szomszéd népek helyzetére is. Kaznačić pedig az olasz–szláv együttélés problémáit gondolta tovább regionális léptékben, a Habsburg Birodalom kereteiben, nemzetállami álmok nélkül. Írásaiban az adriai multinacionalizmus szerepét a Dubrovnik-központú regionalizmus vette át. A forradalmi tapasztalatokból Kaznačić azt a következtetést vonta le, hogy a háború elkerüléséhez egyetlen út vezet: ha Dalmácia visszautasítja mind az olasz nemzetállamhoz, mind a délszláv pluralista államhoz való csatlakozás gondolatát.

1848–1849 traumájára tehát érzékenyen és főként különböző módokon reagáltak a „nemzetfélő nacionalisták”, akiknek épp a legmélyebb aggodalmi váltak valóra, amikor az adriai térség egymással versengő nemzetek csataterévé változott. Ezek a különböző reakciók alátámasztják a szerző legfontosabb állítását: a 19. század közepének nacionalista politikai gondolkodásában léteztek olyan irányzatok, amelyek ugyan nem váltak politikai tényezőkké, ugyanakkor jelentősen árnyalják azt a képet, amelyet a korszakról szóló uralkodó történettudományi narratíva

kialakított. Amikor napjainkban Dall’Ongaro Mazzini hű követőjeként, Pucić a 19. század legjelentősebb katolikus szerb nacionalistájaként, Kaznačić pedig a horvát nemzeti ébredés vezéregyéniségeként szerepel a történeti munkákban, akkor az pusztán jelen korunk igényét fejezi ki arra, hogy világos, egyenes vonalú nemzetépítés-történettel bírjon. Az üzenet egyértelmű: nem árt, ha emlékeztetjük magunkat arra, hogy amit ma nemzetnek hívunk, az csupán a lehetséges alternatívák egyike, s nemcsak az rajzolja meg vonalait, ami megtörtént, hanem az is, ami nem.

A *Nationalists Who Feared the Nation* kötet egyik kétségtelen erénye, hogy konzekvens módon követi végig a politikai gondolkodás egy irányzata, az adriai multinacionalizmus történetét, és hitelesen helyezi el azt mind az 1848 előtti, mind az azt követően átalakult geopolitikai térben. Az irányzat elnevezése ugyanakkor nem jelenik meg a forrásokban, az „adriai multinacionalizmus” kifejezése szerzői invenció, és időnként problematikusnak is bizonyul. Kirchner Reill választása három okból esett a „multinacionális” jelzőre, amikor jellemezni kívánta az „egy nemzet, egy állam” modelltől eltérő nacionalizmus-variánsokat. Egyfelől az „internacionális” jelző különálló, külön fejlődő nemzetek közötti eseményekre utal, esetünkben tehát nem alkalmazható; a multinacionális kifejezés másrészt a Habsburg Birodalom állandó jelzőjévé vált, így alkalmas arra, hogy a Habsburg kontextust hangsúlyozza; végül pedig, mivel az olvasó könnyen asszociál a multinacionális cégek világára, a kifejezés arra is szolgál, hogy a soknemzetiségű régiók gazdasági szerepére, a nemzetek közötti közvetítő kereskedelmi tevékenységére irányítsa a figyelmet (8–9). Ez a folytonos cserén alapuló gazdasági szerkezet képezné az alapját azoknak a pluralista modelleknek, amelyek csak abban az esetben tudnak sikeres nemzetépítést elképzelni, ha a diverzitás fennmarad, a kereskedelem e nélkül ugyanis értelmét veszti.

Feltűnő ugyanakkor, hogy a bemutatott hat gondolkodóból csupán egy, Pacifico Valussi fektet hangsúlyt a soknemzetiségűség és a gazdasági szerepvállalás közötti összefüggésre. Ennél is zavaróbb azonban, hogy a szerző nem definiálja az általa használt nacionalizmus-fogalmat, annak ellenére, hogy a bevezetőt követő első fejezet (*What is a Nation?* 17–20) erre volna hivatott. Megelégszik annyival, hogy a 19. század politikai gondolkodói a nemzet alatt a *népet* értették, mai fogalmakkal egy azonosságtudattal rendelkező etnicitást (*self-conscious ethnicity*, 18), amelynek alapját a közös nyelv és a közös vallás jelentette. Ahhoz azonban, hogy meggyőző legyen Kirchner Reill állítása, miszerint volt a monista nacionalizmusnak olyan alternatívája, amely a nemzetépítést soknemzetiségű keretek között is lehetségesnek tartotta, az általa használt nacionalizmus-fogalomnak is tisztázni kellene „az etnicitás és az állam között fennálló speciális viszonyt, kapcsolódást”.⁴ A Habsburg Birodalomnak mint állami keretnek a megrendülésével ugyanis nem kerülhető el többé a kérdés, hogy a soknemzetiségű birodalom és az egységes nemzetállam mellett milyen további nemzetépítési stratégiák létez-

⁴ Ernst Gellner nacionalizmus-definíciója szerint a fogalom nem közelíthető meg az állam szerepének tisztázása nélkül: Gellner, Ernst 1983: *Nations and Nationalism*. Ithaca, 6–7.

hetnek egy multietnikus térségben. Azok az elméletek, amelyek ennek tisztázására képtelenek, megválaszolatlanul hagyják a korszakban felmerülő legfontosabb kérdést: létezik-e soknemzetiségű állam imperialista kereteken kívül? Ahogy Maria Todorova megjegyzi, a balkáni népek csak az oszmán-török uralom alatt voltak képesek a békés együttélésre, a *pax ottomana* végeztével a nemzetállami versengésé lett a főszerep.⁵ Vajon az adriai multinacionalizmusok mentén elképzelhető lett volna a soknemzetiségű együttélés a *pax monarchicán* túl is?

A Dominique Kirchner Reill által elemzett politikai elméletek közül ismét egyedül Pacifico Valussi munkája az, amely érdemi választ ad a multietnikus régiók helyzetére egy nemzetállami alapon szerveződő Európában. A forradalmakat megelőzően Valussi a trieszti terjesztésű *La Favella* hasábjain fejtette ki nézeteit az európai határvidékek (*paesi di confine*) szerepéről olyan példákon keresztül, mint Tirol, Korzika vagy Málta. E vidékeket az európai béke letéteményeseinek látta, amelyek nem csupán kultúrák találkozási pontjai és közvetítői, hanem egyben a nemzetek közötti gyűlölködés legvalószínűbb megjelenési helyei is. Valussi elképzelésében mégis egyedül ezek a területek alkalmasak a nemzetek közötti kommunikáció megvalósítására csakúgy, mint a nemzeti sajátosságok (összehasonlító) vizsgálatára. Éppen ezért úgy vélte, az európai béke érdekében a nemzetépítésnek nem a fővárosokból, a centrumból kell kiindulnia, hanem a perifériáról, a határvidékekről. Utóbbiak fennmaradását és virágzását a nemzetközi kereskedelemben betöltött szerepük biztosítja (106–113). Az 1848–1849-es forradalmak hatására Valussi részben átdolgozta koncepcióját, de a határvidékek továbbra is kiemelkedő szerepet játszottak némileg pesszimistábbá vált elképzeléseiben; ezúttal immár mint a versengő nemzetek közötti pufferzónák jelentek meg (216).

Dall’Ongaro sohasem fogalmazott meg *par excellence* politikai programot, bár nyolc fáradságos évet fordított arra, hogy becsempéssze az olasz költészetbe „a délszláv népköltészet szépségét és gazdagságát” (97), és megszámlálhatatlan délszláv népdalt illetve balladát gyűjtött össze és jegyzett le, valamint allegorikus költeményeket szerzett az „illír-ügy” előmozdítására. Tulajdonképpen tehát nem állja meg a helyét az az állítás, hogy része lett volna annak a körnek, amely pluralista nacionalizmus-alternatívát kínált, még akkor sem, ha (legalábbis 1848-ig) hitt abban, hogy Európa minden nemzeti kultúrája érték.

Kirchner Reill egyik legmarkánsabb állítása a következő: „Miroslav Hroch, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm és Anthony Smith modelljeit követve a 19. század kutatói a pluralista-nacionalista gondolkodókat az olasz, illetve a horvát/jugoszláv nacionalizmus kategóriáiban helyezték el [...]. Pluralista érveket hol irrelevánsnak ítélték, hol elhessegették őket mint zavaros nézeteiket, denacionalizációs kísérleteket vagy ravasz politikai húzásokat” (3), esetleg mint utópikus elképzeléseket (10). Mint a fentiekből már kiderült, a monográfia egyik legfőbb célja annak bizonyítása, hogy ez egy elhibázott szemlélet, és a pluralista érveket a lehető legkomolyabban kell – és érdemes – vennünk. Állításának

⁵ Todorova, Maria 1997: *Imagining the Balkans*. New York, 50.

alátámasztására a szerző időnként olyankor is amellett érvel, hogy *mind a hat* gondolkodó valódi politikaelméleti alternatívát képes nyújtani, amikor az állítás nyilvánvalóan védhetetlen. És nem Dall’Ongaro szerepe a legkérdésesebb, hanem az egyértelműen utópisztikus elképzeléseket felvázoló Stipan Ivičevićé.

Ivičević autodidakta módon tanult meg olvasni először az anyanyelvén, majd még számos nyelven, és a rajongásig tisztelte Niccolò Tommaseót. Utóbbi azt ajánlotta neki, hogy nyelvtudására támaszkodva szerkesszen egy kisebb szláv–olasz szótárt (a szláv a dalmáciai dialektusok egyikét jelölte volna). Stipan Ivičevićnek azonban komolyabb ambíciói voltak: hozzálátott a (nem csupán dél)szláv nyelvek univerzális szótárának összeállításához, és egy szintén egyetemes szláv írás kidolgozásának tervét dédelgette (*Pangrafia universale*) (145). Terveit az 1848–1849-es tapasztalatok ellenére megpróbálta kivitelezni, sőt, Bécsben próbálta meggyőzni az uralkodó köröket, hogy a népek közötti meg nem értés igazi ellenszere a közös írásbeli kommunikációs jelrendszer, a *pangrafia* volna. Nem járt sikerrel.

Francesco Dall’Ongaro és Stipan Ivičević munkásságában valójában hiába keresünk valódi pluralista és egyben nacionalista politikaelméleti alternatívákat. A *Nationalists Who Feared the Nation* állításai ettől még védhetőek, sőt, igen meggyőzőek. Mindössze szerencsésebb lett volna valamelyest differenciálni a felsorakoztatott elméletek között: bár ezek mindegyike rendkívül érdekes adalék a 19. század közepének politikai gondolkodására nézve, nem mindegyikük tölti be egyenlő mértékben azt a szerepet, amelyet Dominique Kirchner Reill szánt neki.

A munkának nyilvánvalóan nem célja az említett szerzők identitásának vizsgálata, a multietnikus térben kialakuló többszörös identitásuk alakulása, hierarchizálódása. Ugyanakkor talán érdemes lett volna valamilyen módon utalni arra, hogy a nacionalizmusok milyen hatást gyakoroltak az identitásképzésre, hiszen a szerző empatikus életrajzaiból kiderül, hogy végül minden általa bemutatott személy nemzeti identitást *választott*. Nem mindenki azt, amelyikbe beleszületett (Medo Pucić például Orsato Pozzaként látta meg a napvilágot), de csak egyikük (Niccolò Tommaseo), és ő is nehéz belső harcok árán határozta meg magát több nemzethez is tartozónak.

A nacionalizmus pontosabb fogalmi meghatározásával és az államhoz fűződő viszonyának tisztázásával a szerző szűkíthette volna az olvasó elváráshorizontját a nacionalizmus-alternatívákat illetően. A feladat természetesen nem könnyű. Az Adria történetében gyakran lehetetlen pontos határokat húzni. Ahogy Predrag Matvejević megfogalmazta: „Senki sem ismeri a mediterrán partokon élő összes népet, de ők sem ismerik eléggé önmagukat. Olykor nem vagyunk biztosak abban sem, mi a nép: város vagy föld, nemzet vagy állam, egyik a másiktól függetlenül vagy mindkettő együttvéve jelenti. [...] Néphatárok a múltban nem léteztek, míg az államhatárok évszázadokon át változtak. Ritkán voltak olyan időszakok, amelyekben a keleti Adrián és annak hátországában ugyanazon uralkodók és közös törvények uralkodtak.”⁶

⁶ Matvejević, Predrag 2006: *A Földközi-tenger. Tájak, népek, kultúrák*. Budapest, 72.

Kirchner Reill nyelvi felkészültségét már említettem a mű forrásbázisának méltatása kapcsán. Fontos hozzátenni, hogy a különböző délszláv nyelvjárásokon író gondolkodók életművének beemelése az európai kultúrtörténeti értekezésekbe máig nem magától értetődő, így különösen örvendetes, hogy az angol nyelvű olvasók számára is elérhetővé válnak ezek a munkák. Ezzel a szerző teljesíti azt a vállalt küldetését, hogy összetettebb módon láttassa az adriai térséget megmozgató nemzeti sorskérdéseket. Konklúziójában azonban nem csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy ideje újra felfedeznünk a pluralista nacionalizmusokat, hiszen azokat a térség minden válságos időben – az 1890-es, az 1910-es, az 1920-as, az 1950-es és legutóbb az 1990-es években is – újragondolta. Arra is figyelmeztet, hogy a 19. század közepének különböző erőfeszítései a diverzitás és a nemzeti eszme összeegyeztetésére belső konfliktusoktól terhesek, és nem voltak elég erősek a béke fenntartásához. Mindez fölveti azt a kérdést, hogy az Európai Unió jelenlegi multikulturális alapelvei elegendőek lehetnek-e a hosszú távú európai béke megteremtésére (244). Továbbgondolva: betölti-e az Európai Unió a hajdan volt soknemzetiségű birodalmak szerepét, vagy van-e más alternatívája egy olyan világ kialakítására, amelyben a nemzetállamokra épülő Európa-szerkezet mellett elkerülhetőek a nemzetek közötti háborús konfliktusok?

Dominique Kirchner Reill monográfiája nemcsak nagy műveltségről tanúskodó, pontos forráshivatkozásokra épülő precíz munka, hanem érzékeny elemzése is egy történeti-kulturális régió nehézségeinek és lehetőségeinek, valamint fontos kiegészítése a nacionalizmusról szóló történeti diskurzusnak. Ennek fényében alig várjuk következő munkáját, amely a magyar olvasókör számára különösen gondolatébresztő lehet majd, hiszen munkacíme: *Rebel City. Fiume's Challenge to Wilson's Europe, 1919–1920*.⁷

Eszik Veronika

⁷ Az adat a Miami Egyetem honlapjáról származik: <http://www.as.miami.edu/history/people/DominiqueReill> – utolsó letöltés: 2014. január 5.

Alexandra Walsham: The Reformation of the Landscape. Religion, Identity and Memory in Early Modern Britain and Ireland.
Oxford University Press, Oxford, 2011. 637 oldal, 52 db illusztráció.

A reformáció hatásai sokrétűek: a vallásos hit és a hiedelmek átalakulása sokszor együtt járt a gazdasági-társadalmi rendszer, a szokások és az életmód megváltozásával, valamint a fizikai környezet átformálásával. Ez utóbbiról – tankönyvszerűen – a képrombolás jut eszünkbe. A hitújítás szentségeket és babonákat nem tűrő, erőszakos cselekedeteinek azonban nemcsak a templombelső, a kolostor-épületek és a kolostorkertek estek áldozatául, hanem egyebek mellett a csodákhoz kötődő, szentként tisztelt források, sziklák és fák is. A természeti környezet egyes elemei önmagukban is hűen tükrözik a reformáció szerteágazó következményeit. Az egyre népszerűbb és egyre több témára kiterjedő „landscape studies” (tájtanulmányok)¹ képviselői szerint ugyanis a táj „kulturális konstrukció” (6), amely a kollektív emlékezet jeleit, szimbólumait hordozza magán, így – William George Hoskins szavaival élve – ez „a birtokunkban levő leggazdagabb történelmi forrás”.²

A természetes környezet történelmi jellegű vizsgálata nem ismeretlen a magyar történetírás számára sem: elegendő, ha a történelmi ökológiai vagy a környezettörténelmi munkákra gondolunk.³ Ezek legtöbbször a régmúlt környezeti eseményeit, állapotait, valamint az ember és a természet együttélésének kereteit rekonstruálják. Csak néhány munka született, amely a konkrét tájhasználat részletei mögé néz, és elsősorban a természethez fűződő viszony eszméi, szemléletbeli hátterére, a korabeli mentalitásra fókuszál – nagy jelentőséget tulajdonítva az emberi és a természetes környezet szimbólumokkal teli voltának.⁴

Alexandra Walsham⁵ ez utóbbi irányzatot képviseli: művében a lehető legmélyebben vizsgálja a természet szemléletformáló és az eszmék természetformáló hatását. A történész megközelítésének eredetisége azonban nem is e tág értelemben vett mentalitástörténelmi szempontban, hanem a természet és a hitújítás összekapcsolásában rejlik. E koncepciójával Walsham jóval túlmutat mind a tájról,

¹ A tájtörténet önálló aldiszciplínává válását jelzi az interdiszciplináris tudományos társaság (Society of Landscape Studies) megalakulása, valamint ennek 1979 óta évenként megjelenő folyóirata, a *Landscape History* (http://www.landscapestudies.com/index_files/Volumes.htm – utolsó letöltés: 2014. április 24.). A tájtörténet részletes historiográfiáját lásd Hooke (ed.) 2000. A történelem és a földrajz tudományának egymástól való kölcsönös függését bizonyítja gazdag bibliográfiai leírással Baker 2003.

² Hoskins 1955: 14.

³ Lásd például az következő köteteket: R. Várkonyi–Kósa (szerk.) 1993; R. Várkonyi (szerk.) 2000; Kázmér (szerk.) 2009.

⁴ Lásd például Kósa 1993; Granasztói 2012.

⁵ Alexandra Walsham az újkori történelem első női professzora Cambridge-ben, a British Academy tagja és a University of Exeteren tanít. Legfontosabb munkája: Walsham 1999. 2014-ben várható következő művének kiadása *Catholic Reformation in Protestant Britain* címen.

mind pedig „Anglia hosszú reformációjáról”⁶ alkotott elképzeléseinken. A *The Reformation of the Landscape (A táj megreformálása)* című munka⁷ vizsgálódási köre Anglián kívül kiterjed a walesi, a skót és az ír sajátosságokra, illetve kronológiailag visszanyúlik a pogány előzményekig, valamint előremutat a 19. századi változásokig. A térbeli és időbeli dimenzió kitágítása mellett a téma megközelítési módjai szintén sokszínűségről tanúskodnak: Walsham egyaránt vizsgálja a táj természetes és ember alkotta elemeit, a fizikai környezetnek és a róla való gondolkodásnak, a hozzá kapcsolódó hiedelmeknek a változását, valamint a vallás tájatalakító és a táj vallás-átalakító szerepét. A mű alapjául szolgáló források közt megtalálhatjuk a korabeli térképeket, grafikákat és a néprajzi gyűjtéseket éppúgy, mint a hitvitázó iratokat, értekezéseket vagy a természettudósok levelezéseit. Walsham önálló forrásként használja a természethez kapcsolódó tulajdonneveket, mint „nyelvi kövületeket” („linguistic fossils”, 25) is. A forrásokkal gazdagon illusztrált folyamatok, az értelmezési lehetőségek feltárása és a könyv tematikus felépítése által a szerző hitelesen érzékelteti a kor összetettségét és az ellentétes tendenciák egymásmellettségét.

Alexandra Walsham igazi újítása a könyv átfogó megközelítésén túl a témával kapcsolatos kérdésfeltevésében rejlik. Hogyan formálta újjá a reformáció a tájat? Valóban a „deszakralizáció” tekinthető a 16. századtól kezdve a természethez való viszony legjellemzőbb irányvonalának? Egyes történészek általános tendenciának tekintik, hogy a szekularizáció, a hitújítás és a reformációt továbbreformáló folyamatok, valamint a kora újkori tudományos fejlődés a tájat megfosztotta a szenttől és a misztikumtól.⁸ A mű fő tézise azonban az, hogy ez a rombolás egyrészt nem volt maradéktalan, másrészt vele párhuzamosan megjelentek a „reszakralizáció” mozzanatai is. Az emberi mentalitást tükröző tájelemek, és maga a táj egésze is valamilyen formában megőrizte régi vallásos jellegét, illetve évtizedekkel később egyfajta átértelmezett vallásos tartalommal ruházódott fel. Alexandra Walsham tehát a weberi varázstalanítás kritikusai közé tartozik, ahogyan az különböző szempontok felől megközelítve a mű hét fejezetében is tükröződik.

A pogány és a középkori keresztény századokban a hely szentsége – az első fejezet címeiként is megjelenő *loca sacra* – az emberek vallás- és hiedelemvilágának nélkülözhetetlen és kikezdzhetetlen alkotórésze volt. Bár a pogány vallásosság szimbólumainak pontos értelmezése nehézkes, a neolitikus, a kelta, majd az ezekre rakódott római rítusok közismert példái, Stonehenge vagy a bath-i termálforrás karakteresen szemléltetik a természet elemeinek szakrális voltát. A kereszténység megjelenésével és elterjedésével a táj lerombolhatatlan alkotórészei fokozatosan alakultak át pogány kultikus helyekből egy „elfogadhatóbb

⁶ Tyacke (ed.) 1998. Tyacke mára széles körben elfogadott alaptézise, hogy Angliában a reformáció nem egyszeri, néhány évtizeden belül lejátszódó folyamat volt, hanem a 18. századig tartó újabb és újabb reformációk sorozata. Lásd erről még Spurr 2006.

⁷ A mű alcíme magyarul: *Vallás, identitás és emlékezet a kora újkori Nagy-Britanniában és Írországbán.*

⁸ Lásd például Thomas 1971; Eire 1986.

természetfeletti erő” (28) szent helyeivé, és pogány imádatukat megszüntetendő új tartalommal ruházták fel. A fa immár a szent keresztfára, a szabálytalan természeti formák a vízözön pusztítására, az egész természet Isten teremtő erejére emlékeztetett. Mindez a szentek életéhez, csodáihoz kötődő forrásokkal, sziklákkal kiegészülve „az isteni szféra eléréséhez szükséges pontok mátrixává” (49), más megközelítésben az „írástudatlanok szent könyvtárává” (61) vált. A táj sikeres „keresztényiesítésével” párhuzamosan megmaradtak azonban a környezet rendellenességeihez kapcsolódó babonák is.

Ahogy a második fejezet (*Idols in the Landscape*) bemutatja, a szentként tisztelt természetes és mesterséges tájlemek a reformáció idején bálványokká, a lélek számára veszélyesekké váltak. A protestáns doktrínák tagadták, hogy a tér és így a természet immanens szentséggel rendelkezik – a Biblia nagyobb hangsúlyt kapó szövege mellett nem volt szükség „a teremtett világ isteni könyvére” (90). A képek és a szent helyek elleni tettleges küzdelem mögött esetenként helyi érdekek, általánosan ellenben politikai motivációk húzódtak meg. Ezek Írország és Skócia esetében különös jelentőséggel bírtak, és a 17. század közepén összefonódtak a polgárháborúkkal. Az állam gyakran nem rendelkezett a kellő hatalommal, erőforrásokkal vagy érdekeltséggel ahhoz, hogy az ember alkotta bálványok mellett a táj szent helyeit is lerombolja, és a hiedelmeket nem lehetett úgy eltüntetni, mint egyes fizikailag megragadható idoloikat. Összességében – ahogy a hosszú reformáció végeredményeként is – az új attitűdök és a deszakralizált táj képe felülkerekedett a középkori vallásos világon.

Az első két fejezetben Alexandra Walsham jól ismert tendenciákat mutat be: a többek között Aron Gurevics által leírt középkori világnép megváltozását és a reformációnak Carlos Eire által is bemutatott bálványok elleni küzdelmét.⁹ Bár ezeket számos angliai példával illusztrálja, a táj szakralitása szempontjából a résztendenciákat árnyalja és rámutat a helyi sajátosságokra, összességében azonban nem állít forradalmian újat. A harmadik fejezet (*Britannica sancta*) ellenben már a fő tézis előkészítésére szolgál.

Az ellenreformáció hatásait tárgyaló fejezet az Angliában, Skóciában és Walesben elnyomott kisebbség által követett trendeket mutatja be. Walsham szemében azonban a katolikusok – elnyomott státuszuk ellenére – nagy jelentőséggel bírnak: a történész a táj szentségének megőrzését elsősorban nekik tulajdonítja. A korabeli brit „páristák” értekezéseikben gyakran visszhangozták a kontinens mozgalmait, például a zarándoklat – és így a hely szentségében való hit – fontosságát, amely kiegészült a hagiográfiai irodalom fellendülésével. Az üldözés elől menekülő közösségek sokszor csak távoli, vad helyeken tudták liturgiáikat megtartani. A természeti táj a Loyolai Szent Ignác által szorgalmazott imamód, a szemlélődés számára is tökéletes terepet kínált. A természettel való kapcsolat szorosabbá válása a vallás látható folytonosságának hangsúlyozásával kapcsolódott össze. A tradicionalizmussal párhuzamosan a tridenti elvek szintén

⁹ Gurevics 1974; Eire 1986.

érvényesültek: a karizmatikus papok által új, általában a hitüldözés mártírjaihoz kötődő helyek is szakrális tulajdonsággal ruházódtak fel – ezek azonban rövid életűnek bizonyultak.

A „reszakralizációt” mint általában a katolikus megújulással asszociált tendenciát Alexandra Walsham radikális újítással főként a protestánsok tevékenysége eredményének tulajdonítja a következő részben (*The Religious Regeneration of the Landscape*). Az ember által létrehozott bálványokkal szemben néhány protestáns gondolkodó éppen a természeti környezetben vélte felfedezni Isten képmását. Ahogy azt a lollard,¹⁰ az evangélista, a puritán, a methodista és egyéb disszenter irányzatokban is felfedezhetjük, a nyílt, szabad terek gyakran alkalmasabb színtérnek bizonyultak a személyes meditációra és a közös liturgiára, mint a mesterséges építmények. A katolicizmushoz szemléletében és néhány külsőségben visszatérő, a szakralist hangsúlyozó vallási irányzat, a laudianizmus képviselői a 17. század közepén nagy szerepet játszottak például egyes források megáldásában. Az anglikán egyház teológiájának a középkori értékek felé fordulása és a képrombolás szentségtörésként való értelmezése a kolostorromok felértékelődéséhez és megőrzéséhez, valamint a régiségbúvárok általi kutatásához vezetett. A reformáció hatására a kertépítészet monasztikus hagyománya is megszűnt, és a kert számos új funkcióval ruházódott fel. A kertészkedés a lélek művelésével volt párhuzamba vonható, de a kert grottáit és szent forrásait többnyire immár csupán díszítőelemnek tekintették.

Alexandra Walsham szerint a protestantizmus törekvése a saját megkülönböztetett szent helyeinek létrehozására egyszerre történhetett a protestáns nézőpont – miszerint a szakrális nem kötődik egyes helyekhez – magyarázó okaként és annak ellenére. Az ötödik fejezet (*God's Great Book in Folio*) ezt a változást a természettudományok kibontakozása, konkrétan pedig a teremtés tudományos megalapozottsága felől közelíti meg. A reformáció hatására nem kérdőjeleződött meg az, hogy Isten teremtette a világot, sőt, nagy hangsúlyt kapott a természeti környezet szépsége, hasznossága és ebből következően Isten természetbeni jelenléte. A második fejezetben azonban Walsham éppen ennek az ellenkezőjét állítja, itt ugyanis azt szemlélteti, hogy a protestánsok a tájat a kinyilatkoztatás másodlagos forrásának tekintették a Biblia mellett. A vallásos lelkesedés elősegítette a természet mélyebb megértésére irányuló kutatásokat, amelyet egyre inkább anyagi valóságként, „szövegszerű tárgyként” (358) értelmeztek. Francis Bacon, John Evelyn, Nehemiah Grew és más természettudósok sok, addig csodásnak hitt jelenséget megmagyaráztak, de tevékenységükről elsősorban vallásos fogalmakban gondolkodtak. Mindezzel párhuzamosan a természettudomány körében is megmaradt a környezet rendellenességeinek az eredendő bűn és a vízőn eredményeként vagy baljóslatú jelekként való értelmezése, bár a tájat már inkább szimbolikus, mint valódi szakrális környezetnek tekintették.

¹⁰ A lutheri reformációt megelőző angliai vallási reformirányzat vezetője, John Wyclif követőit nevezték lollardoknak.

A természettudományok után Walsham a következő fejezetben az orvostudomány felől is megközelíti fő téziséét, a gyógyító vizekre koncentrálva (*Therapeutic Waters*). A szent helyekkel szembeni korabeli szkepszis a csodás gyógyulásokról híres forrásokat is érintette. Ezt felerősítette a fizikai-kémiai módszerek kialakulása és elterjedése, amelyekkel már meg tudták állapítani a víz ásványianyag-összetételét, és ennek következtében növekedett a megalapozott orvosi ajánlások gyakorisága. A források kommercializálódtak: a gyógyvizek a városok számára anyagi bevételt jelentettek, és a fürdőbe járás a felsőbb társadalmi rétegek kedvelt időtöltésévé vált. Az eddig elmondottak fényében már meglepő lenne számunkra, ha Walsham nem árnyalná ezt a tendenciát is a másik oldallal: a különböző kutakhoz, termálvizekhez, forrásokhoz kötődő szakrális jelentéstartalom ugyanis nem tűnt el nyomtalanul. Ahogy a betegséghez a bűn kapcsolódott, a gyógyuláshoz a protestáns gondolkodásban is elengedhetetlen volt az isteni kegyelem és a lélek megtisztulása. Erre emlékeztettek tanácsaikban a korabeli gyógyászok is, akik az orvoslás gyakorlatát alapvetően istenfélő hivatásnak tekintették. Ugyanakkor a marginális területeken fekvő vizekhez – amelyek kívül estek mind az orvosok, mind pedig a lelkészek ellenőrzésén – még a 18. században is élő babonás hiedelmek, szokások kapcsolódtak.

A táj szakralitásának protestáns átértelmezésével az ehhez kötődő hagyományok is megújultak és átértelmeződtek – Alexandra Walsham az ezek feltárásával foglalkozó fejezettel (*Invented Traditions*) zárja művét. A környezethez kapcsolódó régi történetek és hiedelmek megőrzése, valamint a tájképet meghatározó épületek dokumentálására való törekvés azonban ellentmondott a „pápista babonák” erkölcsi értéktelensége tézisének. A kettősségnek többféle feloldása figyelhető meg: a katolikus hagyományt vagy a sátán hazugságainak tulajdonították, vagy átalakították úgy, hogy a protestantizmus győzelméről tanúskodjon. Ugyanakkor – előtérbe állítva, hogy a természet fontos isteni üzeneteket hordozhat – felismerték a tradíció morális értékét, alkalmazkodtak a tájról kialakult elképzelésekhez, sőt, továbbfejlesztették és átalakították azokat. Amikor például a metodista irányzat megalapítója, John Wesley apja sírjára állt fel prédikálni, a síron „különös fémszínű nyomok” (520) keletkeztek. A természet szent pontjaihoz kötődő számos szokás feléledt – köztük például a csodás forrásokat célzó zarándoklatok –, ám ezek egyre inkább elvesztették eredeti jelentésüket és közösségi szabadidős tevékenységekké váltak. A táj, a természet szakrális tulajdonsága a reformáció hatására tehát nem elpusztult, hanem a kulturális és mentális változásokra reflektálva átértelmeződött.

Alexandra Walsham részletes és szemléltető példáiban rendkívül gazdag művének konklúziója radikálisnak mondható: a kora újkori Angliában a táj szentségének folytonossága sokkal jellemzőbb, mint a reformáció híveinek romboló tevékenysége következtében kialakuló megszakítottság. Úgy tűnik, a szerző ingadozik az elfogadott vallás- és eszmetörténeti nézetek árnyalása és az ezekkel teljesen ellentétes álláspont kialakítása között. Míg az előbbi megbecsülendő és követendő minden kutatási terület esetében, az utóbbi kétségtelenül

nagyobb hibalehetőségeket tartalmaz. Keith Thomas szerint Walsham „túl megszire megy”, amikor azt állítja, hogy a gyógyfürdők hatását az isteni jóakarattal tulajdonították, vagy amikor protestáns csodatévő helyekről beszél. A *Religion and the Decline of Magic* és a *Man and the Natural World* szerzője a könyv forráshasználatát is kritizálja: Walsham szerinte „elszigetelt és atipikus forrásokat úgy mutat be, mintha azok általános trendeket reprezentálnának”. A helyenkénti túlzások azonban – írja Thomas – összességében nem csökkentik a mű értékét.¹¹

A történeti párbeszéd irányvonalai és magas színvonala a *The Reformation of the Landscape* felépítésében is tükröződnek: az egyes részeknek adott címek egy-egy korabeli forrás vagy történeti szakmunka címeit, illetve híres mondásokat, megállapításokat idéznek fel. Jellegzetes például a „The Very Stones Would Cry Out” („A kövek maguk fognak megszólalni”) a Bibliából,¹² a „The Sacred Theory of the Earth” („A szent elmélet a Földről”) Thomas Burnettől¹³ vagy a „War against the Idols” („Háború a bálványok ellen”) Carlos Eire-től.¹⁴ Ezekkel az áthallásokkal Alexandra Walsham jelképesen is meghatározza vitapartnerét vagy éppen szövetségesét az adott fejezetben. Vajon – a mű stílusának irodalmiasságát is figyelembe véve – merész gondolat lenne-e részünkről ezek alapján, ha a fejezetek számának, a hetes számnak a szakrális konnotációjára asszociálnánk? A könyv felépítése rendkívül egyenletes: hét fejezetre és minden fejezeten belül négy-négy alfejezetre tagolódik, valamint a fejezetek, illetve az alfejezetek hasonló hosszúságúak. A tendenciák összetettségét, sokszor paradox voltát Walsham világosan mutatja be: egy-egy bekezdés kezdő állítása köré csoportosítja a bizonyító példákat, és a fő állításokat az adott tematikus alfejezeten belül legtöbbször kronológiai vagy térbeli rendbe szervezi. A megértést segítik, a szemléltetést és egyes esetekben az információ kiegészítését szolgálják a képek: a korabeli térképek, illusztrációk és a nyomtatott művek díszes címlapjai. A szerkezet igényességéhez hozzájárul a könyv nyelvezetének választékossága, már-már a témához illő magasztossága.

A tematikus felépítés lehetőséget ad a tendenciák árnyalására, de magában rejti a lehatárolhatatlanság veszélyét is. Az egyértelmű állítást váró olvasó számára zavaró lehet, hogy a történész a különböző fejezetekben egymással ellentétes következtetésekre jut. Alexandra Walshamot ugyanakkor felmenti, hogy a bevezetőben és a konklúzióban maga is reflektál a reformáció paradox voltára, és így az olvasót várakozásainak megváltoztatására készíti. A kategóriák elkülönítése azonban kétségkívül nem minden esetben valósul meg maradéktalanul: a szerző ugyanis gyakran egy fejezeten belül tér ki olyan ellentétes tendenciák tárgyalására, amelyek témájuk szerint egy következő fejezetbe illenének. Például a képrombolás sikertelensége és a „reszakralizáció” már a második fejezetben előkerül, pedig valójában a negyedik és az ötödik fejezethez kapcsolódik. Az is előfordul,

¹¹ Thomas 2011.

¹² Lukács 19:40. (Ez a kötet harmadik fejezetének negyedik alfejezete.)

¹³ 1681-ben, illetve 1684-ben jelent meg. (Az ötödik fejezet negyedik alfejezete.)

¹⁴ Eire 1986. (A második fejezet harmadik alfejezete.)

hogy a több fejezethez is köthető tematikus részegységeket Walsham többször tárgyalja: a megőrzés problematikája a negyedik és a hetedik fejezetben, a természeti rendellenességek bűnhöz vagy sátánhoz való csatolása az ötödik és az utolsó részben egyaránt felbukkan. Ennek következtében a könyv rendkívül terjedelmes, a fejezetek szinte önálló tanulmányokként olvashatóak. A kötet e jellemzőjét erősíti, hogy a néhány sorban kifejtett példák mellett a szerző különösen nagy figyelmet szentel egyes helyeknek – például Stonehenge-nek vagy a glastonbury-i tövisnek –, azokat több oldalon keresztül, szinte esettanulmányokként elemzi. A *Rural History* recenzi¹⁵ által ugyancsak kritikaként megfogalmazott terjedelmesség és gyakori önisméltés főként a táj meghatározásának és összességében a könyv kérdésfeltevésének tágasságán, behatárolatlanságán múlik. A mű koherenciájának részlegessége azonban nem kelt bennünk hiányérzetet, ha a változások összetettségének, ambivalenciájának a teljesség igényével történő bemutatására koncentrálnunk.

A megközelítésbeli sokszínűség jelzi, hogy a szerző az interdiszciplinaritásra törekszik: alapvetően a mű témája is megköveteli a történelmi szempontok mellett a földrajzi, néprajzi, művészettörténeti és teológiai szemlélet alkalmazását. Ennek a – kétségkívül nehéz – feladatnak a megoldása nem minden esetben sikerült maradéktalanul, ahogy azt például egy néprajzi szakfolyóirat¹⁶ szóvá is teszi. A könyv utolsó fejezetében, amikor Walsham a hagyományok korabeli összegyűjtését tárgyalja, a legendákról és szokásokról „kulturális fossziliákként” (474) beszél, figyelmen kívül hagyva azok állandóan változó, élő voltát. A történelem irányzatai, aldiszciplínái ugyanakkor rendkívüli sokféleségben bukkannak elő: a könyvben egyaránt felfedezhetjük a kultúr-, a mentalitás-, a mikrotörténeti és az antropológiai megközelítést. Mindezeket a vallástörténet kapcsolja össze – a történész a vallási változások és folyamatok köré csoportosítja a téziséket. A vallástörténet dominanciája a műben nem meglepő, hiszen Alexandra Walsham a reformáció történetének professzora. Az egyes tendenciák árnyalása a legtöbb esetben a reformáció sokszínűségéhez kapcsolódik, amely a fő tárgytól, a természetszemlélettől való elszakadással is fenyeget. Jellegzetes példa erre a negyedik fejezet, amelyben a „reformációk” teológiai irányzatainak és a szentséghez való viszonyainak fejtegetését olvasva már-már szem elől veszítjük a tájhoz fűződő korabeli viszony tárgyalását. Ha azonban a konklúzióban kifejtett célra tekintünk, a tágabb értelemben vett vallási megközelítés integrációja a tájtörténetbe rendkívül fontos felvetésnek és eredményes vállalkozásnak bizonyult. Ezzel párhuzamosan megvalósult a tájtörténeti szemlélet meghonosítása a jóval nagyobb múltú vallástörténeti diskurzusban is.

Ha végeredményében csak részlegesen is, de szándékában mindenképpen értékelendő Alexandra Walsham műve: a tájtörténet újabb forrásainak feltárása és a mozaikszerű kutatásokra való mélyreható reflexió nélkülözhetetlen a további

¹⁵ Hopper 2012.

¹⁶ Justice 2012.

kutatásokhoz. A *The Reformation of the Landscape* szemléletmódjával és gazdag forrásanyagával egyszerre írta bele magát a „landscape studies” és a reformáció-történet kánonjába. A témához kapcsolódó hasonló volumenű monográfikus feldolgozás Keith Thomas munkája¹⁷ óta – mintegy három évtizede – nem született. Walsham művét méltán minősítették 2011-ben a Wolfson Prize for History megosztott első helyezettjének és az American Historical Association Leo Gershoy Prize nyertesének. A kulcsfontosságú könyv nemcsak az igen speciális jellemzőkkel bíró angol reformáció vagy az angol táj története iránt érdeklődőknek hasznos, hanem a környezet-, a táj- és a kerttörténet magyar képviselői számára is releváns tartalmi és módszertani elemeket foglal magában. Alexandra Walsham munkája ezen túl minden vallás-, kultúr- és mentalitástörténeti érdeklődéssel rendelkező történésznek izgalmas szemléletformáló olvasmányul szolgálhat.

Mohay Borbála

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baker, Alan R. H. 2003: *Geography and History. Bridging the Divide*. (Cambridge Studies in Historical Geography 36.) Cambridge.
- Eire, Carlos M. N. 1986: *War against the Idols. The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin*. Cambridge.
- Granasztói Olga 2012: Táj – kép – kert. Gondolatok az angol tájképi kert magyarországi recepciójának kezdeteiről. In: Bartha-Kovács Katalin – Penke Olga – Szász Géza (szerk.): *Képek, szövegek, olvasatok*. Szeged, 43–56.
- Gurevics, Aron J. 1974: *A középkori ember világgépe*. Budapest.
- Hooke, Della (ed.) 2000: *Landscape: The Richest Historical Record*. (Society for Landscape Studies, Supplementary Series 1.) Amesbury.
- Hopper, Andrew 2012: Review. *Rural History* (23.) 1. 119–120.
- Hoskins, William George 1955: *The Making of the English Landscape*. London.
- Justice, Deborah 2012: Review. *Journal of Folklore Research. An International Journal of Folklore and Ethnomusicology*. <http://www.indiana.edu/~jofir/review.php?id=1369> – utolsó letöltés: 2014. április 24.
- Kázmér Miklós (szerk.) 2009: *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eredményei történeti és természettudományi források tükrében*. Budapest.
- Kósa László 1993: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.) 1993: *Európa híres kertje*. Budapest, 201–222.
- R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.) 1993: *Európa híres kertje*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 2000: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest.

¹⁷ Thomas 1983.

-
- Spurr, John 2006: *The Post-Reformation 1603–1714*. (Religion, Politics and Society in Britain.) London.
- Thomas, Keith 1971: *Religion and the Decline of the Magic. Studies in Popular Belief in sixteenth and seventeenth century England*. Oxford.
- Thomas, Keith 1983: *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England, 1500–1800*. London.
- Thomas, Keith 2011: Killing Stones. *London Review of Books* (33.) 10. 13–15.
- Tyacke, Nicolas (ed.) 1998: *England's Long Reformation 1500–1800*. London.
- Walsham, Alexandra 1999: *Providence in Early Modern England*. Oxford.

Lipták Dorottya (szerk.): Vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878).

(Kulturális Örökség.) Kossuth Kiadó – Esterházy Károly Főiskola, Budapest – Eger, 2012. 343 oldal.

Lipták Dorottya, az Osztrák–Magyar Monarchia sajtótörténetének elismert kutatója 2007 óta irányítja az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport keretén belül működő 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelyt. A mindössze háromfős csoport nagy ívű célt tűzött maga elé, hiszen a kutatók a magyarországi sajtó- és könyvkiadás hosszú 19. századi történetének szisztematikus vizsgálatára vállalkoznak, különös tekintettel az 1850 és 1920 közötti időszakra, amely a tömegsajtó kialakulásának, az újságírás és az újságfogyasztás átalakulásának izgalmas korszaka. Honlapjuk tájékoztatása szerint „a munkacsoport alapkutatói funkcióiból adódóan elsőrendű feladatának tekinti az irodalom- és politikatörténeti megközelítésen túl a gazdasági, társadalomtörténeti és kultúrtörténeti irányultságból eredően a könyv- és sajtótörténetre vonatkozó új, vagy eddig kellően ki nem aknázott levéltári és kéziratári dokumentációs anyag felgyűjtését, a primer és szekunder irodalom feldolgozását, új szempontok szerinti értékelését”.¹

Lipták Dorottya egy 2011-ben megjelent cikkében látéletet készített a hazai könyv- és sajtótörténeti kutatások helyzetéről és az elvégezni javasolt

feladatokról.² Ebből az írásából pontosabb képet is alkothatunk arról a nagy kitartást igénylő munkáról, amelyet a kutatócsoport immár több éve folytat. Fel kívánják kutatni a sajtó világának számos dokumentumát az üzleti iratoktól (cégbírósági adatok, szerződések, előfizetési ívek stb.) kezdve az állami felügyelet levéltári forrásain át (például cenzurális akták, minisztériumi iratanyagok) egészen a lapkiadóktól, újságíróktól származó személyes vallomásokig (levelek, naplók, visszaemlékezések), de nem kerüli el figyelmüket a képi források sokasága sem. A szóban forgó cikkben az épülő adatbázis szerkezetéről is találhatunk információkat.

Meglepő, de amilyen hosszú felsorolni a dinamikusan fejlődő 19. századi sajtóélet lehetséges történeti forrásait, olyannyira töredékes a szakma által ténylegesen ismert és kutatott dokumentum-együttesek listája. Éppen ezért csak reménykedhetünk benne, hogy a Lipták Dorottya vezette munkacsoport fáradozásait siker koronázza majd, és elkészül egy jól használható online adattár, amely friss szemléletű kutatásokat fog ösztönözni.

¹ <http://www.fragmenta.oszk.hu/xixcent.htm#mtars> – utolsó letöltés: 2014. január 2.

² Lipták Dorottya 2011: A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról. (Paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok.) *Magyar Tudomány* (172.) 9. 1121–1131.

Mindezt azért tartottam fontosnak előljáróban elmondani, mert az itt ismertetésre kerülő tanulmánykötet valójában egy kísérlet arra, hogy a szerzők az előzetesen megfogalmazott célkitűzéseket megvalósítsák és a módszertani megfontolásokat érvényesítsék a gyakorlatban, jelen esetben a történelmi elemzés során. Méltánytalan lenne tőlem, ha a munkacsoport aktív közreműködésével megrendezett nagy sikerű ünnepi kiállítás (Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulója)³ nyomán készült többszerzős kötetten kérném számon a kutatási program minden elemét, mégis a most megjelent könyv mérceként szolgál, hiszen jelzi, hogy a kutatócsoport mennyire képes együtt dolgozni és hol tart a maga elé kitűzött úton.

A kötet témaválasztása nem csak a kerek évforduló és a kutatócsoport otthona, az Országos Széchényi Könyvtár miatt kézenfekvő, hanem egyértelműen következik Lipták Dorottya tudósi érdeklődéséből is. Már említett cikkében például így fogalmazott: „Kiemelten kezelendő a könyv- és újságkiadó cégek, kiadói székházak története mint tőkés üzem működése. A korporatív céhes iparüzéstől és kereskedelemtől a családi vállalkozáson át, a részvénytársaságok működéséig vezető út, az üzleti koncentráció folyamatának megrajzolása.” Azaz a sajtóvállalkozások és rajtuk keresztül az azokat működtető vállalkozók szerepének a gazdaság- és társadalomtörténeti fel-

tárását hangsúlyozza. E téma fontossága mellett érvel Gyáni Gábor is egyik tanulmányában, megemlítve, hogy más vállalkozástörténeti kutatásokhoz képest a könyv- és újságkiadók karrierjével, üzleti stratégiájával meglehetősen kevesen foglalkoztak.⁴ Az elmúlt húsz évből kivételként a Ráth Mór-ról és Tevan Andorról tanulmányokat készítő Voit Krisztina, a Kner családot kutató Erdész Ádám, illetve maga Lipták Dorottya említhető, aki például Légrády Károlyról és Jan Otto prágai könyvkiadóról írt összehasonlító elemzést.⁵ Figyelemre méltó, hogy már e tanulmány címében is együtt szerepel a vállalkozás és a kultúra fogalma.

A gondosan szerkesztett, számos szép kivitelű illusztrációval gazdagított elegáns kötet öt szerző hat tanulmányát foglalja magában. A tanulmányok harmonikus egységet képeznek: az egyik írásban csak jelzett részmátát a rákövetkező szerző fejti ki bővebben.

Az előszót, az idegen nyelvű összefoglalókat, valamint az életút legfontosabb állomásait áttekintő kronológiát követően Lipták Dorottya első írása

⁴ Gyáni Gábor 2006: Sajtótörténet a társadalomtörténet szemponjtjából. *Médiakutató* (7.) tavasz, 57–64.

⁵ Voit Krisztina 2005: *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok*. Argumentum, Budapest; Erdész Ádám 2004: Kner Izidor. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG, Budapest, 132–153; Lipták Dorottya 1996: Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten. In: Lipták Dorottya – Ring Éva (szerk.): *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák*. (Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek IV.) Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Budapest, 216–248.

³ Lásd a kiállítás katalógusát: Benkő Andrea – Lipták Dorottya (szerk.) 2011: *Vállalkozás, kultúra, polgárosodás: Heckenast Gusztáv születésének 200. évfordulójára*. OSZK, Budapest.

– a budapesti archívumok mellett bécsi és lipcsei levéltári források felhasználásával – Heckenast Gusztáv szakmai karrierjét, illetve vállalkozásai történetét tekinti át. Kaba Eszter Heckenastnak a magyar és külföldi – mindenekelőtt német nyelvű – szépirodalmi alkotások megjelentetésében játszott szerepét elemzi, Dede Franciska pedig a kiadó tudományos és ismeretterjesztő kiadványai felett tart szemlét. Bódy-Márkus Rozália egy fontos résztémát dolgoz fel írásában: Heckenast lapkiadói tevékenységét elemzi a látványosan bővülő sajtópiacon, műfajonként tárgyalva azt a 97 folyóiratot, amelynek a megjelentetésében közreműködött (67 lapot maga adott ki). Révész Emese tanulmányában azt vizsgálja meg, hogy Heckenast üzleti és esztétikai szempontokat is mérlegelő gondolkodásában, illetve kiadói tevékenységében milyen szerepet játszottak az illusztrációk. Végül a kötet zárásaként Lipták Dorottya a polgári mentalitás és a baráti kapcsolatok bemutatásán keresztül Heckenast személyiségét, identitásait igyekszik megragadni.

Végigolvasva a tanulmányokat néhány vállalkozói jellemvonás markánsan láthatóvá válik a könyv lapjain. Az 1830-as évek közepén Heckenast jó érzékkel és nem kis szerencsével fogott bele a kiadói tevékenységbe (ugyanis mestere, Wigand Ottó az akkor még nem is nagykorú fiatalembernek áron alul eladta pesti könyvkereskedését). Másoknál hamarabb ismerte fel a polgárosodás és a politikai reformkorszak hatására szélesedő nyilvánosság jelentette lehetőségeket. Találékony üzleti stratégiájának köszönhetően új csoportokat sikerült megnyernie az olva-

sás, illetve saját kiadványai számára: külön is megszólította például a nőket és a gyermekeket kifejezetten nekik szánt illusztrált szépirodalmi művekkel és mesekönyvekkel; stabil és népes előfizetői tábor kialakítására törekedett a 10–30 kötetes sorozatkiadványokkal vagy éppen a korszak meghatározó családi lapja, a *Vasárnapi Ujság* 1854-es elindításával. A megszerzett piaci előnyt pedig reklámokkal, technikai fejlesztésekkel, illetve a terjesztői hálózat kiépítésével igyekezett megtartani. Mindeközben partnereivel (írókkal, művészekkel) tárgyalva sokszor „a tisztesség határáig ment el” (73), hogy üzleti érdekei ne sérüljenek. Már a nevezetes *Pesti Hírlapot* szerkesztő Kossuth Lajos is arra panaszkodott, hogy Landerer és Heckenast a lap népszerűségéhez képest csak csekély díjazásban részesíti, de Jókai Mór hasonló tárgyú morgolódásáról is értesülünk a kötetből. Arany János egyenesen pert fontolgatott Heckenast ellen a *Toldi* kiadási joga körül kialakult vitában. A megbántott vagy elégedetlen szerzők sorát folytathatnánk még például Kisfaludy Sándor vagy Vajda János ügyének említésével. Ugyancsak jellemző volt Heckenast üzletpolitikájára, hogy lapjai megjelentetését egy-két év után azok színvonalától függetlenül beszüntette, ha az adott periodika nem váltotta be a kiadó által elvárt anyagi reményeket.

Érdekes adalékokkal járul hozzá Heckenast üzleti koncepciójának megértéséhez Bódy-Márkus Rozália, amikor Heckenast nem túl nagy számban fennmaradt személyes dokumentumai közül a Szalay Lászlóhoz írott leveleit vizsgálja meg, valamint röviden tárgyalja

a könyvek elején található kiadói ajánlásokat, illetve a Heckenast nevével megjelent előfizetési felhívásokat. Személy szerint szívesen olvastam volna részletesebb elemzést erről a problémaköréről. Szintén hosszabb választ igényelt volna az a kérdés is, mennyire tekinthető tipikusnak ez a vállalkozói magatartás. A szerző és kiadója közötti szokásos – máig nem szűnő – konfliktusokról van csupán szó, vagy Heckenast valóban eltérő felfogást képviselt? A korabeli könyves szakma többi szereplőjének (például Emich Gusztávnak, Ráth Mórnak) üzleti lépéseiről érthető módon csak jelzésszerűen eshet szó a kötetben, így a vállalkozói stratégiák mélyebb összehasonlítása a további kutatások feladata.

A kötet méltányolható törekvése, hogy megmutassa nekünk az üzleti és könyvészeti adatok mögött rejtőző magánembert. A nehézséget azonban az jelenti, hogy meglehetősen kevés Heckenasttól származó személyes forrás maradt ránk. Ráadásul a polgári nyilvánosság alakítója került a nyilvánosságot (266), vagy legalábbis nem különösebben használta ki kapcsolatait a közéleti érvényesülésben, hiszen a kötetből kiderül, hogy egyébként sűrű társasági háló vette körül. Minden bizonnyal e tényezőkkel magyarázható, hogy a „legendás” Heckenast személyiségéről rajzolt kép több részlete is elmosódott.

A szerzők társadalomtörténeti érzékenysége ellenére a kötet nem szentel nagyobb figyelmet Heckenast négy házasságának, pedig azok több elemzésre csábító mozzanatot is hordoznak: ezek közül itt csak a Wigand és a Heckenast családok között léte-

sült háromszoros házassági köteléket említtem.

Több tanulmány szerzője is megpróbál személyes értékválasztást, például politikai meggyőződést keresni abban, hogy Heckenast milyen munkákat adott ki 1873-as visszavonulásáig. Ez a kísérlet azonban véleményem szerint csak igen bizonytalan eredményekhez vezethet, hiszen mi olvasható ki abból a tényből, hogy Heckenast az évtizedek alatt kiadott félhivatalos konzervatív lapot (*Budapesti Híradó*), kiegyezés-ellenes radikális újságot (*Magyar Újság*), sőt, különnyomatban publikálta Kossuth Kasszandra-levelét, miközben megjelentette az 1867-es alkudozások okmánytárát, valamint az ún. irodalmi Deák-párt kiadójának számított, ráadásul a legenda szerint Deák az ő pilismaróti gesztenyefája alatt dolgozott az osztrákokkal kötendő kompromisszumon? Jogosnak tartom Dede Franciska lábjegyzetes megjegyzését, miszerint a sokoldalú kiadói tevékenységet látva tanulságos lenne azt is számba venni, hogy Heckenast kitől vagy milyen témáról nem jelentetett meg semmit működése során (174).

A kötet záró tanulmánya szerint Heckenastot következetes „liberális demokrata ellenzéki” jellemezte, amelyet legfeljebb „taktikai lépések árnyaltak” (266). E kijelentést akár el is lehet fogadni, de alátámasztására részletesebb bizonyító anyagra lenne szükség. A szerzők többször említik (például: 217, 264), hogy Heckenast esetleg szabadkőműves volt, de ezúttal is csak az időnként felbukkanó híresztelést éltetik tovább, különösebb vizsgálat nélkül.

A tanulmányokból egyelőre úgy tűnik számomra, hogy Heckenast első-sorban üzleti elveihez, valamint a kereslet-kínálat szabályaihoz volt következetes, a fordulatokban gazdag politikai események és a sokszínű szellemi közélet egyik szereplőjeként vállalkozása fenntartása és bővítése érdekében az évtizedek során sokakkal került kapcsolatba és kötött bizonyos kompromisszumokat (ez utóbbira Lipták Dorottya is utal a 270. oldalon). Annak megítélésében időnként volt különbség a kortársak körében, hogy Heckenast mindezt egyéni becsülete megőrzésével tette-e. A kollaboráció kérdését a kötet szerzői sem kívánják megkezdni. Mint ahogy azonban a körülmények között idézett szakirodalmi hivatkozásokból kiderül (93, 210, 281), az utókor sem lát tisztán abban a kérdésben, hogy Heckenast és Landerer mennyire működött együtt a császári hatóságokkal. Deák Ferenc 1844 őszén több levelében is említést tesz arról a városi pletykáról, miszerint Landerer Lajos információkat szolgáltatott Kossuthról, Viszota Gyula pedig Heckenasttal kapcsolatban bukkant olyan – mára már megsemmisült – iratokra, amelyekben a kiadó Táncsics Mihály egyik művét súgta be a cenzúrahivatalnak. Ugyanakkor arra is találunk forrást a kötetben, hogy Heckenast üzletében a cenzúrát kijátszva titkos könyvlerakatot tartott fenn francia és német nyelvű politikai tárgyú művekből.

Ha helytállóak is a terhelő adatok, bizonyos fokú együttműködés vajon

nem volt-e kötelező feltétele akkoriban a kiadói működésnek? Mindenesetre a hatóságoktól való félelem nem tántorította el őket a forradalmi eseményekben való részvételtől. A történelemkönyvek lapjairól jól ismert március 15-i napon, a nyomdatechnikai kihívásokra (a *Tizenkét pont* és a *Nemzeti dal* gyors és sokpéldányos kinyomtatására) előzetesen készülő két tulajdonos közül – ügyes taktikai fogásként – Landerer bement dolgozni (ám fegyveres védelmet nem kért az ifjúság ellen), míg Heckenast otthon maradt, hogy legyen, aki továbbvigye a céget, ha társát letartóztatnák (63). Beszédes, hogy a korszak szereplői később sem szakították meg a kapcsolatot Heckenastékkal, sőt, az esetleges besúgásban érintett Kossuth, az új polgári állam pénzügyminisztereként rájuk bízta a bankjegynyomda megszervezését, 1849-ben pedig a váltópénzek előállítását.

Remélem, ezzel a néhány példával is sikerült bizonyítanom, hogy a Lipták Dorottya szerkesztésében megjelent kötet mennyire szerteágazó és izgalmas kérdéseket vet fel és korántsem csak a kultúrtörténet iránt érdeklődők számára lehet hasznos olvasmány. E tudományos vállalkozás – a kritikai megjegyzések ellenére is – magas színvonalra egyúttal azt jelzi, hogy a kutatócsoport jó nyomon jár, amikor újszerűen és bátran közelít a könyv- és sajtótörténet ismertnek vélt forrásaihoz és emblematikus személyeihez.

Cieger András

Szijártó M. István: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai.*

(Más Kor könyvek 21.) Balaton Akadémia Kiadó, Keszthely, 2011. 97 oldal.

A *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség* című munka tekinthető egyfelől hosszúra nyúlt könyvismertetésnek, másfelől azonban a legkomolyabb történetfilozófiai hitvallás. A szerző ez utóbbit szerényebben fogalmazza meg: írása kapcsán inkább élete első szakaszának politikai struktúrájával való szembenézésről, számvetésről beszél. Szijártó M. István vizsgálatának tárgya ugyanis négy, orosz témájú történelmi munka ismertetése alapján az elnyomó, teljes kontrollra törő hatalom és a cselekvő egyén viszonya.

A szerző bevezetesként megnevezi a mikrotörténelem általa három legfontosabbnak tartott kritériumát: (1) a mikroelemzést, (2) az általánosságra törekvést, valamint (3) az egyén vizsgálatát az „ágencia” (az egyén cselekvőképessége) szempontjából. E kritériumok szem előtt tartásával mutatja be a kiválasztott munkákat: az orosz mikrotörténelem posztmodern szemléletű évkönyvében, a *Kazuszban* megjelent két mikroelemzést,¹ Orlando Figes *The Whisperers* című monumentális, ugyanakkor lebilincselő művét,² valamint Adam Zamoyski szintén hatalmas nemzetközi sikert aratott munkáját, az

1812-t.³ A kötet alcíme tehát kissé becsapós, mert az elemzett könyvek csak az általuk vizsgált események helyszíne szempontjából maradéktalanul oroszok, szerzőik között találunk brit és amerikai történetst is (erre Szijártó a tanulmány legvégén tesz utalást). A bemutatott művek örvendetesen friss történeti kutatások eredményei: a legrégebbi is alig tíz éve jelent meg (Koseljeva), a legújabb pedig 2007-ben (Figes).

A mikrotörténeti és a történeti antropológiai nézőpont legújabb kori orosz történetírásban jelentkező heves összetűzésének bemutatása után Szijártó ismerteti Koseljeva és Anyiszimov tanulmányait a 18. századi Oroszország államhatalmi működéséről és besúgási kényszeréről. E mikroelemzések nem az általánost, hanem a kivételest állítják reflektorfénybe, s ezzel nem első-sorban megismerést, hanem átélést, „másfajta tudást” (16) nyújtanak az olvasó számára. Szijártó M. István szerint e tanulmányok ugyan nem felelnek meg a mikrotörténelem második és harmadik kritériumának,⁴ azonban megrendítően tanúskodnak egy olyan, totális uralomra törekvő, kora újkori

¹ Koseljeva, O. E. 2002: Ogyin iz Ivanov v epohu Petra (opit perszonalnoj isztorii). *Kazusz* 4. 305–325; Anyiszimov, Jevgenyij 2003: Po tu sztoronu Ioannovszkovo moszta, ili sztrahi donoszcsika. *Kazusz* 5. 111–125.

² Figes, Orlando 2007: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. Picador, New York.

³ Zamoyski, Adam 2004: *1812. Napoleon's Fatal March on Moscow*. HarperCollins, London.

⁴ Bár Koseljeva beszél a középpontba állított cselekvő egyénről (16), s Anyiszimov is megemlíti a diktatúra elől részegségbe menekülést, mint egyfajta „népi ellenállást” (18), Szijártó ezeket mégsem tekinti konzekvensen szem előtt tartott szempontoknak.

rendszeről, amelyhez hasonlót a hazai olvasók csak a 20. századból ismernek.

Valóban megdöbbentő élmény az emberi életet és méltóságot figyelmen kívül hagyó 18. századi orosz diktatúráról olvasni. Felmerül bennünk a kérdés: hogyan lehetséges az, hogy a 16. század óta egymást váltó oroszországi rezsimek egytől egyig éltek a besúgásra, feljelentésre, kínzásra és megfélemlítésre épülő hatalomgyakorlás eszközeivel? Miért nem tanultak a diktatúrák generációkat megnyomorító következményeiből? A francia filozófus, Paul Ricœur szerint a társadalmaknak szüksége van ún. *epoch making* eventekre, amelyek a fikció segítségével megismételhetetlen egyediséggel ruháznak fel bizonyos múltbéli eseményeket. Ezekre emlékezve aztán a társadalmak szüntelen észben tartják, mely események, folyamatok nem fordulhatnak elő közösségeikben soha többé.⁵ Recenzióinkban visszatérünk majd arra a kérdésre, vajon e tétel érvényes-e az orosz kulturális környezetben is.

Szijártó tanulmányának következő, negyven oldalt kitevő ismertetése Orlando Figes munkáját mutatja be a sztálini diktatúrában élők mindennapos szenvedéseiről. Olvashatunk többek között a szülei kompromisszum nélküli párthűsége miatt magányosan felnövekvő kislányról, saját bujkáló apját feljelentő fanatikusról, családját vado-non-lágeren át menekítő apáról és politikai foglyok nevelőotthonokba gyűjtött, és az ottani embertelen bánásmód által halálra ítélt csecsemőiről. A szerző-

nek azért van szüksége a meglehetősen hosszúra nyúlt könyvismertetésre, hogy a minél több hosszabb-rövidebb személyes történetet felsorakoztatva elborzasztassa az olvasót, s átéreztesse vele a korszak általánosan jelentkező embertelen körülményeit. A fikció révén az olvasóban testet öltő iszonyat tehát a korábbiaktól és a későbbiektől elszigeteli, s egyúttal átélhetővé is teszi a történeteket – de vajon egy történeti munka betölti-e funkcióját azáltal, hogy az eseményeket a „soha többé” céljából megalkotott *epoch making* jelzővel látja el? Ricœur szerint az elszigetelő iszonyat (az első számú kritérium) erősítő hatással lehet a történeti munka másik kritériumára, a magyarázatra: „Minél inkább magyarázunk történetileg, annál inkább felháborodunk; minél inkább meglep bennünket az iszonyat, annál inkább azon vagyunk, hogy megértsük.”⁶

A szerző a fentiek szellemében vezeti tovább olvasóit az orosz témájú mikrotörténelem ösvényein. Miközben elismeri Figes munkájának érdemeit, felhívja a figyelmet arra, hogy az végeredményben a mikrotörténelem – bevezetőben megnevezett – egyetlen kritériumának sem felel meg. Figes könyvének szereplői nem cselekvő, hanem szenvedő, menekülő, bujkáló egyénekként jelennek meg, akik szemmel láthatólag a Sztálin által irányított rendszer tehetetlen bábjai. Jogos-e azonban egyéni döntéseket, „önfejűséget”,⁷ egyéni felelősséget várni egy évszázadok óta megfélemlített, terro-

⁵ Ricœur, Paul 2006: Idő és elbeszélés (részlet). In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris, Budapest, 926–928.

⁶ Ricœur 2006: 927.

⁷ *Eigensinn*, az Alltagsgeschichte irányzat hatalommal szembeni cselekvésre használt kifejezése, lásd például: Lüdtke, Alf 2003: *Eigensinn*. In: Jordan, Stefan (Hg.): *Lexikon*

rizált néptől? Szijártó M. István bravúros módon, szovjet költők verseiből kimutatott lelkiismeret-furdalás révén bizonyítja, hogy az egyéni döntés az orosz ember számára is alternatíva volt. Ernest Nagel amerikai analitikus filozófus szerint a determinizmus és az egyéni felelősség nem egymást kizáró elképzelések: attól még, hogy a determinizmus megszabja az egyén cselekvésének határait (Szijártó ezt nevezi struktúrájának) és megkísérli értelmezni-magyarázni azt, az egyéni felelősség és az erkölcsi ítélet nem veszti értelmét.⁸ Szijártó azonban tovább megy ennél. Nemcsak amellett teszi le a voksát, hogy a történészek az egyén struktúrák által determinált mozgásterére kell koncentrálnia, hanem azt is állítja, hogy e látszólag rendíthetetlen struktúrák múltbéli egyéni döntések következtében jöttek létre. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor a struktúráról lefoszlik a változtathatatlan lát-szata – e következtetés, azon túl, hogy felszabadító hatással van a cselekvő egyénre, megrengeti a történeti antropológiai megközelítés szélsőségesen determinista fundamentumát.⁹

Az egyéni döntések tehát azok, melyek idővel strukturális okokká válnak, s minden struktúrában van lehetőség egyéni döntéssel való változta-

tásra, hangzik a szerző hitvallása. Ennek illusztrálására tárja olvasói elé az utolsó bemutatandó művet, Adam Zamoyski – Napóleon oroszországi hadjáratát elemző – *1812*-jét. Szijártó e munkában az „orosz történelem mikrotörténeti jellegű” megközelítésének üdítő példáját látja, ahol „a történeti cselekvők szabadsága és felelőssége” kellőképpen hangsúlyt kap (72). Meg kell azonban említenünk, hogy az *1812* nemcsak szerzőjét, hanem vizsgált ágenseit tekintve sem illik a szigorúan vett témakörbe; csupán a Grande Armée küzdelmeinek helyszíne teheti Zamoyski írását orosz vonatkozásúvá. A számtalan korabeli tudósítást felvonultató munka a franciák vereségeinek okait keresi mikro- és makroszinten egyaránt, bemutatva, hogy sokszor kis jelentőségű egyéni döntéseken vagy mulasztásokon múlt sok ezer katona, s végtére az egész háború sorsa. Zamoyski a felelősséget nem csupán a katonacászáron, hanem megfelelő arányban a parancsnokokon, a tiszteken és a közkatonákon is számon kéri. Így Szijártó szemében – megemlítve a mű hiányosságait is¹⁰ – az *1812* teljesebb munka a *The Whisperers*-nél.

Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe. Reclam, Stuttgart, 64–67.

⁸ Nagel, Ernest 2006: A történelmi determinizmus. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris, Budapest, 650–672.

⁹ Szijártó szerint ugyanis a geertzi alapokra épülő történeti antropológia a folyamatok valódi cselekvőjét a kultúrában határozza meg (lásd a kötet 169. lábjegyzetét), nem hagyva mozgásteret az emberi szereplők számára.

¹⁰ Ilyen például a „túldetermináltság” figyelmen kívül hagyása, amikor a szerző egy-egy konkrét okra vezeti vissza a franciák egyes egységeinek vereségét vagy az egész hadjárat kudarcát (78, 95). Ilyen továbbá az egyes beszámolók jellemzésének teljes hadseregbe való kiterjesztése: Zamoyski az orosz tőlben visszavonuló franciákat olykor emberségüket vesztett hordaként, olykor pedig hősiiesen küzdő bajtársakként ábrázolja (88). Ebben a Hayden White-i „cselekményesítés” önkényességét véltem felfedezni, egy-egy történet hangulatának kiterjesztését az egész narratívára. Összességében Szijártó az *1812*-t is csupán mikrotörténeti jellegűnek minősíti,

A *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség* logikusan felépített, rendhagyó műfajú kötet, amely a részletességet tudatosan felvállaló könyvismertetésekben keresztül jut el jelentős történetelméleti megállapításokig. Stílusa tudományos, precíz, mégis élvezetes és a rendszeresen korabeli narratívákat felvonultató szöveg következtében lebilincselő. A szerző a legkomolyabb okfejtések mellett olykor még a személyes hangvételű anekdotázást is megengedi magának (31. lábjegyzet). A címválasztás véleményem szerint éppen ezért elhibázott, mert felvonultatja ugyan a munka kulcsfogalmait, figyelemfelkeltőnek azonban aligha nevezhető. A szöveg jól szerkesztett, alig néhány helyen figyeltem fel elírásra. Egyetlen esetben éreztem úgy, hogy a lábjegyzet – ebben az esetben időpont-megjelölés nélkül közölt, II. világháborús – párhuzama szükségtelen és túlzottan távoli a téma szempontjából (152. lábjegyzet). Egy másik helyen kiegészítettem volna a megfogalmazást a dőlt betűs résszel („Zamoyski könyvéből jobban kidomborodik az, ami Figesnél talán kevésbé látszott: az *önmagukért és másokért* viselt felelősség kérdése” 94), hiszen az 1812-ből az derül ki, hogy a francia katonák elsődleges célja önmaguk életben maradása, nem pedig bajtársaik támogatása volt.

Szijártó M. István az egyéni cselekvés központi szerepének hangsúlyozása mellett tesz egy másik fontos megállapítást is, miszerint a mikrotörténelem a politika témakörére is alkalmazható és alkalmazandó. „A kultúrtörténeti fel-

fogások ugyanúgy a teljes történelem megteremtésének igényével léptek fel, mint korábban a társadalomtörténet, vagy még korábban a politikátörténet, csak éppen más a megközelítésmódjuk. Ezért sem hanyagolhatják a politikát – vagyis indokolt lenne a mikrotörténelemnek a politika felé fordulása.” (93.)

A szerző szerint a valódi mikrotörténelmi munka minden korban és kultúrában vizsgálja az egyéni cselekvő felelősségét is. Vajon van-e joga ehhez? Igenlő választ kell adnunk e kérdésre. A történész ítéletei ugyanis bármely más ítélethez hasonlóan morális jellegűek. Felelősséggel tartozik az olvasói elé tárt üzenet tekintetében, hiszen „a (történeti) szövegek nemcsak ábrázolják, hanem formálják is a világot” (96). A mérsékelt determinista Ernest Nagel is kiáll a változás lehetősége mellett, hogy a „dicséret vagy korholás” befolyásolni képes bizonyos emberi cselekedettípusokat.¹¹ Szijártó tanulmánya éppen ezt a funkciót tölti be, rámutatva a látszólag megváltoztathatatlan totális rendszerben kínlódó egyén döntési lehetőségére, ezzel olvasóit felelős cselekvésre hívva. A felelősségtudatra nevelő történelem „bizonyos tekintetben jobb történelem” (97), mondja a szerző végszóként. Hogy ez az üzenet eljut-e a diktatúrák évszázados terhét hordozó orosz történész társadalomhoz, aligha várható. Abban azonban bízhatunk, hogy Szijártó M. István könyvecskéje a kortárs magyar történetírásra ébresztő, aktivizáló hatással lesz.

Bence Áron

mert az a szerző kritériumrendszere első két feltételének nem tesz eleget (92).

¹¹ Nagel, Ernest 2006: A történelmi determinizmus. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris, Budapest, 672.

*F. Dózsa Katalin – Simonovics Ildikó – Szatmári Judit – Szűcs Péter:
A magyar divat 1116 éve. A magyar viselet a honfoglalástól
a 21. század elejéig.*

Absolut Media Zrt., Budapest, 2012. 248 oldal.

A magyar divat 1116 éve egy különleges viselettörténeti kiadvány, amely több mint 200 oldalban foglalja össze a magyarországi öltözködéskultúra történetét, összekötve a múltat a jellel. Különlegessége többek között aktualitásban rejlik: az elmúlt években elindult a magyar divatszakma lassú, de biztos fejlődése, felzárkózása, amely folyamat rövid bemutatására a kiadvány utolsó fejezetében kerül sor.

A kötet 2012-ben a *Gombold újra! Divat a magyar* állami öltözképzési pályázat keretein belül született meg egyfajta kísérőtermékként. A pályázatot először 2011-ben írta ki a magyarországi kreatív ipar fejlesztéséért felelős állami intézmény, a Design Terminál Nonprofit Kft., azóta egyre bővülő projektekkel és programokkal egybekötve minden évben meghirdetik. A pályázat és a hozzá kapcsolódó események célja bemutatni a magyar öltözködéskultúra gazdag hagyományai mellett az egyre pezsgőbb magyar divatéletet és nem utolsósorban lehetőséget adni az ígéretes tervezőknek, tehetséges fiataloknak a bemutatkozására. A pályázat kimondottan olyan pályamunkákat részesít előnyben, amelyek a magyar népviseleti hagyományokból inspirálódtak, amire vonatkozóan a divatszakma részéről számos kritika fogalmazódott meg. Ugyanakkor a pályázat vitathatatlan érdeme *A magyar divat 1116 éve* című kötet megjelenésének támogatása,

amely köszönhetően a szakmai szerzőknek – akik a kötet megírása kapcsán abszolút szabad kezet kaptak –, teljesen mellőzi a *Gombold újra!* gyakran kritizált elveit.

A kötet szerzőinek neve vélhetően ismerősen cseng az olvasó számára. F. Dózsa Katalin művészettörténész, számos viselettörténeti témájú munka szerzőjét nem kell bemutatni a téma iránt érdeklődőknek. A tárgyalt album szerzői között találjuk továbbá F. Dózsa Katalin két volt tanítványát, Simonovics Ildikót és Szatmári Juditot. Simonovics Ildikó a Kiscelli Múzeum textilgyűjteményének muzeológusa, elsősorban a szocializmus korabeli magyar divatéletet kutatja, míg Szatmári Judit fő kutatási területe a két világháború közötti időszak. Szűcs Péter, a negyedik társszerző és a kiadvány kreatív szerkesztőjének neve talán kevésbé ismert az olvasó számára. Szűcs Péter a kortárs divatszakma meghatározó figurája, többek között az egyik legnevesebb divatmagazin főszerkesztője. Fontos lépés volt, hogy bevontak egy olyan szakembert is a munkálatokba, aki a kortárs divatélet értője, hiszen a könyv, ahogyan fentebb utaltam is rá, nem csupán a magyar öltözködéskultúra múltját eleveníti fel, hanem záró fejezetében bepillantást enged a jelenbe is, az ígéretes (és a kötet megjelenése óta nemzetközi tekintetben is egyre sikeresebb) divatszakmabeli

tehetségek, tervezők és topmodellek munkásságának rövid bemutatásával.

A magyar divat 1116 éve kétségtelenül egyik legnagyobb előnye, hogy hiánypótló alkotás. Két magyar, a századfordulón keletkezett viselettörténeti könyv reprint kiadása ugyan megjelent az elmúlt években, azonban amellet, hogy ezek természetesen a 20. századot nem dolgozzák fel, más szempontból sem hasonlíthatók össze az itt ismertetett kötettel. Nagy Géza és Nemes Mihály könyve, *A magyar viseletek története* a millenniumi ünnepségek keretén belül készült, 1900-ban került kiadásra. A kötetet 2002-ben a Magyar Mercurius, majd 2012-ben a Kossuth Kiadó gondozásában adták ki újra. A könyv a honfoglalástól 1867-ig tekinti végig a magyarok öltözködési szokásait. Nemes Mihály festőművész gyűjtötte össze azokat a korabeli ábrázolásokat, amelyek segítségével rekonstruálni tudta az egyes korok ruházatait. A többségben lévő fekete-fehér rajzok pontos másolatai a korabeli ábrázolásoknak, ám a színes képek egytől egyig Nemes Mihály festményei, amelyek elkészítésénél figyelembe vette ugyan a korabeli ábrázolásokat, de alapvetően szabadon kezelte a színeket, formákat, arányokat, anyagszerűségeket, főleg azokban az esetekben, ahol forrásanyaga hiányosnak bizonyult. Nagy Géza történész-régész magyarázatokkal látta el az illusztrációkat, illetve az egyes korokról tanulmányt is közölt a könyv végén. A tanulmányt már saját korában kritika érte, ugyanis annak érdekében, hogy bizonyítsa azt a 19. század második felében uralkodó romantikus elképzelést, miszerint a magyarok

öltözködésének ősidők óta sajátos stílusa volt, gyakran saját elképzelése szerint egészítette ki az amúgy hiányos forrásokat. A könyv a maga korában szintén hiánypótlónak számított és semmi kétség nem fér hozzá, hogy igen nagy és látványos vállalkozás volt, ám a fent említett okok miatt ma már nem állja meg a helyét.

Néhány évvel később, 1905-ben jelent meg Szendrei János *A magyar viselet történeti fejlődése* című könyve, amelyet 2011-ben adott ki újra a Históriaantik Könyvkiadó. Szendrei János azzal a szándékkal készítette kötetét, hogy a megjelent viselettörténeti munkákban felfedezett hézagokat kipótolja. Történész lévén a forrásnak tekintett öltözékábrázolások egybegyűjtésére és azok kritikus közlésére vállalkozott, munkájában szintén a honfoglalás korától a 19. század második feléig terjedő időszak viseleteit tekintette át. A mű hiányossága abban keresendő, hogy ugyan részletes leírást kapunk az egyes ábrázolásokról, de a tárgyalat képeknek csak csekély százalékát mutatja is meg az album.

A magyar divat 1116 éve tehát a Nemes–Nagy- és a Szendrei-féle kötetek újrakiadása ellenére egyedülálló, hiánypótló munka. Szövege kétnyelvű, magyar és angol, aminek jelentőségét növeli, hogy angol nyelven nagyon kevés magyar viselettörténeti munka érhető el. A kiadványt több külföldi könyvtárba is eljuttatták, de sajnos nemzetközi visszhangjáról egyelőre nincs információnk. Mindenesetre a nemzetközi diskurzus fontos kiegészítője lehet egy a magyarországi öltözködéskultúra történetét feldolgozó munka, hiszen a hazai divat hatása

az európaira nem elhanyagolható, és *A magyar divat 1116* éve következetesen tárgyalja a nemzetközi és a hazai divatélet kölcsönhatásait. A tudományos igényességet nem mellőző kötetnek szintén fontos jellemzője, hogy nem csak a szűk szakmának szól, hanem széles közönséget céloz meg. Nyelvezete, szerkezeti felépítése közérthető, valamint részletes szójegyzék segíti a szakkifejezések megértését, és nem utolsó szempont, hogy megjelenése rendkívül igényes, látványos.

A magyar divat 1116 éve, ahogyan a címe is utal rá, a honfoglalás korától a könyv megjelenéséig, tehát 2012-ig tárgyalja a magyarországi viseletek történetét. Az összesen hét fejezetből álló könyv megfelelően súlyozza az egyes témakörök feldolgozását: minden fejezet egy-egy jól körülhatárolható korszakot vagy témát dolgoz fel. Kronologikus szerkezetű munka, az indokolt helyeken néhány tematikus jellegű fejezettel megszakítva. Így például az első, a honfoglalástól a 18. század végéig terjedő időszakot tárgyaló fejezetet a népviseletekről szóló rész követi. A szóban forgó könyvrész írója, F. Dózsa Katalin felteszi a kérdést, vajon a népviselet is divat-e. A kérdés rendkívül aktuális, és nem csak történeti szempontból fontos. A *Gombold újra! Divat a magyar* pályázat megszületése óta a magyar népviseletekhez fűződő viszony furcsa, kétélű jelleget vett fel. Számos zsűrizett pályamunkát ért kemény kritika a kortárs divatszakma részéről, amiért túl direkt, közhelyes módon, a tervezői koncepció teljes hiányával használták fel a motívumokat, a magyar népi öltözékek felületes ismeretével és a hordha-

tóság kritériumait gyakran mellőzve, holott a vágyott cél sokkal inkább a motívumok, színek és formák újragondolása és modern felhasználása kelletne, hogy legyen. Érthető módon az állami támogatottságú pályázat előnyben részesíti a magyar hagyományos öltözködéskultúra elemeit felhasználó tervezők pályamunkáit (ahogyan azt a pályázat célkitűzésében meg is fogalmazza), azonban a pályamunkákhoz kapcsolódó, fentebb tárgyalt tervezői koncepció (illetve annak hiánya) sok félreértelmezésnek és negatív kritikának volt tárgya az elmúlt években. Ezzel szemben F. Dózsa Katalin a kérdést, miszerint divat-e a népviselet, szakmai szempontok szerint, határozottan, közérthetően és következetesen válaszolja meg. A szóban forgó fejezet a népviseletet egyértelműen a divat részeként értelmezi, kiemelve annak történeti jelentőségét és kölcsönhatásait az úri divattal.

A másik, szintén aktuális részfejezet *A huszáregyenruha világsikere* címet viseli. A huszáregyenruha alapvető eleme, a zsinórozott dolmány ugyanis nem csak a 18. század folyamán terjedt el világszerte. A zsinórozott dolmány világsikere ma is töretlen: a legnagyobb nemzetközi tervezők és márkák használják rendszeresen kollekcióikban, szezonról szezonra visszaköszönő trendről van szó, amely követőinek nagy része valószínűleg nem is sejti, hogy magyar „találmányt” visel. Nem ez az egyetlen rész azonban, amely a nemzetközi és a magyar divat kölcsönhatásait vizsgálja. Alapvetően az egész kötet azokra a kérdésekre épül, hogy miként hatott a nemzetközi divat alakulása a magyarok öltözködési szoká-

saira, hogyan épült be a nemzetközi, elsősorban francia divat a magyar úri családok ruhatárába, milyen kölcsönhatásban állt a magyar divat a nemzetközivel. Valamint, hogy milyen magyaros sajátosságai voltak az egyes kordivatoknak, miben voltak azonosak és miben különböztek a nemzetközi divatoktól. Rendkívül alapos, teljességre törekvő munka, melyet gazdag forráshasználat és rengeteg illusztráció jellemez. *A magyar divat 1116 éve* nem rekonstrukciókból, hanem korabeli ábrázolásokból, fennmaradt öltözékekből dolgozik, és csak egy-két ma készült illusztrációt használ. Érdekes, figyelemfelkeltő idézetek, korábban nem látott múzeumi tárgyak fotói, eredeti korabeli öltözékek, művészeti alkotások, újsághirdetések, plakátok és egykorú divatrajzok százai jelennek meg a kötetben. A könyv alkotói ügyeltek arra, hogy a szöveg és a képek aránya egyensúlyban maradjon. Ez a tetemes mennyiségű, több mint ezer évet átívelő anyag a laikus olvasó számára is érthető, emészthető módon lett össze rendezve. A viseletek történetét a szerzők társadalom- és politikatörténeti kontextusba helyezik, rávilágítanak az összefüggésekre, tehát egységes, koherens képet festenek 1116 év öltözködéskultúrájáról, szakszerű, elméleti megalapozottságú fejezetek révén. Az ilyen jellegű viselettörténeti munkák egyik legfontosabb üzenetét sikeresen adja át a könyv: a háttér-infor-

mációk segítik megértetni az olvasóval, hogy milyen mechanizmusok munkálnak a divat változásainak hátterében, és hogy a divat nem egy önmagát termelő, megfoghatatlan, légből kapott jelenség, hanem társadalmi, művészeti és politikai események hatására változik, formálódik. A könyvből, amely egyaránt koncentrálna a női és a férfi öltözködési szokásokra is, választ kapunk arra, hogy mely időszakokban és miért élte reneszánszát a magyaros ruha és a gyászruha, hogyan és miért változott az ideális sziluett, mitől volt a századforduló Budapestje divatfőváros, hogyan működött a divatélet a tervezőgazdálkodás éveiben. Olvashatunk a legnevesebb szabókról, a sportruházkodás elterjedéséről, az öltözködési etikettéről, vagy az egyes korok ruhaiparának jellemzőiről. A szerzők kitérnek olyan kapcsolódó témakörökre is, mint a divatsajtó születése, a divatlapok első változatai, illetve a szocializmus korabeli manökenkencillagok és más ikonok, vagy éppen lázadók a magyar divat alakulására tett hatására.

Összességében tehát *A magyar divat 1116 éve* című kötettel egy igen értékes munka született. Bár elsősorban a nagyközönség számára készült, hiánypótló és összegző jellege miatt a viselettörténettel foglalkozó szakemberek számára is elengedhetetlen az ismerete.

Szentesi Réka

SZERZŐINK

Bence Áron (1985) PhD-hallgató

(ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola,
Társadalom- és Gazdaságtörténeti Program)
sirborsius@gmail.com

Berta János (1982) PhD-hallgató

(PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola,
Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program)
jnsberta@yahoo.com

Cieger András (1973) történész

(MTA BTK Történettudományi Intézet)
ciegera@freemail.hu

Czingel Szilvia (1970) néprajzkutató

(Centropa Alapítvány)
czingel@centropa.org

Deák Éva történész

(MTA BTK Néprajztudományi Intézet)
deak.eva@btk.mta.hu

Eszik Veronika (1985) történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia
és Társadalomtörténet Doktori Program)
eszikveronika@yahoo.com

Fülöp Hajnalka (1974) néprajzkutató

(Néprajzi Múzeum)
fhajnianna@gmail.com

Kiss Csilla (1976) történész

(ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskola)
kiss.csilla@trefort.elte.hu

Nagy Ágoston (1986) történész

(Nemzeti Örökség Intézete)
agostonnagy@gmail.com

Mohay Borbála (1991) MA-hallgató
(ELTE BTK)
mohybori@gmail.com

Pásztókai-Szeőke Judit (1975) régész, PhD-hallgató
(Koppenhágai Egyetem)
pszeoke23@yahoo.com

Szentesi Réka (1985) PhD-hallgató
(ELTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola,
Társadalom- és Gazdaságtörténeti Program)
szentesi.reka@gmail.com

Tangl Balázs (1989) MA-hallgató
(ELTE BTK Történelem, Modernkori magyar történelem szakirány)
tanglbalazs@gmail.com

CONTENTS

CLOTHES DON'T MAKE THE MAN?

Judit Pásztókai-Szeőke	Roman Toga in Pannonia. Myth and Reality	5
Ágoston Nagy	Between Republicanism and Improving Looks. National Dress and Political Language around 1790	22
Csilla Kiss	„One of the Mightiest Weapons of Modern Thespians is Their Wardrobe”. The Influence of Hungarian Actresses on Fashion	46
Szilvia Czingel	Fashion Visible and Invisible. Modern Underwear in Hungary	74
Hajnalka Fülöp	Authentic Folk Dress in Folk Dancers' Outfits	101
Balázs Tangl	The Role of Military in the Urban Development of Kőszeg between 1867 and 1889	123

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Éva Deák	Painted Costume Series. Clothes and Identity in Seventeenth- and Eighteenth-Century Transylvania	150
----------	--	-----

BOOKS

The History of Film in the Guise of Historical Science Sárközy Réka: Elbeszélt múltjaink. A magyar történelmi dokumentumfilm útja.	– János Berta	169
---	---------------	-----

Dominique Kirchner Reill: Nationalists Who Feared the Nation. Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste and Venice.	– Veronika Eszik	176
Alexandra Walsham: The Reformation of the Landscape. Religion, Identity and Memory in Early Modern Britain and Ireland.	– Borbála Mohay	182
Lipták Dorottya (szerk.): Vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878).	– András Cieger	191
Szijártó M. István: Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai.	– Áron Bence	196
F. Dózsa Katalin – Simonovics Ildikó – Szatmári Judit – Szűcs Péter: A magyar divat 1116 éve. A magyar viselet a honfoglalástól a 21. század elejéig.	– Réka Szentesi	200
Authors		204
Contents		206
Abstracts		208

ABSTRACTS

Szilvia Czingel: Fashion Visible and Invisible. Modern Underwear in Hungary

The study examines the adoption of modern underwear fashion in Hungary as well as its impact on urban and rural lifestyle. The main focus is the influence of the large-scale social and cultural changes on certain types of ladies' underwear in the late nineteenth and early twentieth century. The new feminine ideals and the revolution of underwear is closely related to Art Nouveau, which completely reinterpreted the female body. These 'revolutionary' ideas, albeit somewhat delayed, eventually reached Hungary and were first embraced by a narrow aristocratic elite in the 1920s, and later, in the 1930s, by the middle classes as well. However, in the meantime, nearly none of the new ideas penetrated the Hungarian rural society. The underwear fashion of the peasantry caught up with the new trends adopted by the bourgeoisie with a significant delay. The eventual adoption of certain elements of the underwear styles of urban middle classes worn with traditional folk garments brought about one of the most momentous transformations of traditional rural culture. Domestic help, which was an important transmitter of culture in general, played a significant role in the gradual spread of new fashion in the decades between the world wars.

Éva Deák: Painted Costume Series. Clothes and Identity in Seventeenth- and Eighteenth-Century Transylvania

The paper studies hand painted, subtitled costume series from seventeenth- and eighteenth-century Transylvania from the angle of fashion history. Deák first briefly introduces the least known of such series: the costume book from the University Library of Graz, the series of the Library of the Brukenthal National Museum in Sibiu, the 116-piece series held at the Romanian Academy Library; and the shorter series at the Lipperheide Costume Library of the Kunstbibliothek in Berlin.

The images feature typical members of seventeenth- and eighteenth-century Transylvanian society. As the social status of the depicted persons was of utmost importance, their outfits were designed to express their status as accurately as possible. In addition to the clear indication of class, the images were also expected to reflect the internal stratification within social groups. The costume series not only met these expectations but also served as a medium to trans-

mit and perpetuate them. Besides indicating rank, the depicted outfits also provided information about their wearers' occupation, gender, marital status, age and occasion, as well as national or regional identity. The handpainted costume series provide a glimpse into typical articles of clothing and accessories, as well as the use of textiles, colours and the level of decorative detail.

Hajnalka Fülöp: Authentic Folk Dress in Folk Dancers' Outfits

The re-discovery of Hungarian folk dance and the resurgence of the folk dance movement during the last twenty-five years of the twentieth century continues a trend which had started nearly a century ago and developed in several waves. In the early period, folk culture, which was associated with the peasantry, became a subject of interest typically for the elite. In the past few decades, however, urban youth discovered it for themselves, created their own subculture and identity. In the early period of the folk dance movement, many urban young people chose to wear authentic peasant garments in their everyday life. By now, however, this style seems to have lost its function as an identity marker. What happened to the collections of peasant clothing since the 1970s, how were these items integrated into everyday urban wear and how do the collectors use them now? The author explores this subject by examining the ways in which the story of these objects indicates the story of their collectors, changes in their mentalities and other factors. The research entails interviews with folk dancers and choreographers belonging to three generations. Their backgrounds and professional careers are just as similar as they are different. The study provides a survey and analysis of their wardrobe to find answers to the questions about these collections and their collectors.

The personal clothes of folk dancers can be observed and interpreted as a collection of professional equipment. Collecting certain items of clothing is not hinged on personal life and temporal aspects, but instead it depends on the dancers' repertoire, which results in a regionally, geographically defined collection. Most of these items were used for performances. The proportion of fashion items and folk elements appearing in everyday wear indicate the importance of the clothes as status-markers (e.g. 'folk dancer', 'folk dance teacher') for the individual.

The folk dancers' understanding of the culture of peasantry, which includes the knowledge of folk garments, as well as their day-to-day dance practice had such a profound impact on their values and beauty ideals, especially in the first generation, that some of them completely broke away from the fashion of their own time and created their very own idiosyncratic style. While in this new context the authentic items of their wardrobe necessarily lost their original function, at the same time they also acquired new, nuanced meanings.

Csilla Kiss: „One of the Mightiest Weapons of Modern Thespians is Their Wardrobe”. The Influence of Hungarian Actresses on Fashion

Theatres have always had an important role as shapers of mentalities and social functions. Ever since female roles are played by female actors, they became role models both in attitudes and in culture and education.

Whether they wanted it or not, actresses have always had an influence on their audience. Their clothes and mannerisms were imitated readily. Their profession meant that they were constantly in the public eyes and from the beginning of the twentieth century, their private life was shared with the news reading public, too. A large part of female theatre-goers wanted to imitate their favourite stage actresses, thus they bought the beauty products advertised by them, had their clothes made in the style of their idol's stage outfits, and copied their hair-style and even their mannerisms.

Since it was first the stage outfits that women began to imitate in everyday fashion, the study of the actresses' wardrobes necessarily includes these. Hungarian actresses became 'fashion dictators' in the modern sense from the second half of the nineteenth century. Their first field of conquest was lifestyle and the market for beauty products, probably because (besides aristocrats and the grand bourgeoisie) it was their name and face that was known by the public enough to be used to advertise certain products.

At the beginning of the nineteenth century, middle class ladies began to copy the stage outfits of actresses. From the middle of the century, fashion salons began to use the most popular actresses as living advertisements and other professionals of the beauty industry, such as hairdressers, beauty product manufacturers and jewellers, also discovered their potential. After the turn of the century, nearly everything became marketable by actresses: cars, home decoration, sporting equipment, food and drink. While this trend has continued in the West without faltering, this phenomenon turned out differently in Hungary and actresses have lost their role as fashion influence after the Second World War.

Ágoston Nagy: Between Republicanism and Improving Looks. National Dress and Political Language around 1790

The topoi of Hungarian national dress emerged in literature to counter Emperor Josef II's Germanisation efforts in the 1790s. Several authors, previously emphasising the importance of commerce and improving looks in general, turned their attention towards the preservation of national characteristics around this time. Attitudes towards national dress have gained a political edge as part of the Hungarian nobility's resistance movement. The transfer of the national crown to Buda, the death of Emperor Josef II, and the National Assembly of 1790–91

filled the country with jubilant sentiments. Political pamphlets increasingly focused on issues such as the constitution, language, religious tolerance and, first and foremost, national dress. The symbolic significance of national dress and the Hungarian crown is well illustrated by the significance attached to the uniform of the crown guards. The ideas about national dress, which became widely accepted and internalised by the resistance of the nobility in the 1790s, were originally formulated ten years earlier in the 1780s. These ideas fundamentally operated within the framework of the Republican political language, which emphasised masculinity, valour and simplicity in the discourse on national dress. In pamphlets expounding the importance of national dress the republicanism of Hungarian nobility three distinct aspects or argumentative techniques emerged, emphasising the nobility and simplicity of the forebears of Hungarian people: ‘Spartan Plutarchy’, patriotism for the ‘ancient constitution’, and the medieval idea of the Scythian heritage of the Hungarians.

Republicanism among the Hungarian nobility associated foreign (mostly German) style with softness and visions of degeneration. This study interprets the political discourse about national dress and the crown guards’ uniform through the language of Republicanism and the agenda of “improving looks”. The study suggests that while in questions of the Hungarian national dress Republican interpretations prevailed, the critique of the crown guards’ uniform was still fundamentally Republican, but with elements like the agenda of ‘improving looks’ and economic rationale, which eschewed classical military values and found different criteria for the integration into political communities.

Judit Pásztókai-Szeőke: Roman Toga in Pannonia – Myth and Reality

One of the most important research projects in the past few years is the Szombathely Iseum Project, which has attracted great academic interest. This interest, however, is a result of the site’s significance in the field of religious history, and its importance in industrial history is less well-known. This study aims to bring to the fore the importance of the unique archaeological material found at a Roman textile workshop in Savaria’s suburb in the context of fashion history.

The textile tools as well as lead labels frequently used in contemporary service industry found at the site, dated to the years between 70 and 120 AD, suggest the operation of a complex, well-organised and well-managed workshop, which provided comprehensive services including the repair and cleaning of used garments. This workshop is likely to have offered Roman-style repairs to Roman-style garments for Roman citizens, who had settled in the newly-founded settlement or within its administrative boundary. The term ‘Roman-

style' refers to the fashion that these citizens brought from home, which was profoundly different than the local native customs and garments.

The afore-mentioned lead labels were widely used to record details about the received items and the services requested, as well as to aid retrieval for the customers. It is conspicuous that in Savaria and other parts of the Empire they never mention the most emblematic Roman garment, the toga. In contrast, similarly to other provinces, citizens of Pannonia had a penchant for having themselves portrayed wearing this symbol of Roman citizenship originally from the Italian peninsula. The lack of references to toga is all the more interesting, because at the time of the workshop's operation, Savaria was the capital of the provincial assembly, where locals mingled with Pannonian Romans at the annual celebratory events. The contemporary representations and the archaeological material unearthed at the site of the cleaning and clothing repair shop in Szombathely raise the question of the relationship between the images commissioned by Pannonian citizens and contemporary provincial reality.

Balázs Tangl: The Role of Military in the Urban Development of Kőszeg between 1867 and 1889

Kőszeg, which was one of the most important towns in Hungary at the beginning of the eighteenth century, later not only lost its commercial significance to the rival town of Szombathely, but also descended into an industrial crisis. The decline was further exacerbated by the delays in joining into the nationwide rail network, consequently the town, which has traditionally been the military centre of the county, turned its expectations to becoming home to large Habsburg army garrisons. While military revenues provided a steady income for the town, a wide array of Kőszeg communities also indirectly benefitted from activities, such as quartering privates and officers, letting buildings (storage and infirmaries) for military purposes, and providing consumables. Following the quartering reform of 1879, however, the county chose Szombathely to build the future Habsburg cavalry barracks, which were finished in 1889. This was a blow to the number of army personnel stationed in Kőszeg and had a serious impact on the town's finances. At the same time, the ensuing crisis forced the town to find new opportunities, which brought about a discernible, albeit initially rather humble, new wave of development by the turn of the century.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, amely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokot, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a források listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirat-tár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, ábécésrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjunk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, gczoch@gmail.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, judit.majorossy@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

A *Múltunk* 2014/1. számának tartalmából

Emlékezet, politika – vitatott múltak

Laczó Ferenc: Múlik de nem telik. Történetfilozófiai eszmefuttatás a haladás romjain

Varga Krisztián: „Az ítéletet megerősítem és annak végrehajtását elrendelem!” Gondolatok Schönherz Zoltán ítéletéről

Ignác Károly: „Antiszemita szociálpolitika” mint államszocialista megoldás? (Ungváry Krisztián: A Horthy-korszak mérlege)

Szajda Szilárd: A Rákosi korszak (Gyarmati György: A Rákosi-korszak)

Fórum

Sipos Péter: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban

Kolozsvári Sándor: Gondolatok egy könyvkuriózum margójára. (Bálint József: Magyarország nemzeti vagyonszerzése)

Tanulmányok

Varga Lajos: Szociáldemokraták 1919. március 21-22-én: ugrás az ismeretlenbe

Bartha Eszter: A dologtalan osztálytól a protestáns etikáig. A kapitalizmus szelleme F. Scott Fitzgerald regényeiben

Czingel Szilvia: „Pest, feketére fest...” A megbélyegzés mítoszai: a Budapesten szolgáló házciselédek megítélése a higiénia, a tisztálkodás és a szépség tekintetében

Kaszás Veronika: A magyarországi „alternatív szervezetek” fellépése az erdélyi menekültek ügyében 1988-89-ben

Szemle

Papp István: Új értelmezések a falukutatásról (Barta Ákos: Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Főiskola falukutató szemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai)

Egresi Katalin: A nyugdíjbiztosítás története (Kozári Monika: A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a második világháborúig)

Eric Becket Weaver: Együttélés az ellenségképpel: magyarok, jugoszlávok, szerbek (A. Sajti Enikő: Büntudat és győztes fölény: Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok; Hornyák Árpád: Találkozások – ütközések: fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből)

A *Múltunk* megvehető a honalponkon (www.multunk.hu) feltüntetett könyvesboltokban, megrendelhető a szerkesztőségben:

1054 Alkotmány u. 2, Budapest.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Szöveg – elbeszélés – életrajz

SÁGHY MARIANNE

A keresztény életrajz a késő antikvitásban

FONT MÁRTA

Problémák és vitás kérdések a keleti szláv krónikák kutatásában

NAGY BALÁZS

V. Károly császár önéletrajza és a történeti emlékezet alakítása

MÉSZÁROS TAMÁS

Pokopios „párhuzamos életrajzainak” irodalmi előképeihez

FABRIZIO CONTI

A milánói ferences obszervancia és a boszorkányság

29. évf.

ALAIN CORBELLARI

A középkori szöveg

2014

1. szám

Bemutatjuk Bozóky Edina történészt

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

LEVELEZÉS

HIVATKOZÁS-ALAPÚ MEGMÉRÉTES:
MI A HELYZET A BÖLCSÉSZET- ÉS
TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKKAL?

BÍRÁLAT**MAJTÉNYI BALÁZS**

AZ ALAPTÖRVÉNY DESTRUKTÍV OLVASATÁRÓL

KIRÁLY JÚLIA

BANKOKRÓL ÉS BANKÁROKRÓL

BENCZES ISTVÁN

„AZ ÁLLAMCSÖD VESZÉLYE MEGINT
ELHÁRULT”

PROBLÉMA**STIGMÁK ÉS TETOVALÁS –
A TEST A TÖRTÉNELEMBEN**

KLANICZAY GÁBOR ÉS TURBUCZ DÁVID
TANULMÁNYAI

SZEMLE

CSÖNGE TAMÁS, HUSZÁR ÁGNES,
KÁLMÁN C. GYÖRGY, KOCSISZKY ÉVA,
MAROSÁN BENCE, NÉMETH KRISZTINA, SAJÓ SÁNDOR,
SIMON ATTILA, STEIGER KORNÉL, SZÉCSÉNYI ENDRE,
VOSZKA ÉVA, Z. VARGA ZOLTÁN
RECENZIOI

MI A PÁLYA?

A LEVÉLTÁR CSÁBÍTÁSA

BIBLIOGRÁFIA

M E G J E L E N I K

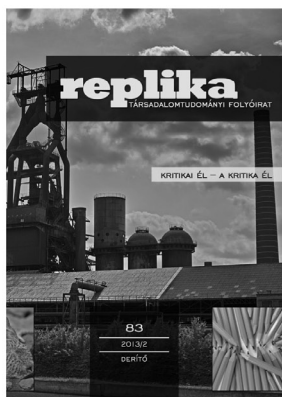
2014. TAVASZ

N E G Y E D É V E N T E

replika

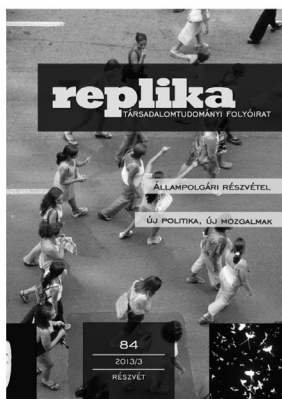
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Legfrissebb lapszámaink:

83. szám

A globális és magyar közelmúlt és jelen kritikai szemmel

84. szám

Állampolgári részvétel /
Új politika

Keresse a könyvesboltokban!

szerk@replika.hu <http://replika.hu>

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközévé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés
a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működésmódja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodásmódja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmelte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

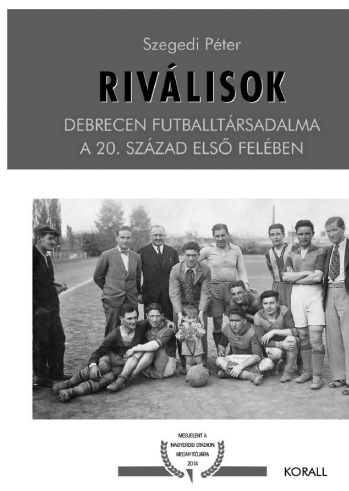
A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVÁLISOK** című könyvében Debrecen 1945 előtti futballmúltját újszerű nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgatórugóira összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen-Nyíregyháza rivalizálás és a labdarúgásban máig élő főváros-ellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendbontások világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved. Azt is megkockáztatom, hogy ebből a kiváló kötetből nem csupán a futballt, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is szokatlan és eredeti nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is ható múlt iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára **3 490 Ft**,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51. *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54. *Válság/történetek* (1250 Ft)

Ára 1250 Ft

